

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ДАВИДЕНКО Ігор Юрійович

УДК 811.81'23: 316.276 (477)

**КОНЦЕПТОСФЕРА „ВНУТРІШНІЙ СВІТ ЛЮДИНИ”
В МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ УКРАЇНЦІВ**

10.02.01 – українська мова

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Науковий керівник –
ЛЕУТА Олександр Іванович,
доктор філологічних наук,
професор

Київ – 2011

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. „Концепт” як базове поняття когнітивної лінгвістики	
1.1. Історія вивчення поняття „концепт” у мовознавстві.....	11
1.2. Концепт і концептосфера.....	26
1.3. Структура концепту.....	33
1.4. Типологія концептів.....	38
1.5. Мовна та концептуальна картина світу.....	43
Висновки до розділу 1.....	54
РОЗДІЛ 2. Номінативне поле концептів ДУША і СЕРЦЕ – ядерної зони концептосфери „внутрішній світ людини”	
2.1. Структура концептосфери „внутрішній світ людини”.....	55
2.2. Концепт ДУША.....	56
2.2.1. Душа в народній уяві.....	57
2.2.2. Художні засоби як концептовиражальний засіб.....	76
2.2.3. Словникова репрезентація концепту.....	88
2.3. Концепт СЕРЦЕ.....	114
2.3.1. Серце в ментальності українців.....	115
2.3.2. Репрезентація концепту СЕРЦЕ за допомогою різноманітних художніх засобів.....	134
2.3.3. Словникове представлення концепту.....	140
Висновки до розділу 2.....	158
РОЗДІЛ 3. Номінативне поле концептів РОЗУМ і ДУХ – периферії концептосфери „внутрішній світ людини”	
3.1. Концепт РОЗУМ.....	159
3.1.1. Особливості представлення концепту РОЗУМ в загальнонаціональній мовній картині світу українців.....	161
3.1.2. Специфіка реалізації концепту РОЗУМ в індивідуальній мовній картині світу українців.....	174

	3
3.2. Репрезентація концепту ДУХ у мовній картині світу.....	185
Висновки до розділу 3.....	204
ВИСНОВКИ.....	206
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ОСНОВНИХ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ПРАЦЬ.....	214
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	236
СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	241

Вступ

Сучасний етап розвитку лінгвістики характерний зміною наукової парадигми, згідно якої усі явища мовної дійсності розглядають з позиції антропоцентризму.

Лінгвістична антропоцентрична парадигма почала змінюватися ще на межі тисячоліть і саме в той період вона збагатилася новими напрямками: сформувались психолінгвістика, етнолінгвістика, соціолінгвістика, лінгвокультурологія та когнітивна лінгвістика – поліпарадигмальна наука, в якій піднесено на новий рівень наукового пізнання проблему зв'язку між мовою та мисленням, мовою і свідомістю, мовою і культурою, мовою і світоглядом, успадковану від попередніх етапів розвитку мовознавчої науки, а також від філософії та психології.

Когнітивна лінгвістика оперує такими категоріями, як знання, його мовні різновиди, мовні способи репрезентації знань, мовні процедури оперування знаннями, ментальні структури та процеси у свідомості (пам'ять, сприйняття, розуміння, пізнання, аргументація, прийняття рішення тощо) [90, с. 149].

На думку багатьох дослідників, одним із найважливіших понять, яким оперує когнітивна лінгвістика, є когніція – пізнавальний процес як набуття досвіду, отримання знань шляхом сенсомоторного сприйняття світу за допомогою органів чуття [159, с. 218].

Когнітивна лінгвістика досліджує ментальні процеси, які відбуваються при сприйнятті, осмисленні, пізнанні дійсності свідомістю, а також види і форми їх ментальних репрезентацій.

Для когнітивної лінгвістики характерні такі принципові настанови, як експансіонізм (виходи в інші науки), антропоцентризм (вивчення мови з метою пізнання її носія), функціоналізм (вивчення всього різноманіття функцій мови), експланаторність (пояснення мовних явищ) та ін.

Центром пріоритетних наукових досліджень, якими займаються представники когнітивної лінгвістики, залишилися ті важливі проблеми, що

вже стали традиційними для багатьох гуманітарних наук, зокрема: картина світу, модель світу, мовна та концептуальна картини світу, структура мовної свідомості та інші.

Предметом вивчення когнітивної лінгвістики є проблема упорядкування і функціонування людських знань, мислення і пізнавальна діяльність людини. У процесі цієї діяльності людина пізнає світ, формує у своїй свідомості певні уявлення про нього і закодує отримані знання у вигляді мовних знаків.

Питання, пов'язані з цією проблематикою, розробляють у своїх працях багато вітчизняних і зарубіжних мовознавців, зокрема В. Кононенко, В. Старко, Т. Радзієвська, Ж. Соколовська, С. Жаботинська, О. Селіванова, В. Жайворонок, І. Голубовська, Н. Мех, М. Скаб, Н. Слухай, Н. Арутюнова, О. Урисон, В. Гак, О. Яковенко, О. Шмельов, Т. Булигіна, Ю. Степанов, В. Маслова, Н. Рябцева, Р. Фрумкіна, В. Телія, С. Толстая, Ю. Караулов, З. Попова, І. Стернін, В. Карасик, J. Bartmiński, G. Lakoff, A. Wierzbicka.

Центральне місце в сучасній парадигмі когнітивної лінгвістики посідають такі поняття, як концепт – багатосаровий розумовий конструкт, у якому відображено процес пізнання світу, результати людської діяльності, її особистий досвід знань про світ, що зберігає інформацію про нього, та концептосфера – сукупність концептів певної ділянки культури. Осмисленню та потлумаченню цих лінгвоментальних феноменів у сучасному вітчизняному та зарубіжному мовознавстві присвячено багато праць, зокрема І. Голубовської 2004, В. Старка 2000; 2004, М. Скаб 2008, Д. Лихачова 1993, Ю. Степанова 2004; 2007, В. Дем'янова 1994, В. Колесова 2004, В. Маслової 1997; 2004, С. Воркачова 2004; 2007; Т. Радзієвської 1997; 1999 та інших.

Вираження концепту – це вся сукупність мовних і немовних засобів, що прямо чи опосередковано ілюструють, уточнюють і розвивають його зміст [76, с. 110], а опис концепту – це спеціальні дослідницькі процедури тлумачення значення його імені і найближчих позначень [76, с. 110].

Поряд із поняттям „концепт” до наукового обігу активно увійшли такі номінації, як концептуальний аналіз, концептуальна семантика, концептуальна картина світу, концептосферне поле, які так само стають самостійними об’єктами досліджень когнітивної лінгвістики.

В українському мовознавстві дослідження концептів репрезентовано науковими працями, у яких автори зосереджують свою увагу як на загальних теоретичних питаннях когнітивної лінгвістики, так і безпосередньо на зверненні до конкретних концептів. Це зокрема праці В. Кононенка 1996, 2004, В. Жайворонка 2006; 2007, І. Голубовської 2004, А. Бєлової 2001, Н. Слухай 2004; 2005, М. Мамич 2002, О. Цапок 2003, Я. Приходи 2004, А. Малявіна 1999, О. Бондаренко 2005, О. Селіванової 1999; 2006, Т. Радзівської 1999; 2001; 2002, Н. Іваненко 2002, Г. Яворської 1999; 2004, Ж. Соколовської 1993; 1998; Л. Лисиченко 2004; 2005, С. Жаботинської 1997; 1999, В. Іващенко 2002; 2005; 2006, М. Скаб 2008, Н. Мех 2003; 2005; 2009, В. Старка 2000; 2004 та ін., а також словники.

До кола аналізу сучасних дослідників потрапили такі концепти, як ‘краса’, ‘Європа’, ‘радість’, ‘сум’, ‘мука’, ‘умова’, ‘жінка і чоловік’, ‘гра’, ‘душа’, ‘серце’, концептуальні опозиції ‘свій-чужий’, ‘правда-неправда’ та інші.

У мові кожного народу є концепти, які в будь-якій культурі виконують роль специфічних виразників національного характеру і тих особливостей сприйняття реального світу, що є властивими певному етносу. Одиниці цього типу належать до абстрактних національно-специфічних мовних концептів, розуміння яких носіями іншої культури ускладнене своєрідністю того культурно-історичного контексту, який ініціював їхню появу в мові. До таких одиниць і належать поняття „душа”, „дух”, „серце” і „розум”, які утворюють основу концептосфери „духовний світ людини”.

Концептуальний аналіз, взятий на озброєння когнітивною лінгвістикою, дозволяє розглянути культурні цінності і сферу духовного життя людини, яка протягом тривалого часу залишалася поза увагою

лінгвістів.

Душа, серце, розум, дух як центри духовного життя людини мають свої особливості: всі вони є невідчутними, неосяжними, вони – це те, що було створено первісною вірою і фантазією, а потім закріплено в мові. Уся інформація, отримана про душу, серце, розум, дух, – це інформація не з реального світу, а відомості з мови (точніше, з наївної свідомості, закріпленої в мові).

Унікальність людини, як вона представлена в мові, полягає в тому, що її інтелектуальні і „душевні” якості нерозривно пов’язані з тими органами, що їх породжують.

У наївно-мовній свідомості людини уявлення про внутрішній світ віддзеркалюється рядом ключових опозицій: протиставленням ідеального і матеріального, а також інтелектуального й емоційного або ж протиставленням таких опозицій, як: душа – тіло, дух – плоть, серце – розум. Центральне місце в цій моделі посідає душа, оскільки вона поєднує в собі якості матеріального й ідеального, інтелектуального та емоційного. Саме це часто робить її представником людини загалом, репрезентантом усієї інформації про індивіда.

Актуальність дисертаційного дослідження зумовлена загальним антропоцентричним спрямуванням аналізу мови, згідно якого усі мовні явища слід розглядати крізь призму їх ролі та місця в житті суспільства, підвищеним інтересом до витоків традиційної української культури, історії, літератури, системи моральних цінностей тощо. Актуальність проблеми також посилена відсутністю спеціальних праць, у яких було б розглянуто формування та функціонування концептосфери „внутрішній світ людини”, що обмежено представлена в наукових дослідженнях, але є одним із найважливіших матеріалів для розуміння духовного світу людини.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Напрямок дисертації відповідає науковій проблемі кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

„Лінгводидактичний опис функціонування української мови”. Тему дисертації уточнено та затверджено вченою радою НПУ імені М.П. Драгоманова (протокол №12 від 26 червня 2009 року).

Мета дослідження полягає у виявленні структури концептосфери духовного світу людини та аналізові її компонентів-концептів як регулятивних складників важливого фрагмента української мовної свідомості.

Досягнення поставленої мети передбачає розв’язання таких **завдань**:

- 1) на засадах когнітології обґрунтувати методику та принципи аналізу базових концептів аналізованої концептосфери;
- 2) визначити концептуальний склад концептосфери, встановити набір її релевантних концептів;
- 3) виявити особливості структурної організації концептів, склад та співвідношення їхніх образних та ціннісних складових;
- 4) установити мовні одиниці, що здатні вербалізувати визначені концепти;
- 5) побудувати модель номінативного поля концептів, виявити когнітивні ознаки, експліковані мовними засобами в різних ділянках цього поля;
- 6) описати ціннісне наповнення вербалізаторів концептів.

Об’єктом дослідження є лексикалізовані сегменти концептосфери, представлені в мові номенами-абстрактами „душа”, „дух”, „серце”, „розум”.

Предметом дослідження є особливості вираження концептосфери „духовний світ людини” мовними засобами, репрезентовані у концептах „душа”, „серце”, „дух”, „розум”, зокрема образні складові, ціннісне наповнення, когнітивні ознаки та дистрибутивні характеристики.

Джерельною базою слугували тексти української художньої літератури (XVII – XX століть), зразки фольклору (Українські приказки, прислів’я і таке

інше (Упоряд. М. Номис) та міфології (Плачинда С. Міфи і легенди давньої України; Войтович В. Міфи та легенди давньої України), у яких репрезентовано експліцитне та імпліцитне вираження концептосфери „духовний світ людини”, а також реєстри тлумачного (Новий тлумачний словник української мови у 3-х томах. – К.: Аконіт, 2007. – 926 с.; Словник української мови: в 11-ти томах. – К.: Наук. думка, 1970-1980.), фразеологічного (Фразеологічний словник української мови: у 2-х кн. – Кн. 1-2. – К.: Наук. думка, 1993. – 980 с.), етимологічного (Етимологічний словник української мови : в 7 т. / гол. ред. О. С. Мельничук. – К. : Наук. думка, 1982. – Т. І. – 631 с. ; 1985. – Т. 2. – 570 с. ; 1989. – Т. 3. – 549 с. ; 2004. – Т. 4. – 653 с. ; 2006. – Т. 5. – 703 с.) словників, словника синонімів (Словник синонімів української мови: у 2 т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 2001. – 1040 с.; Т. 2. – К.: Наук. думка, 1999-2000. – 960 с.) та словника епітетів (Словник епітетів української мови/ С. П. Бибики, С. Я. Єрмоленко, Л. О. Пустовіт; За ред. Л. О. Пустовіт. – К.: Довіра, 1998. – 431 с. – (Словники України). Усього було проаналізовано близько 7000 конструкцій, у яких зафіксовано вербалізоване представлення аналізованих концептів.

У роботі застосовано **методи**: описовий – для опису реєстру номінативних одиниць, що репрезентують виокремлені концепти; дистрибутивний – для встановлення оточень, у яких можуть перебувати аналізовані концепти; компонентний – для дослідження семантичної організації аналізованих концептів та виявлення ієрархічних відношень між ними; концептуальний аналіз – при аналізові природи та внутрішнього наповнення концептів, етимологічний – у визначенні етимології слова, з’ясуванні усіх можливих значень та способів його вживання, парадигматичних та синтагматичних відношень цього концепту до інших одиниць, а також культурної семантики слова: визначення місця та ролі концепту в приказках та прислів’ях, фразеологізмах, художній літературі.

Наукова новизна дослідження виявляється в тому, що воно є першим

цілісним аналізом концептуалізації внутрішнього світу людини на матеріалі концептів ‘душа’, ‘дух’, ‘розум’, ‘серце’.

У дисертації здійснено спробу застосування тривимірної методики дослідження концепту, яка реалізована в таких напрямках: парадигматичному – розвиток його семантичної структури, словотвірному – динаміка утворення похідних від аналізованого слова та синтагматичному – його сполучуваність з іншими словами. Такий аналіз дає змогу простежити закономірності формування ментальності українського народу, відтворити фрагмент мовної картини духовного світу українців, виявити способи україномовної категоризації світу. Новизна дослідження також полягає у широкому залученні матеріалів логіки, філософії, релігійних уявлень для пояснення фактів мови, що вербалізують окремі аспекти концепту.

Теоретичне значення дисертації полягає в удосконаленні методики опису образної, інформаційної та ціннісної складових ментальних концептів, моделюванні семантичного простору слова-імені концепту (розгортання його парадигматичного, словотвірного та синтагматичного вимірів), що дає змогу глибше з’ясувати закономірності розвитку лексико-семантичної системи, вийти на новий рівень її інтерпретації як сукупності семантичних просторів окремих лексем, а через семантику проникнути на когнітивний рівень. Результати дослідження розширюють уявлення про мову як форму етнічної та релігійної свідомості і про лінгвістичну детермінованість пізнання й категоризації дійсності, стануть основою для опрацювання загальної теорії концептуалізації духовної сфери.

Практичне значення роботи визначає те, що зібраний і проаналізований матеріал може бути використаний для написання теоретичних праць з української когнітології, для укладання довідників різних типів (зокрема етнолінгвістичних, когнітивних, тлумачних та ідеографічних словників), у процесі викладання мовознавчих курсів вищої школи (лексикології, фразеології, семасіології, дериватології, стилістики, етнолінгвістики), під час читання спецкурсів і проведення спецсемініарів,

присвячених вивченню зв'язків мови й культури, мови та релігії. Дослідження концептів, пов'язаних із духовною сферою, має ще й виховне значення, оскільки кожне наступне покоління разом із назвами понять вбирає від попередніх усю сутність духовної, моральної національної культури, яка є найвищим досягненням народу і надбанням усього людства.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дисертаційної роботи було обговорено на засіданнях кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Окремі аспекти досліджуваної проблеми представлено на звітно-наукових конференціях викладачів і аспірантів університету (2009-2010 рр.), на всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях: „Минуле як об'єкт гуманітарного пізнання” (Тернопіль, 2011 р.), „Українське мовознавство: теоретичні та прикладні проблеми” (Кіровоград, 2011 р.). Читаннях, присвячених 90-ій річниці від дня народження доктора філологічних наук, професора Степана Пилиповича Бевзенка (Київ, 2010 р.).

Публікації. Окремі положення дисертаційного дослідження викладено в 3 статтях, опублікованих у збірниках наукових праць, що затверджені ВАК України як фахові.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури й основних лексикографічних праць, а також списку використаних джерел.

Розділ 1. „Концепт” як базове поняття когнітивної лінгвістики.

1.1. Історія вивчення поняття „концепт”

Наприкінці ХХ століття науковці почали досліджувати мову з погляду її участі у пізнавальній діяльності людини. Інформація, яку людина отримує в процесі пізнавальної діяльності, потрапляє до неї різними способами, через різні канали, але в когнітивній лінгвістиці предметом розгляду буде лише та частина, яка отримує своє відображення і фіксацію у мовних формах. Формування певних уявлень про світ у людини є результатом взаємодії трьох рівнів психічного відображення: чуттєвого сприйняття, формування уявлень

та мовомисленнєві процеси. Отримана внаслідок цих процесів інформація складає основу для формування концептів.

У центрі лінгвістичних досліджень останніх десятиліть перебуває процес набуття, переробки та збереження інформації про зовнішній світ. Цей процес безпосередньо пов'язаний з реалізацією певної когнітивної діяльності людини – когніції, яку тлумачать як прояв розумових здібностей індивіда, спрямованих на пізнання й оцінку самого себе і довкілля. Когніція – важливе поняття когнітивної лінгвістики, воно охоплює знання і мислення в їх мовному відтворенні [122, с. 9].

Інтерпретуючи та аналізуючи інформацію, отриману в процесі пізнання, людина ніби проводить її вимір щодо лінгвістичних, прагматичних і культурологічних факторів, тобто співвідносить її з уже набутими знаннями і породжує нові значення.

Людина постійно пізнає навколишній світ, трансформуючи отримані знання шляхом атрибутивних вимірів у поняття, судження, твердження, у такий спосіб надаючи їм певного відповідного змісту та вербалізуючи їх.

Процес категоризації знань і людського досвіду тісно пов'язаний з когнітивною діяльністю людини, оскільки інформація, яку було отримано в процесі пізнавальної діяльності, стала об'єктом опрацювання й отримала вираження в мовних формах : „Мовна свідомість взагалі, і значення слова як її фрагмент є формою структурування і фіксації суспільного досвіду людей, знань про світ..., формою презентації і актуалізації зберігання знання в індивідуальній свідомості” [104, с. 117]. Мова забезпечує природний доступ до свідомості і певних мисленнєвих можливостей, які є в людині, і все це завдяки тому, що „ми знаємо про структури свідомості тільки завдяки мові, яка дозволяє повідомити про ці структури і описати їх за допомогою будь-якої природної мови” [102, с. 21].

Розвиток лінгвістичної науки зумовив усвідомлення того, що знання про навколишній світ зберігаються у людській свідомості у вигляді одиниць, які є специфічними як за своєю природою, так і за своєю структурою, що

знання у пам'яті людини не є аморфними, а організовані у концепти – найабстрактніші, найзагальніші поняття, які відображають різні сфери життєдіяльності людини і зводять усі наявні явища і факти навколишньої дійсності до єдиного поняття.

На межі тисячоліть відбулася зміна наукових парадигм. На зміну системно-структурній парадигмі (структуралізму), де „мова інтерпретувалася як своєрідна суворо організована система, в якій кожне явище має свою цінність залежно від місця в цій системі, і де було проведено чіткі межі між мовною синхронією і діахронією, мовою і мисленням, звуком і фонемою, морфом і морфемою, словом і лексемою, значенням і смислом” [90, с. 146] приходить антропоцентрична парадигма лінгвістики, яка досліджує мову не як систему, яка існує сама в собі і для себе, а розглядає її у зв'язку із людиною.

Антропоцентрична парадигма починає збагачуватися багатьма новими науковими напрямками. До них, зокрема, належить когнітивна лінгвістика (від англ. *cognition* „знання, пізнання”, „пізнавальна діяльність”) – мовознавчий напрям, який розглядає функціонування мови як різновид когнітивної, тобто пізнавальної, діяльності, а когнітивні механізми та структури людської свідомості досліджує через мовні явища [90, с. 147] і підносить на новий рівень наукового пізнання успадковану з інших наук та попередніх етапів розвитку лінгвістики проблему зв'язків між мовою та мисленням.

Когнітивна лінгвістика виникає на базі когнітивізму у рамках сучасної антропоцентричної парадигми, антропоцентричного підходу до вивчення мовних явищ, згідно з яким мову розглядають „як духовно-національний феномен”, „духовний адекват світу”, як результат „духу”, його „екзистенцію”, спосіб „його інкультурації в національну свідомість”, мова є „маніфестацією усього комплексу національного буття, історичного та культурного розвою народу” [197, с. 18, 20, 27].

Когнітивна парадигма, як домінантна в сучасному мовознавстві,

спрямовує науковців на дослідження мови за такими напрямками: „мова і мовлення”, „мова і мислення”, „мова і суспільство”, „мова і етнос”, „мова і культура”. Пошукова діяльність науковців спрямована на експлікацію концептів, складання концептосфер і концептуальних систем, дослідження мовної, а також концептуальної картини світу, яка зберігає зміст людських знань та досвіду (історичного, культурного, тілесного, психічного та ін.), результати процесу діяльності людства та процеси пізнання світу. При цьому важливою є роль культури. Особливе світобачення народу, його культура, історія отримує своє віддзеркалення в концептах – специфічних одиницях національної мовної та концептуальної картин світу. Увага мовознавців зосереджена передусім на основних, „базових” концептах, тих, які найчастіше пов’язані з культурою етносу і найяскравіше репрезентують специфіку його колективної свідомості – це так звані культурні концепти.

Одним із основних понять когнітивної лінгвістики є концепт. Когнітивна лінгвістика оперує „не мовними елементами (це поняття структурної лінгвістики), а одиницями, причому особливими за своєю природою: вони є провідниками найрізноманітнішої інформації і повністю чи частково матеріалізовані в мові. Для найменування цих одиниць закріпився термін концепти” [119, с. 22–23].

У науковий обіг поняття „концепт” уведено запозиченням з латинської мови, адже саме поняття „концепт” походить від латинського *conceptus*, яке утворено від слова *conspicere* „значить”, тобто сигніфікатом слова *conceptus* в латинській мові буквально є „поняття, значення” [82, с. 19]. Латинське *conceptus* (*part. pf.* до *conspicere*) має й такі значення: „збирати, вбирати в себе; уявляти себе чи уявляти; написати, сформулювати; утворювати; виникати, з’являтися” [50, с. 222–224].

Поняття „концепт” для сучасної науки не є принципово новим. На момент виникнення когнітивної лінгвістики, прагмалінгвістики, лінгвокультурології, воно вже тривалий час функціонувало у логіко-філософських дослідженнях. *Концепт* – термін середньовічної схоластичної

філософії і логіки, що позначав загальне в одиничних предметах, на основі якого виникає поняття, виражене словом. Логіко-філософське розуміння концепту було сформовано в межах теорії середньовічного концептуалізму, представниками якого були У. Оккам, Т. Гоббс, П. Абеляр. Концептуалісти твердили, що в одиничних речах існує дещо спільне, загальне, на основі чого в розумі виникає концепт – загальне, виражене у слові поняття, що існує лише в розумі людини, а не в самій дійсності, воно не має самостійної онтологічної реальності. Засновником концептуалізму і творцем поняття „концепт” був П. Абеляр [201, с. 300].

У лінгвістиці термін *концепт* і старий і новий одночасно. На початку ХХ століття в науці починається новий етап вивчення поняття „концепт”, в якому він постає як можливий об’єкт лінгвістичних досліджень.

За свідченням Р.Фрумкіної, повноправне використання терміна „концепт” у російських наукових текстах починається з вісімдесятих років ХХ століття через посередництво перекладів англomовних авторів, де його використовували в значенні „загальне поняття” [203, с. 88–89].

В українській мові, як відзначає В. Іващенко, слово „концепт” з’явилося в середині ХІХ століття. Прямі свідчення щодо його лексикографічної фіксації відсутні, а є лише згадка про дієслово концептувати („рассуждать”, „понимать”, „соображать”), датована літописом 1848 року. Проте „Словникъ живої народної, письменної і актової мови руськихъ юговіщанъ Російської і Австрійсько-Венгерської цесарії Ф. Піскунова (1882)” уже подає слово „концепт” на позначення „періодъ, мысль, положеніє, правило” [67, с. 193].

Перші спроби аналізу поняття „концепт” мали лінгвофілософське спрямування і були пов’язані з іменами Л. Щерби та С. Аскольдова [14, с. 267–279]. Так, Л. Щерба вважав концепт логічно сформованим утворенням, втіленим в одиницях мови та відмінним від образів, ідей чи уявлень, пов’язаних з фантазією суб’єкта [84, с. 58].

С. Аскольдов-Алексєєв ще 1928 року опублікував статтю „Концепт і слово”, але до середини ХХ століття поняття „концепт” не сприймали як термін у науковій літературі. Він, указуючи на те, що концепт виконує функцію замітника чогось, тлумачить його як мисленнєве утворення, яке замінює нам у процесі думок (мислення) невизначену кількість предметів того самого роду [14, с. 267]. На думку дослідника, концепт – це загальне поняття, яке людина „переживає” і яке здатне викликати сильні емоції. Концепт виконує функцію заступання – він заступає в мисленні множину предметів або конкретних уявлень одного типу (реальних предметів, певних сторін предмета, реальних дій, мисленнєвих функцій) – і функцію „економії” зусиль у процесі мислення. Слово, на думку вченого, „органічна частина концепту” [14, с. 279].

3. Попова та І. Стернін на сучасному етапі розвитку когнітивної лінгвістики визначають такі основні напрями дослідження концептів та їх представників:

1) культурологічний – дослідження концептів як елементів культури з опорою на дані різних наук (Ю. Степанов);

2) лінгвокультурологічний – науковий пошук названих мовними одиницями концептів як елементів національної лінгвокультури в їх зв’язку з національними цінностями і національними особливостями цієї культури: напрям „від мови до культури” (В. Карасик, С. Воркачов, Г. Слишкін);

В українському мовознавстві представниками цього підходу є С. Єрмоленко, В. Жайворонок, В. Кононенко, В. Русанівський. У лінгвістичних студіях українських вчених простежується думка про те, що „концепт наділений не лише власне лінгвістичною, а й лінгвокультурною інформативністю, тобто в ньому спостерігаємо асоціативне нашарування культурних смислів на основне (словникове) значення, або культурні сугестії речі, виражені в слові” [59, с. 26].

3) логічний – аналіз концептів логічними методами без прямої залежності від їх мовних форм (Н. Арутюнова, Р. Павільоніс);

4) семантико-когнітивний – дослідження лексичної та граматичної семантики мови як засобу доступу до змісту концепту, як засобу їх моделювання від семантики мови до концептосфери (О. Кубрякова, А. Бабушкін, З. Попова, Й. Стернін, Т. Булигіна, Д. Шмельов та ін.).

В українській лінгвістиці цей підхід можна розмежувати на семантичний, в якому концепт розуміють як ментальну структуру, експліковану через семантичне наповнення мовної одиниці. Представниками цього напрямку в україністиці є С. Жаботинська [55, 56], Ж. Соколовська [174; 175], Т. Радзієвська [144; 145], Л. Лисиченко [107] та когнітивний, який в українському мовознавстві представлений працями О. Селіванової.

5) філософсько-семантичний – дослідження когнітивної основи знаковості (А. Кривенко) [140, с. 16]

Основними у вивченні концептів називають два підходи: когнітивний та лінгвокультурологічний [178, с. 3]. Хоча останнім часом у науковій літературі можна зустріти думки науковців щодо доцільності поєднання цих двох підходів, так званий синкретичний підхід, спрямований на комплексне вивчення концепту.

Концепт як один із основних термінів сучасної мовознавчої науки став дуже популярним у російських і українських лінгвістичних студіях останніх років. Так, за останні десятиліття сформувалося багато лінгвістичних шкіл, зокрема в російському мовознавстві, які досліджують безпосередньо концепти і те, що з ними пов'язано (школи Ю. Степанова, Н. Арутюнової, В. Телії, В. Воробйова), багато учених спрямували наукову діяльність на з'ясування цього лінгвістичного поняття (О. Кубрякова, В. Дем'янков, З. Попова, І. Стернін, Р. Фрумкіна, А. Вежбицька, Д. Лихачов, Ю. Апресян, Т. Булигіна, А. Шмельов та інші), виникли різні спеціальні науки та наукові галузі, які висвітлюють проблематику вивчення концептів. Але, незважаючи на це, досі ще немає єдиного однозначного наукового визначення. Ускладнює тлумачення концепту як наукового терміна його функціонування в різних науках і наукових галузях – у філософії, психології, логіці,

літературознавстві, лексичній семантиці, етнолінгвістиці, лінгвокультурології, психолінгвістиці, когнітивній лінгвістиці, що і спричинило появу різноманітних потрактувань цього терміна.

У філософській традиції концепт тлумачать як згорнуті знання людини про світ, як складник світобачення, концептуальної картини світу, яка в разі означення, уявлена як мовна [169, с. 464]. П.Абеляр вважав, що концепт – сукупність понять, об'єднання висловів у єдиний погляд на той чи інший предмет за умов визначальної сили розуму [199, с. 168]

З погляду психології М. Холодна представляє концепт у вигляді ментальної структури, що являє собою „систему психічних утворень, які в умовах пізнавального контакту з дійсністю забезпечують можливість надходження інформації..., а також керування процесом переробки й вибіркової інтелектуальної відображення” [205, с. 95]. Процес психологізації концепту А. Бабушкін пояснює потребами когнітології, зокрема, когнітивної лінгвістики, яка зосереджує увагу на співвідношенні лінгвістичних даних з психологічними і для якої оперування категорією поняття в класичному, „безобразному” уявленні виявилось недостатнім [15, с. 12].

На думку О. Селіванової, концепт репрезентований у вигляді ментально-психологічного комплексу (МПК), що „становить єдність знань, уявлень, відчуттів, інтуїції, трансценденції, виявів архетипно-несвідомого, закріплених за певним знанням” [156, с. 77]. Такий комплекс сформований і зафіксований мисленням та елементами психіки людини.

Д. Лихачов пропонує функційне тлумачення поняття „концепт”, акцентуючи увагу, на його „підстановчій” ролі у мові. На думку вченого, „концепти – певні підстановки значень”, „потенції” значень, які полегшують спілкування й тісно пов'язані з людиною та її ...досвідом” [111, с. 6]; „концепт...є результатом зіткнення словникового значення слова з особистим і народним досвідом людини” [111, с. 4]. „Потенції концептів тим ширші й багатші, чим ширший і багатший культурний досвід людини” [111, с. 4].

В одній зі словникових дефініцій, концепт потрактовано як формулювання, розумовий образ, ментальний прообраз, ідею поняття, саме поняття [214, с. 191]. Наголошування на ментальних особливостях концепту наявне у наукових дослідженнях В. Колесова, який також визначає концепт як основну одиницю ментальності, як чистий зміст, який не має мовної форми, як першообраз, архетип, константу [82, с. 222].

З інших позицій кваліфікують концепт як „набір смислів, якими оперує людина в процесі своєї ментальної діяльності та пізнання світу, і уявлення, відповідно до яких концептоструктури стоять між словами та екстралінгвальною дійсністю” [169, с. 464] або ж як фрагмент знання, досвід особистості, що включає мовну і позамовну інформацію [106, с. 98].

Л. Чернейко визначає концепт як складну сукупність знань, що містить не тільки інформацію про відображений об’єкт, але й образні схеми, або гештальт-структури, які існують у колективному несвідомому, крізь призму яких сприймається той або інший об’єкт дійсності. У ньому відображено все різноманіття асоціативних зв’язків з іншими концептами [209, с. 75].

За словами Н. Красавського, концепт – це багатовимірний розумовий конструкт, який відображає процес пізнання світу, результат людської діяльності, сукупність знань про світ, що зберігає інформацію про нього [93, с. 28].

У своєму потлумаченні поняття „концепт” ряд дослідників бере за основу поняття „ідеальне”. Сутність концепту А. Вежбицька розуміє як „об’єкт зі світу „Ідеальне”, що має ім’я і віддзеркалює певні культурно зумовлені уявлення людини про світ „Дійсність” [30, с. 23].

Вивчення духовно-культурних концептів здійснюється в різних напрямках і аспектах, з-поміж яких провідне місце посідає когнітивна лінгвістика. Предметом дослідження когнітивної лінгвістики, чи когнітології, є облаштування і функціонування людських знань. Концепт у когнітивній лінгвістиці нерозривно пов’язаний з мисленневою і пізнавальною діяльністю людини.

На думку В. Телії, концепт – це продукт людської думки і явище ідеальне, а відповідно, наявне в людській свідомості взагалі, а не лише мовній. Концепт – це конструкт, він не відновлюється, а „реконструюється” через своє мовне вираження і позамовні знання [185, с. 8].

З погляду когнітивної лінгвістики З.Попова та Й. Стернін подають таке тлумачення цього поняття: „Концепт – це дискретне ментальне утворення, яке є базовою одиницею мисленнєвого коду людини, що має відносно впорядковану структуру, являє собою результат пізнавальної (когнітивної) діяльності особистості і суспільства і яке несе комплексну, енциклопедичну інформацію про предмет чи явище, що відображається, про інтерпретацію цієї інформації суспільною свідомістю і відношенням суспільної свідомості до певного явища” [140, с. 20].

Словник за редакцією О. Кубрякової подає таку дефініцію концепту: „концепт (concept, konzept) – це термін, що служить для пояснення одиниць ментальних чи психологічних ресурсів нашої свідомості і тієї інформаційної структури, яка відображає знання і досвід людини, оперативна змістова одиниця пам’яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку (Lingua mentalis) всієї картини світу, віддзеркаленої в людській психіці”; концепт „відповідає уявленню про ті смисли, якими оперує людина в процесі мислення і які відображають зміст досвіду та знання, зміст результатів усієї людської діяльності та процесів пізнання світу у вигляді певних „квантів” знання” [100, с. 90]. О. Селіванова вважає таке визначення концепту найреалістичнішим [156, с. 112], і саме цю дефініцію О. Кубрякової обрано базою у пропонованому дослідженні.

Крім когнітивної лінгвістики у вивченні концептів чільне місце посідає наукова галузь, що утворилася на перетині кількох наук – лінгвокультурологія, основне спрямування якої – дослідження живих комунікативних процесів у зв’язку з матеріальною, соціальною або духовною культурою певної мовної спільноти, що засвідчує її культурно-національний досвід і традиції, а своїм лінгвокультурологічним наповненням ця лексема

завдячує насамперед статті Д. Лихачова „Концептосфера русского языка” [110].

За визначенням В. Телії, головним завданням лінгвокультурології є „виявлення „повсякденної” культурно-мовної компетенції суб’єктів лінгвокультурної спільноти на основі опису культурних конотацій, що співвідносяться з концептуальним змістом мовних знаків різних типів та відтворюються разом з ними в процесах мовотворчості, і в такий спосіб несуть інформацію про сукупну ідентичність культурно-мовної самосвідомості як частини загальнокультурного менталітету соціуму” [186, с. 24]. У центрі інтересів лінгвокультурології перебуває „дослідження й опис взаємодії мови та культури в діапазоні сучасної культурно-національної самосвідомості та її знакової репрезентації” [186, с. 16]. Дослідниця вважає, що „концепт – це те, що ми знаємо про об’єкт у всій його екстензії” [185, с. 8].

На думку В. Постовалової, для того, щоб усебічно дослідити концепти, що існують у свідомості того чи іншого носія мови та культури, необхідно розглядати їх у широкому лінгвокультурологічному контексті, „в аспекті участі мови у створенні духовної культури та участі духовної культури у формуванні мови [142, с. 25].

Отже, предмет лінгвокультурології – це „синхронно діючі засоби та способи взаємодії мови і культури”, дослідження яких слід проводити на основі розробки „адекватних цим культурно-мовним механізмам методів [186, с. 17]. У лінгвокультурології поняття „концепт” набуває культурної наповненості. Уплив культури на формування світогляду людини, специфіки її мислення і, як наслідок, на її мову та мовлення, з погляду лінгвокультурології, є визначальним.

Розглядаючи концепт, Ю. Степанов велику увагу приділяє культурологічному аспекту, за яким культуру розуміють як сукупність концептів і відношень між ними. Він вважає, що концептом може бути не кожне поняття, а лише те, яке несе культурну інформацію. Концепт за Ю.

Степановим – це „ніби „згусток культури у свідомості людини; те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини. І, з іншого боку, концепт – це те, за допомогою чого людина – пересічна, звичайна людина, не „творець культурних цінностей” – сама входить у культуру, а в деяких випадках і впливає на неї” [180, с. 43]. Інакше кажучи, концепт – це основна ланка культури в ментальному світі людини.

Він уявляє концепти як частину європейської культури, а культура, на його думку, – це сукупність концептів і відношень між ними, які виражаються в різних „рядах” (передусім в „еволюційних семіотичних рядах”, а також в „парадигмах”, „стилях”, „ізоглосах”, „рангах”, „константах” тощо) [180, с. 40]. Отож концепт, що існує в культурі, відображаючись в свідомості людини, розвивається і в результаті свого функціонування набуває культурного наповнення.

Головне в концепті, як зазначає Н. Іваненко, – „багатовимірність і дискретна цілісність смислу, який існує в неперервному культурно-історичному просторі”. У концепті „сконцентований багатовіковий досвід, культура, ідеологія народу, які синтезуються і фільтруються в тезаурусі мовної особистості” [66, с. 138–139].

Концепт – це семантичне утворення, відзначене лінгвокультурною специфікою і так чи так може характеризувати носіїв певної етнокультури. Концепт, відображаючи етнічне світобачення, маркує етнічну мовну картину світу і є цеглинкою для побудови „дому буття” (за М. Хайдегером) [цит. за 122, с. 47].

У сучасних визначеннях терміна „концепт” помітне наголошування на його етнокультурній специфіці: концепт є „ментальним утворенням-словообразом, який є комбінацією лексем, упорядкованих ментальними інструкціями” [66, с. 137]; „ментальний прообраз (нерозчленоване уявлення про об’єкт), ідею поняття і навіть саме поняття” [192, с. 131]; ментальна одиниця високого ступеня абстракції, яка виконує функцію метапсихічної

регуляції і відображає в мовній свідомості досвід інтроспекції етносу [51, с. 5].

Отже, у лінгвокультурології, концепт – це поняття, цілком занурене в культуру і залежне як від неї, так і від способу мислення людини, на якому певна культура має свій відбиток. Майже в кожному з підходів до тлумачення концепту є твердження про нерозривний зв'язок мови і культури.

Завдяки сучасним активним дослідженням поняття „концепт” на засадах різних наук, і появи його різних визначень, стало можливим виділити певні властивості, суттєві ознаки, які мотивували визначення цього феномену.

В.Маслова виділяє такі властивості концепту:

1. Мінімальна одиниця людського досвіду в його ідеальному уявленні, яка вербалізується за допомогою слова і має польову структуру.
2. Основна одиниця обробки, зберігання і передачі знань.
3. Одиниця, що має динамічні межі і конкретні функції.
4. Соціальна одиниця, асоціативне поле якої зумовлює її прагматику.
5. Це основна ланка культури [122, с. 47].

Серед властивостей концепту ще можна виокремити і таку, як національна специфіка концептів чи їх культурна зумовленість. Усе це виявляється в різниці однойменних концептів у різних національних культурах, а також у наявності унікальних концептів, характерних лише для однієї культури. Отже, наявність спільних і відмінних ознак у концептах різних мов насамперед пов'язано з культурою мовних спільнот.

Особливість концепту полягає також у тому, що він співвідносний одночасно з трьома сферами. По-перше, це мозок людини, оскільки це місце його локалізації, по-друге, культура, яка детермінує і визначає концепт, по-третє – мова чи мовлення – сфера, у якій він омовлюється.

На думку О. Селіванової концепт як ментально-психологічний комплекс (МПК) охоплює вербалізований (знання у мові та про мову) та невербалізований компоненти. Крім того, до його складу входять елементи,

що можуть набувати і вербального, і невербального вираження (образи), а також – рефлексії колективного позасвідомого, психічні функції, пов'язані з когніцією і міжконцептуальні зв'язки [156, с. 113–114]. Отже, як вважає О. Селіванова засобів вираження у концептів два – вербальне і невербальне.

Концептуалізація людської свідомості відбувається через її вербалізацію. Уявлення про світ за допомогою вербальних засобів становить основу, сутність мовної картини світу. Надзвичайну роль в утворенні концептів відіграє саме мова. О. Кубрякова зауважує: „Людина не лише позначила світ, але й описала його. У таких описах народжувались нові концепти... Їх поява – це результат мовної аргументації, наслідок дискурсивної діяльності людини, про яку можна говорити як про діяльність мовомисленнєву, яка відбувається за певних історичних, культурологічних і особливо прагматичних умов. У цих ситуаціях концепти виникають в умовах їх номінального визначення” [102, с. 16].

Найпоширенішою є думка про те, що концепт як об'єкт мовознавчих досліджень виражений вербальними засобами, бо мова – природна і основна форма функціонування концептів [179, с. 11]. Однак одностайності думок учених з приводу конкретних значущих одиниць мови, з якими буде співвідносний концепт, поки що не знайдено.

Так, Н. Мех вважає, що „концепт може бути вербалізований окремими словами та словосполученнями, фразеологічними одиницями, реченнями та цілими текстами” [126, с. 21]. Ю. Степанов підкреслював, що „концепти не прив'язані до тієї чи тієї матеріальної форми – вони линуць над матеріальними формами” [180, с. 3, 9], „виражаючись як у слові, так і в образі чи матеріальному предметі” [180, с. 74–75].

Однак, можна висловити думку, що найчастіше концепт виражений у мові словом, а саме слово стає іменем концепту. В. Карасик вказує на те, що концепт набуває імені тоді, коли концептуалізована сфера осмислена мовною свідомістю й отримує однослівне позначення [76, с. 109]. М. Алефіренко доводить, що головною формою вираження концепту є слово і

словосполучення (див. [2, с. 59]). Серед дослідників є й такі, які до вербалізаторів концептів зараховують ширший спектр мовних засобів, а саме: синоніми, антоніми, типові синтаксичні позиції, сполучуваність, семантичні поля, метафори, фразеологію, мовні шаблони тощо [11, с. 3].

З. Попова та Й. Стернін називають сукупність мовних засобів, які об'єктивують (вербалізують, репрезентують) концепт у певний період розвитку суспільства, номінативним полем концепту [140, с. 66] і зараховують до нього прями номінації концепту, похідні номінації концепту, однокореневі слова, контекстуальні синоніми, фразеологізми, що включають ім'я концепту; паремії, метафоричні номінації, стійкі порівняння з ключовим словом, вільні словосполучення, що номінують ті чи ті ознаки, які характеризують концепт; суб'єктивні словесні дефініції, словникові тлумачення, словникові статті в енциклопедіях чи довідниках, тематичні тексти, публіцистичні чи художні тексти, що розкривають зміст концепту, сукупність текстів (за необхідності експлікації чи обговорення складних, абстрактних або індивідуально-авторських концептів) [140, с. 69–71].

А. Вежбицька поділяє вербалізатори концепту на прямі та непрямі. Прямі засоби вербалізації концепту – „лексичні сім'ї”, тобто слова, семантичну етимологію яких можна звести до ключової лексеми концепту, непрямі ж засоби мовної репрезентації концепту включають сполучуваність, граматичні характеристики лексем та іншу інформацію, з якої можна вивести ознаки концепту [31, с. 92].

Концепти аналізованої концептосфери мають вербальне вираження. У дисертації дотримано думки про те, що концепти мають широкий спектр вербальних засобів, якими вони омовлені, а розуміння номінативного поля концепту із засобами його вербалізації, запропоноване З. Поповою та Й. Стерніним, обрано базовим.

Концепт як об'єкт антропоцентричної когнітивної лінгвістики – це культурно зумовлена мовно-ментальна одиниця концептуальної системи людини, яка використовується в процесах мислення і відбиває досвід як

окремо взятих людей, так і цілих етнічних груп (спільнот); у них зосереджено тілесний, індивідуальний, груповий, соціальний, духовний загальнонаціональний людський досвід.

Очевидним є той факт, що безпосередньо через концепти відбувається ознайомлення людини з культурою свого народу. У процесі дорослішання людина розширює світогляд і уявлення про концептуальне представлення своєї культури.

Культура – це сукупність концептів і відношень між ними, які виражені в різноманітних „рядах” (передусім, в „еволюційних семіотичних рядах”, а також в „парадигмах”, „стилях”, „ізоглосах”, „рангах”, „константах” та ін.; [180, с. 40]. Реалізація концепту в культурі народу відбувається за допомогою мови. Мова є своєрідним провідником культурної інформації, оскільки через мовне вираження концепту відбувається збереження, закріплення і передача певної інформації про позамовні об’єкти. Концепти втілюють самотність культури народу, входять до культури через посередництво мови, адже саме через мову відбувся процес закріплення інформації про сприйнятий нею об’єкт і саме через мову „лежить шлях” передачі цього сприйняття наступним поколінням.

1. 2. Концепт і концептосфера

З посиленням інтересу до ролі особистості у процесах концептуального пізнання дійсності і мовленнєвого мислення в лінгвістиці все більше уваги приділяють логічному аналізу одиниць, які несуть у собі потенційний заряд величезного досвіду попередніх поколінь, культури і ментальності всього народу.

Дослідники вважають, що є типові універсальні концепти такі як, наприклад, „закон”, „любов” широко представлені в усіх культурах, але, поряд із ними в кожній мовно-культурній традиції є концепти, у яких наявні певні специфічні складники, характерні лише для цього мовно-культурного етносу. До таких концептів, зокрема в російській та українській культурі,

зараховують „совість”, „воля”, „душа”, „інтелігенція”, які є глибоко національними і характерні саме для ментальності цих народів.

Виявлення типового і національного в складі концептів перебуває в колі пріоритетних досліджень сучасної лінгвістики, оскільки концепт як ментально-мовний, лінгво-культурний феномен дозволяє визначити особливості мовного мислення, мовної поведінки людини як представника певного етносу.

Вивчення моральних, етичних, духовних, культурних, історичних цінностей українського народу дає змогу глибшого пізнання етнопсихологічних основ національного світосприйняття, закладає підвалини відтворення картини світу, що виокремлює національну спільноту. „Побачити в узагальнених категоріях національно окреслене, історично й традиційно зумовлене, осмислене у вимірах часу, ввійти в коло споконвічних народних прагнень і сподівань із орієнтацією на сучасні процеси національного відродження означає спрямувати опис концептуальних засад духовності у річище національної культури, національної мови” [87, с. 11]. Саме в концептуальних баченнях кожного етносу знайшли відтворення ментальні риси, психологія народу – носія цих духовних цінностей.

Видатні українські митці передусім періоду класичної літератури, органічно поєднували в собі й уміли відобразити у творчості як свої особистісні якості видатної особистості, так і – що дуже важливо – „загальнонародну вдачу, той національний характер, який і виокремлює українство як планетарне загальносвітове явище” [87, с. 234].

Саме в літературі, а особливо в класичній українській літературі, яка значною мірою була орієнтована на народ, його світобачення й світорозуміння, відтворювала й ту „українську душу”, яка – теж не без змін – залишилася виявом українського національного характеру [див. 87, с. 232]. Лише через посередництво художньої літератури можна дослідити реалізацію того чи іншого концепту, адже саме в літературі можна побачити віддзеркалення того багатовікового мовного, культурного, особистісного,

загальнолюдського та загальнонаціонального досвіду, наявного у людей певного етносу.

На думку А. Вежбицької зміст тих слів, які ми говоримо, невеликою мірою є те, що наявне в „об’єктивній” дійсності. Це зумовлено тим, що, по-перше, мова антропоцентрична: вона призначена для людини, і вся мовна категоризація об’єктів і явищ зовнішнього світу орієнтована на людину; це загальна риса всіх мов. По-друге, кожна мова національно специфічна. При цьому в мові відтворено не лише особливості природних умов чи культури, але й своєрідність характеру його носіїв [31, с. 20]. Мова відображає умови існування цього народу і містить імена та реалії, специфічні для того чи іншого етносу. Різниця концептуальних картин світу певною мірою так само залежить від мови.

А. Вежбицька говорить про те, що кожна мова створює свій „семантичний всесвіт” і, цитуючи М. Цветаєву, – „иные вещи на ином языке не мыслятся”, робить висновок: не лише думки можуть бути „подумані” однією мовою, але й почуття можуть бути відчутими в рамках однієї мовної свідомості, але не іншої [там само]. Іншими словами, є поняття, фундаментальні для моделі одного світу і відсутні в іншому. Для А. Вежбицької національно специфічними для російськомовної свідомості словами є насамперед слова *душа* та *доля* [там само].

Певною мірою можна говорити про те, що існує тісний зв’язок між життям суспільства і лексикою мови, якою воно користується. Це однаково може стосуватися як внутрішнього, так і зовнішнього боку життя. У якомусь сенсі може видатися очевидним, що слова з особливими, культуроспецифічними значеннями відображають і передають не лише спосіб життя людини, характерний для певного суспільства, але й також образ мислення. Виходячи з цього, можна сказати, що мова і культура мають нерозривний зв’язок між собою.

А. Вежбицька увела у науковий обіг таке поняття, як ключові слова. Ключові слова – це слова, особливо важливі і показові для окремого етносу.

Вони відіграють одну із визначальних ролей у культурі певного народу і ті уявлення, які вони дають про цю культуру, є неоціненними. Ключові слова певної культури – це слова, що виконують функцію культурних знаків. Лінгвокультурологічне дослідження таких ключових слів уможливило їхню „особлива мова”, оскільки кожне з них характерне специфічними синтаксичними особливостями, достатньо стійким лексиконом, що ґрунтується на певних образах, а також своєю фразеологією. За такого підходу слово починають вивчати не тільки як мовний знак, що має відповідне значення, але й як знак, з яким тісно пов’язані культурні настанови народу.

Як відзначає А. Вежбицька, більшість слів будь-якої мови має складне та достатньо мовно-специфічне значення, що можна розглядати як відображення та втілення різного історичного, а також культурного досвіду мовної спільноти [31, с. 2].

У жодній мові кількість таких слів не визначена і немає жодної „об’єктивної процедури відкриття” (А. Вежбицька), яка б дозволила їх виявити.

Належність певного аналізованого слова до ключових можна встановити в кілька етапів. По-перше, потрібно встановити (з допомогою частотного словника чи без нього), що слово, яке розглядаємо, є загальноживаним, а не периферійним. По-друге, слід продемонструвати, що це слово перебуває в центрі цілого ряду фразеологічного об’єднання. Нарешті, по-третє, треба продемонструвати, що слово, яке вважають „ключовим”, часто трапляється у прислів’ях, приказках, загадках, піснях, назвах книг, художніх текстах.

Ключові слова передають основні концепти певних культур і визначають найважливіші риси національного менталітету. До ключових слів української культури можна віднести один із аналізованих концептів – душа. Душу насамперед уявляють як вмістилище почуттів, різних думок, бажань, найчастіше це те, що ми не можемо побачити, але можемо відчувати. Відчувати

і думати так, як думає представник певного етносу, як пише А. Вежицька, можна лише тоді, коли ти є представником цього етносу.

Можна вивчити якусь іноземну мову і вільно нею розмовляти, читати книги, слухати і співати пісні, але по-справжньому відчувати те, про що ти читаєш, що слухаєш чи співаєш, ти не зможеш, бо народився і виріс в іншому місці, з іншими традиціями, звичаями, іншим сприйняттям світу й його відчуттям. Отже, за допомогою тільки знань мови досить важко досягнути і зрозуміти все те, що є особливим у цій культурі, бо для цього треба в ній народитися і жити, тоді почуття й мова будуть єдиним цілим. За допомогою ключових понять формуються центри концептуальних картин світу, саме за допомогою цих понять учені можуть виявити та описати національно-специфічні риси окремих народів, наблизитись до розуміння національного менталітету.

Життя, доля слова як носія концепту детерміновані передусім різними екстралінгвальними факторами, зокрема, специфікою культури, особливостями історичного розвитку суспільства, його традиціями, звичаями, загалом ментальністю народу.

У мові кожного народу є слова-концепти, які в будь-якій культурі будуть специфічними виразниками національного характеру і тих особливостей сприйняття реального світу, що є властивими певному етносу. Це, зокрема, поняття „совість”, „доля”, „правда”, „воля”, „мрія”, „надія”, „гріх”, „добро”, „справедливість”, „слава”, „спокута”, „гнів”, „боротьба”, „недоля” та багато інших. На думку І. Голубовської, слова цього типу належать до абстрактних національно-специфічних мовних концептів, розуміння яких носіями іншої культури ускладнене своєрідністю того культурно-історичного контексту, який ініціював їх появу в мові [44, с. 80]. До таких слів належать поняття „душа”, „дух”, „серце” і „розум”, які складають основу концептосфери „внутрішній світ людини”.

До числа концептів можна зарахувати ті лексеми, значення яких становлять зміст специфічної національно-мовної свідомості носіїв мови і

утворюють їх „наївну картину світу”. Сукупність таких концептів утворює концептосферу мови [110], яка концентрує в собі культуру нації. До числа таких концептів може потрапити будь-яка лексична одиниця, значення якої включає до себе спосіб чи форму семантичної репрезентації [180; 130, с. 80–85]. Також до числа концептів відносять ті семантичні утворення, які обмежені кількісно [173, с. 46], але які є ключовими для розуміння національного менталітету як національного способу сприйняття і розуміння дійсності, як специфічного ставлення до світу його носіїв, зокрема: *істина, душа, серце, дух, розум, щастя, любов* та інші.

Наявність певної ментальної структури – це надбання якоїсь окремої людини, представника певного етносу. Сукупність же таких ментальних структур утворює систему, яка вже буде надбанням цілої етнічної спільноти, етнічного колективу. Саме такі ментальні структури й зумовили в когнітивній лінгвістиці появу й дослідження такого поняття, як концептосфера.

Досліджуючи певну концептосферу, можна побачити специфіку національного світогляду певного етносу, виділити механізми, за допомогою яких відбувається членування світу певним етносом, простежити його самотність і неповторність. Концептосфера відзначена системним характером і є специфічною для певного народу. Концептосфера реалізована найбільшою мірою в мові, тому мова й виступає засобом, який зберігає в концептосфері певні людські надбання і є ключем для досліджень концептосфери певної нації. „Реалізуючись у вербальних образах і символах, імена концептів зберігають закладені в підсвідомості архетипні знання, нерідко й архаїчні міфологеми, забезпечують інтерпретацію культурних, психолінгвістичних, національно-орієнтованих асоціацій і оцінок і через ці чинники входять у концептосфери й семіосфери” [88, с. 115].

Поняття концептосфери – одне із найважливіших понять когнітивної лінгвістики, яке ввійшло в науковий обіг поряд із терміном „концепт” і

такими термінами, як „концептуальний аналіз”, „концептуальна семантика”, „концептуальна картина світу”, „концептосферне поле” тощо.

Під *концептосферою* розуміють сферу знань, яка складається з концептів, тобто її одиниць. Сам термін „концептосфера” був уведений у вітчизняну науку академіком Д. Лихачовим. Він стверджував, що *концептосфера* – це сукупність концептів нації, утворена всіма потенціями концептів носіїв мови. Чим багатша культура нації, її фольклор, література, наука, образотворче мистецтво, історичний досвід, релігія, тим багатша концептосфера народу [111, с. 3–9], а також *концептосферою* він називає упорядковану сукупність концептів у колективній свідомості етносу [там само]. На думку В. Маслової, *концептосфера* – це сукупність концептів, з яких, як з мозаїчних шматочків, складається полотно світорозуміння носія мови [123, с. 17].

Концептосфера – це мисленнева сфера, яка складається з концептів, які існують як мисленневі картини, схеми, поняття, фрейми, сценарії, гештальти, абстрактні сутності, що узагальнюють різноманітні ознаки зовнішнього світу. Концептосфері належать і когнітивні класифікатори, які сприяють певній, хоча й нежорсткій організації концептосфери. [140, с. 62]. Концептосфера – область мисленневих образів, одиниць універсального предметного коду, що представляє структуровані знання людей, їх інформаційну базу [140, с. 63].

Кожний окремо взятий концепт має свою концептосферу, яка буде одним із складових елементів загальної концептосфери окремої особистості і всього народу. Концептосфера має впорядкований характер, а концепти, які утворюють концептосферу, за окремими своїми ознаками вступають у системні відношення між собою.

Отже, під *концептосферою* будемо розуміти впорядковану сукупність концептів певного народу, інформаційну базу мислення, яка складається з окремих концептів або з ряду взаємозалежних і взаємодоповнюваних концептів, що охоплюють певну сферу дійсності.

Поряд із терміном „концептосфера” у науковій літературі функціонує

поняття *концептосистема*. Для неї не характерна стабільність, адже вона весь час змінюється під впливом постійного процесу пізнання, а концептуальні структури не є статичними: „здатність концептів розростатися і збагачуватися за рахунок індивідуального емоційного і культурного досвіду носіїв мови зумовлює їх еластичність, нестійкість і рухомість” [105, с. 11]. Як зауважує О. Селіванова, „ознаками концепту є неізолюваність, тобто зв’язаність з іншими концептами; відкритість як невичерпність їхнього змісту; наявність їх у межах певним чином організованих концептуальних сфер, які служать фоном концепту; цілісність і нежорстка структурованість; динамізм і креативність як здатність змінюватися, поповнюватися новим знанням, уточнюватися” [158, с. 196].

Лексеми *душа, дух, серце і розум* як складові концептосфери не перебувають на периферії лексичного складу мови. Це підтверджує той факт, що в українській мові нараховують близько 250 фразеологізмів з різним лексичним значенням, у яких вжито ці одиниці. Їх часто можна зустріти в приказках і прислів’ях, текстах різних пісень (авторських чи народних), художніх текстах. І лише проаналізувавши фразеологізми, прислів’я, приказки, тексти авторів різних епох, можна побачити, якою постає концептосфера „внутрішній світ людини” в українській мовній культурі.

1.3. Структура концепту

Ще на початку становлення когнітивних досліджень учені почали говорити про те, що поняття „концепт” має неоднорідну структуру, але й досі єдиної думки щодо структурних компонентів концепту немає.

Для концепту визначальним є наявність логічно організованої, динамічної структури, яка складається „із вихідного базового елемента і пов’язаних з ним через прототипне значення похідних елементів” [153, с. 77]. Т.Радзієвська виокремлює в концепті центральну і периферійну зони. На її думку, периферійна зона здатна до дивергенції, тобто зумовлює відділення нових похідних даних від центрального [144, с. 65].

У сучасних дослідженнях концепти визначають звичайно як

багатовимірні смислові утворення колективної свідомості, носії структурованого знання, що передбачає наявність різних ознак, тобто зумовлює їх опис як структури [138, с. 17].

Окремі вчені розуміють концепти як смислові кванти людського буття, і з погляду їх власного буття і власної структури, концепти – це „інтегровані функціонально-системні багатовимірні ідеалізовані формоутворення, які спираються на понятійний базис, закріплений у значенні будь-якого знака: наукового терміну, чи слова повсякденної мови, чи складнішої лексико-граматико-семантичної структури” [116, с. 11].

Ю. Степанов до структури концепту включає „все, що належить будові поняття”, а також вихідну форму (етимологію), стиснуту до основних ознак змісту історію, сучасні асоціації, оцінки тощо [180, с. 43]. Він вважає, що за своєю структурою концепт має „шарову” побудову, його шари є результатом культурного життя різних епох. Він складається з історично різних шарів, які відрізняються і часом утворення (створення), і за походженням, і за семантикою.

На думку вченого, концепт складається з таких шарів, як:

1. Основна, актуальна ознака;
2. Одна чи декілька додаткових, „пасивних” ознак, які є вже неактуальними, „історичними”;
3. Внутрішня форма, зазвичай взагалі не усвідомлювана, яка зосереджена у зовнішній, словесній формі [180, с. 46–49].

Звідси, концепт, за Ю. Степановим, має тришарову побудову.

Він розрізняє два типи концептів за своєю структурою: „рамочні поняття” та „поняття зі щільним ядром” [180, с. 77]. До другого типу вчений зараховує концепти типу „любов”, „віра”, які культурно значущі в своїй цілісності, у всьому своєму складі ознак і відокремлення одного з них як „рамки” концепту – лише штучна логічна процедура. У першому типі, навпаки, „рамка” і є основним змістом концепту, тому концепт є культурно і соціально важливим, що і є вищим ступенем його розвитку [180, с. 77].

На думку А. Кошелева, концепт „складається із властивостей принципово різної природи: [...] перцептивних, достовірно ідентифікованих, та інтерпретаційних [...], що мають статус гіпотез і приписуються перцептивним властивостям на основі життєвого досвіду” [91, с. 134].

Н. Кавинкіна складовими елементами концепту вважає: а) лексичне значення слова; б) відношення лексичного значення слова до інших одиниць мови; в) контекстуально-зумовлені зрушення і прирощення, помітні в дискурсі; г) конотації; д) асоціативні зв'язки; е) культурний фон. Усі ці складові створюють для кожного поняття індивідуальну „мову, яка дає змогу здійснити реконструкцію концепту і простежити особливості мислення, світосприйняття людини, народу, в чий мовній свідомості отриманий концепт реалізується [74, с. 7].

З. Попова і Й. Стернін виділяють три базових структурних компоненти концепту – образ, інформаційний зміст, інтерпретаційне поле, у якому, виділяють зони: оцінну, енциклопедичну, утилітарну, регулятивну, соціально-культурну, пареміологічну. Ці структурні компоненти розподілені за різними польовими ділянками концепту, при цьому відсутня жорстка закріпленість структурних компонентів концепту за певними польовими зонами. Зміст концепту внутрішньо побудовано за польовим принципом – ядро, ближня, дальня та крайня периферія [140, с. 105].

З. Попова та Й. Стернін вважають, що сукупність вербальних засобів реалізації концепту складає план вираження відповідного лексико-семантичного поля, побудованого навколо домінанти (ядра), представленої іменем концепту (словом-терміном). При цьому ядро концепту становлять словникові дефініції, той змістовий мінімум, який повинен бути відомий будь-якому носієві певної культури і зафіксований у тлумачному словникові як визначення, а периферія – це конотативні, образні, оцінні, асоціативні характеристики, тобто концепт включає в себе як ядро денотативність значення, визнану нормою у відповідному мовному колективі, але яка через асоціативні і синтагматичні відношення набуває певної концептуальної

багатомірності [139, с. 42–43].

В. Карасик також виділяє трикомпонентну структуру лінгвокультурного концепту. До неї він зараховує такі складові: понятійний (актуальний), відтворюється безпосередньо за допомогою вербальних форм, образний (невербальний, описовий) та домінантний, ціннісний компоненти [76, с. 118].

Понятійну сторону концепту можна виявити за допомогою аналізу його мовної репрезентації у формі опису значень, словникових дефініцій. Під образною складовою розуміють узагальнену інформацію в пам'яті про конкретний предмет, явище тощо, її віддзеркалення можна побачити насамперед у метафоричних значеннях слова. Ціннісний компонент дозволяє виявити специфіку кожного конкретно взятого ментального утворення і з-поміж цих трьох складових є домінантним.

Слід зазначити, що В. Карасик вивчає концепти під кутом їх ціннісного наповнення і вважає, що „сукупність концептів, які розглядають в аспекті цінностей, утворює ціннісну картину світу. У цьому складному ментальному виокремлюються найістотніші для певної культури смисли, ціннісні домінанти, сукупність яких і утворює певний тип культури, що пітримується і зберігається в мові” [75, с. 5].

Виходячи з того, що концепт має складну структурну побудову, можна припустити, що метод дослідження цього лінгво-філософського поняття теж не один, а їх певна сукупність.

Уперше питання про метод як питання про зміст концептів зустрічаємо у 40-их роках XIX століття, і запропонований він був К. Кавелінім [180, с. 49]. Учений сформулював вимоги до методу: при вивченні народних обрядів, повір'їв, звичаїв треба шукати їх безпосередній, прямий, буквальний зміст – це теж саме, що пізніше лінгвісти назвали внутрішньою формою (слова, звичаю, обряду) [180, с. 50].

Якщо раніше науковці, здійснюючи свої дослідження, використовували семантичний аналіз, то тепер найчастіше – концептуальний аналіз, який є

особливий тим, що більшою мірою звернений до позамовної дійсності.

Часто семантичний та концептуальний аналіз розмежовують. Наприклад, О. Кубрякова це розмежування проводить так: „Семантичний аналіз спрямований на експлікацію семантичної структури слова, уточнення її денотативних, сигніфікативних і конотативних значень, що її реалізують. Концептуальний аналіз постає як пошук тих загальних концептів, які підведені під один знак і визначають буття знака як відомої когнітивної структури. Семантичний аналіз пов'язаний з поясненням слова, концептуальний аналіз – веде до знань про світ” [98, с. 85].

На думку М. Кочергана, для дослідження концептів використовують концептуальний аналіз (словосполучення „концептуальний аналіз” набуває в сучасному мовознавстві функції терміна і його можна певною мірою тлумачити як метод когнітивної лінгвістики) [90, с. 153]. Він також зазначає, що, як правило, концепти досліджують на основі їхньої сполучуваності, переважно предикативної, а рідше атрибутивної, комплементарної, а інколи враховують різноманітні широкі мовні контексти (фольклорні, публіцистичні, художні та інші твори) [90, с. 153]

О. Кубрякова вважає, що когнітивна лінгвістика напрацювала свій метод, який передбачає „постійне співвіднесення мовних даних з іншими досвідними сенсомоторними даними... на широкому культурологічному, соціологічному, біологічному і – особливо – психологічному тлі”, і що „метод когнітивної науки полягає у спробі поєднати дані різних наук, гармонізувати ці дані і знайти смисл у їхніх співвідношеннях” [99, с. 35–36].

О. Селіванова у своїх наукових працях відзначає, що в сучасній лінгвістиці у зв'язку з активізацією когнітивних досліджень відбувається процес становлення нового методу в лінгвістиці – концептуального аналізу, головною метою якого є „реконструкція когнітивних механізмів індивідуальної чи колективної свідомості, які опосередкують формування й упорядкування знань про об'єкти дійсності та результати внутрішнього рефлексивного досвіду. Концептуальний аналіз передбачає опис структур

цих знань із застосуванням метамов лінгвістики або природної мови на базі різноманітних когнітивних моделей” [158, с. 195]. Дослідниця зазначає, що концептуальний аналіз здійснюється із застосуванням багатьох методик: дистрибутивного, компонентного, контекстуального, інтерпретаційного, етимологічного, зіставного й інших видів аналізу, асоціативного експерименту [159, с. 258]. Також застосовують різні формалізовані метамови опису концептів: складників предикативно-аргументних структур і пропозицій, семантичних відмінків, семантичних примітивів, фреймів, метафоричних моделей, скриптів, схем, концептуальних графів тощо.

Хоча є й інші думки, зокрема Т. Харитонова говорить про те, що „концептуальний аналіз не є на сьогодні певним лінгвістичним методом експлікації концептів; доцільно говорити про низку дослідницьких прийомів, метою яких є виявлення когнітивних структур, що стоять за мовними значеннями і зберігають певні культурно зумовлені знання людини про світ” [204, с. 329].

Для повного розкриття реалізації концептів важливим є опрацювання тієї сукупності текстів, яка якнайширше віддзеркалюватиме вираження того чи іншого концепту.

1.4. Типологія концептів

Із самого початку становлення когнітивної лінгвістики постало питання класифікаційних концептуальних груп. Незважаючи на значну кількість різноманітних типологій, на сьогодні не існує єдиної загальноприйнятої класифікації концептів, яка могла б дати цілісне уявлення про їхнє структурування та групування у межах концептосфери. Так, за значущістю у суспільному житті С. Воркачов виділяє концепти вищого рівня (щастя, любов, совість) та звичайні концепти [36, с. 44].

Різноманітність підходів учених до класифікаційних ознак концептів представлена у багатогранності їх типів.

За обсягом актуалізації концепти поділяють на:

1. Ідіоконцепти, які властиві мисленню окремого індивіда,

концептосистему якого називають ідіосферою.

2. Узуальні концепти, які заповнюють концептуальну систему певної групи осіб.
3. Етноконцепти, які функціонують у межах національної картини світу.
4. Загальнолюдські концепти, або універсалії, що є мисленневими сутностями, які мають альтернативні варіанти вираження у різних мовах світу [154, с.12].

За способом пізнання виділяють: концепти наукової та повсякденної свідомості, які відображають наукову чи наївну картину світу (Л. Чернейко) [209, с. 73–83]; за структурою можуть бути: концепти прості та складні (О. Кубрякова); за часом існування розподіляють на: концепти Античності, концепти Середньовіччя, концепти Відродження, концепти Просвітництва, концепти Нового часу тощо (Ж. Краснобаєва-Чорна) [96, с. 49]; за способом вираження розмежовують: пізнавальні (мають поняттєву природу) та художні (побудовані на художній асоціативності) (С. Аскольдов, В. Маслова); за походженням можна кваліфікувати: первинні (вихідні, з яких пізніше утворюються інші) та вторинні (О. Кубрякова); за відношенням концепту до суб'єкта концептуалізації – індивіда, групи, етносу, людства їх поділяють на: універсальні, національні, соціокультурні та індивідуально-культурні (див. [107, с. 143]).

Створені також інші види класифікацій. За різними засадничими підходами до розуміння концептів можна виділити такі:

1) за способом задання концепту. З-поміж різних підходів до задання концептів найпоширенішим і найефективнішим видається задання концепту за його ім'ям – словом. Саме цей спосіб використаємо у пропонованому дослідженні. Зазначимо, що для носія мови слово – це одна з найвиразніших і найчіткіше усвідомлюваних мовних одиниць. За такого підходу концепти відповідають словам, що є їх іменами, отже, концепти „душа”, „дух”, „серце”, розум” будуть відповідати аналогічним словам – душа, дух, серце, розум;

2) за носієм (суб'єктом) концепту. До цієї групи зазвичай відносять концепти, носієм яких є народ, певна група людей або одна особа. Відповідно до цього виділяють національні концепти, або етноконцепти, якщо суб'єктом вважають еталонних носіїв мови народу, групові та індивідуальні концепти (ідіоконцепти). Загальнонаціональні та групові концепти в різних носіїв мови переважно збігаються, хоча можуть мати й відмінності: групові концепти є стандартизованими в межах групи, національні – у межах концептосфери народу, індивідуальні концепти є нестандартизованими взагалі [138, с. 17]. За такого підходу всі концепти аналізованої концептосфери можна кваліфікувати як загальнонаціональні, адже суб'єктом тут виступає не одна людина, не група людей, а ціла етнічна спільнота – народ;

3) за типом наповнення концептів. Залежно від специфіки корелята концепту в дійсності сам концепт може мати різне наповнення: від найконкретнішого до найабстрактнішого. На такій шкалі виокремлюють: уявлення – образи конкретних ознак, предметів, явищ; схеми – контурні репрезентації об'єкта (наприклад, птах взагалі); поняття – тип концепту, утворений з найзагальніших суттєвих ознак предмета; фрейм – сукупність стандартизованих знань про предмет чи явище, багатокomпонентний концепт; сценарій (скрипт) – тип концепту, що складається з динамічних епізодів, які розгортаються в часі; гештальт – „комплексну, цілісну, функціональну структуру, що впорядковує розмаїття окремих явищ у свідомості”, як от: уявлення, фрейми, схеми, сценарії, і містить чуттєві та раціональні дані, статистичні та динамічні аспекти сприйняття об'єкта [138, с. 20].

У О. Селіванової є ще ряд типологічних класифікацій концептів, які в чомусь схожі на попередні, а чимось абсолютно нові. Зокрема це класифікація за способом концептуалізації, в якій дослідниця виокремлює такі типи концептів: уявлення як узагальнені чуттєво-наочні образи, що розглядаються як ядро концепту; схеми як абстрактні конфігурації образів;

поняття як найістотніші його ознаки; фрейми різних типів як способи представлення стандартних знань.

Дослідниця також виокремлює й інші види концептів:

- залежно від ролі концепту у структурі свідомості: культурні, ментальні, міфологічні, ідеологічні, філософські, адже один концепт можна розглядати у кожному із представлених типів.

За цією класифікацією концептосферу „внутрішній світ людини” не можна зарахувати до якогось одного типу, оскільки концепти, які складають її ядро, будуть мати, як мінімум, дві типологічні ознаки.

Концепти „душа”, „дух”, „серце” і „розум” є культурними концептами, адже є специфічними для нашої культури; ментальними, бо характеризують ментальність нації; концепти „душа”, „серце”, „дух” будуть також міфологічними, оскільки виступають об’єктом дослідження і в міфології, трапляються в різних міфах і репрезентують уявлення про світ і погляди на нього давніх українців; всі вони, без винятку, будуть філософськими.

Можна додати, що концепт „душа” і „дух” є ще й релігійними, оскільки саме з релігійними віруваннями передусім асоціюються ці поняття;

- на підставі параметра об’єкта концептуалізації: антропоконцепти, натурфакти, артефакти, культурні, ідеологічні, емоційні та концепти – архетипи. За параметрами цієї класифікації всі аналізовані концепти є культурними.

Параметр суб’єкта концептуалізації дає змогу виділити загальні (універсальні), етноконцепти, групові й ідіоконцепти. Концепти, які входять до складу концептосфери „внутрішній світ людини”, за параметрами цієї класифікації є етноконцептами;

- за обсягом інформації концепти: нульові при її відсутності, еталонні (у звичайних носіїв мови), специфіковані, енциклопедичні; за якістю інформації – понятійно-логічні, образно-художні, парадоксальні (Селіванова О.) [159, с. 258].

Виходячи з того, що концепти відзначаються багатовимірністю, будь-

який концепт одночасно можна кваліфікувати за кількома показниками, параметрами.

Аналізовані у дисертації концепти у складі концептосфери „внутрішній світ людини” теж можна кваліфікувати за кількома, як мінімум двома, показниками – це загальнонаціональні, культурні, ментальні, міфологічні і релігійні, етноконцепти

Два концепти аналізованої концептосфери представляють сферу почуттів. У дослідженні розмежовані такі терміни, як „почуття”, „відчуття” і „емоції”.

Почуття – стійке емоційне ставлення людини до явищ дійсності, яке відображає значення цих явищ відповідно до її потреб і мотивів [62, с. 256]. Почуття мають виражений предметний характер, тобто пов’язані з конкретним об’єктом (предметом, людиною, подіями життя тощо). Те саме почуття може реалізовуватися в різних емоціях. Це зумовлено складністю явищ, багатоаспектністю їх зв’язків. Цим пояснюється така властивість почуттів, як двоїстість, амбівалентність [62, с. 256].

Емоції (від лат. *emoveo* – хвилюю, збуджую) – особливий клас психічних процесів і станів, пов’язаний з інстинктами й мотивами, що відображають у формі безпосереднього тимчасового переживання (задоволення радості, страху тощо) значущість явищ і ситуацій для життєдіяльності індивіда, що впливають на нього [62, с. 257].

Емоції поділяються на прості, що є безпосереднім відображенням взаємовідношень людини з тими чи іншими об’єктами, і складні, в яких це відображення має опосередкований характер [62, с. 269]. Прості емоції зумовлені безпосередньо дією на організм тих чи інших об’єктів, пов’язаних із задоволенням його первинних потреб. Вони виникають у зв’язку з відчуттями їх властивостей. У процесі життя і діяльності людини її елементарні переживання перетворюються на складні емоції, пов’язані з розумінням їх об’єктів, усвідомленням їх життєвого значення. До складних

емоцій Г. Костюк відносить радість, смуток, страх, гнів, сором тощо [62, с. 269].

Відчуття є відображенням у мозку людини окремих властивостей, якостей предметів та явищ об'єктивної дійсності внаслідок їх безпосереднього впливу на органи чуття [62, с. 110]. Відчуття поділяються на зорові, слухові, вібраційні, нюхові, смакові, шкіряні, органічні, статичні та кінестезичні [62, с. 112–123].

1.5. Мовна та концептуальна картина світу

Слово має здатність не тільки передавати той традиційний зміст, який у нього закладений, але й також те власне чуттєве забарвлення, тільки це забарвлення стає зрозумілим лише представникам однієї і тієї ж самої нації, які мають спільний історичний, культурний та соціальний досвід. Наприклад, для українців слово „калина” це не лише кушова рослина, але й уособлення України, батьківщини, дівочої краси та чистоти, символ вічної любові, вірності та материнства, слово „степ” асоціюється не лише з безмежною рівниною, але й з почуттям беззахисності перед нападами кочівників, зі спогадами про історичне минуле. Мова неминує відбиває процеси національного розвитку народу, бо життя мови має нерозривний зв'язок з історією суспільства.

Мова – це ключ до внутрішньої енергії народу. Рідна мова як інструмент мислення – неповторна, і людина користується у своєму внутрішньому житті тільки однією мовою, навіть коли знає більше мов [149, с. 138].

Питання про відображення дійсності в мові нерозривно пов'язані з аналізом різних підходів до однієї з найважливіших категорій лінгвістики – картини світу, зокрема, концептуальної та мовної.

Картина світу базується на відчуттях, уявленнях, сприйнятті і мисленні людини, диктує норми поведінки, систему цінностей і світогляду, які впливають на формування й узагальнення понять, вона існує у свідомості

кожного індивіда суспільства і відображає об'єктивну дійсність через суб'єктивний фільтр: через національну ментальність, систему поглядів.

Кожна мова створює свою власну модель або картину світу. Така картина світу становить складову частину світобачення, і її функції витікають з його природи і призначення в людській життєдіяльності. Поняття „картина світу” – справді важливе для сучасної науки і це те поняття, яке потребує чіткого визначення (тлумачення), оскільки його використовують різні науки.

Сам термін „картина світу” до наукового обігу був уведений ще В. Герцем на межі XIX – XX століть стосовно фізичного світу. В. Герц пояснював це поняття як сукупність внутрішніх образів зовнішніх об'єктів, що віддзеркалюють істотні властивості об'єктів, включаючи мінімум порожніх, зайвих відносин, хоча повністю уникнути їх немає змоги, оскільки образи породжує розум [141, с. 12]. Також цей термін широко використовував М. Планк, який розрізняв практичну і наукову картину світу [141, с.13].

Поняття картини світу базується на вивченні уявлень людини про світ. Світ – це людина і середовище, які перебувають у взаємодії, картина світу – „результат „переробки” інформації про середовище і людину” [207, с. 5].

Картина світу, яку можна назвати знанням про світ, лежить в основі індивідуального та суспільного знання. Картина світу – цілісний, глобальний образ світу, який є результатом всієї духовної активності людини, вона виникає у людини в процесі всіх її контактів зі світом. Пізнаючи світ, людина складає свою уяву про світ, тобто у її свідомості виникає певна „картина світу”, чи „мовна модель світу” [122, с. 64].

З кожною картиною світу пов'язана певна логіка світобачення, спосіб світосприйняття, який має визначальний вплив на мисленнєву діяльність людини, і як наслідок, формування в людському розумі певних думок, зокрема щодо звичаїв, традицій свого народу.

На думку Г. Гачова, є національна логіка, національні варіанти логічних категорій і типів зв'язку. „ У кожного народу є свій склад мислення, система своїх категорій або особливі категорії, чи особливе співвідношення понять, які властиві іншим народам. Існує щось, що підштовхує вести роздуми в особливий спосіб; серед власних проблем, їх продовжуючи і розмірковувати в певному напрямку. Національна логіка є однією з найбільш іманентних категорій тієї цілісності духовного життя народу, яку в класичній філософії позначають поняттям дух” [41, с. 180].

За словами Ю. Караулова, „...ще А. Марті дійшов висновку, що „картиною світу”...можна було б назвати як суму всього мовного змісту, суму значень..., так і репрезентацію цих значень через посередництво внутрішніх форм, тобто сукупність використовуваних у мові порівнянь і образів” [78, с. 244]. Дослідник також зазначає, що картина світу, відтворювана національною буденною свідомістю, зберігається її носіями в певному цілісному, відносно стійкому часовому плані. Вона є продуктом тривалого історичного розвитку та об'єктом передачі досвіду між поколіннями [79, с. 42].

Картину світу розглядають і як сукупність усіх знань людини про інтегрований глобальний образ світу, що відображає весь процес активності людини. Ця сукупність знань виникає в процесі розумової діяльності людини під час її контактів зі світом [161, с. 87].

За словами В. Постовалової, картина світу жодною мірою не є стенограмою знань про світ, вона „не дзеркальне відображення світу і не відкрите „вікно” у світ, а саме картина, тобто інтерпретація, акт світорозуміння... вона залежить від призм, через які відбувається світобачення” [141, с. 55].

З. Попова та Й. Стернін подають таке визначення поняття: картина світу – це впорядкована сукупність знань про дійсність, що сформувалася в суспільній (а також груповій, індивідуальній) свідомості [140, с. 51]. Учені в своїй праці виділяють два типи картин світу – безпосередню і

опосередковану. Безпосередня картина світу, згідно позиції авторів, - це картина, яку отримують у результаті прямого пізнання свідомістю навколишньої дійсності. Таке пізнання відбувається за допомогою органів чуття та за участю абстрактного мислення, яке наявне у людини. Але ця картина світу формується у свідомості не за рахунок якогось „посередника”, а як результат безпосереднього сприйняття світу та його осмислення. Безпосередня картина світу може виникати не лише у свідомості певного індивіда, але й у загальнонаціональній свідомості, і в цій свідомості одна й та сама картина світу однієї й тієї ж самої дійсності буде мати різне осмислення. Ця картина світу також може поділятися на певні типи: раціональну і чуттєву; діалектичну і метафізичну; матеріалістичну та ідеалістичну; теоретичну і емпіричну; наукову та „наївну”; фізичну, хімічну тощо. Такі картини світу є історично зумовленими і тісно пов’язані зі світоглядом.

Опосередкована картина світу – це результат фіксації концептосфери вторинними знаковими системами, які матеріалізують, роблять ще більш зовнішньою вже наявну в свідомості безпосередню когнітивну картину світу. Такими є мовна і художня картини світу [140, с. 51].

Крім цього, вчені виокремлюють ще когнітивну картину світу. Когнітивна картина світу – це ментальний образ дійсності, сформований когнітивною свідомістю людини чи народу в цілому і є результатом як прямого емпіричного відображення дійсності органами почуттів, так і свідомого рефлекторного відображення дійсності в процесі мислення. Отже, когнітивна картина світу – це сукупність концептосфери і стереотипів свідомості, які задані культурою [140, с. 52].

На функціонування певної картини світу впливають інтернаціональні (загальнолюдські, ареальні) та національно-специфічні чинники. Можна говорити про індивідуальну картину світу, можна говорити про картину світу певної нації, яка відобразатиме уявлення про світ, його явища, які були сформовані протягом розвитку нації або країни і стали результатом пізнавальної діяльності всіх її представників.

Є також поділ картин світу на особисту картину світу, прикладом якої є картина світу художника, ученого, філософа, композитора та інших, які будуть відрізнятися одна від одної як за типом переробки інформації, так і за типом уявлення вихідного образу світу.

У кожній самостійній сфері суспільної свідомості – міфології, релігії, філософії, науці – існують свої особливі засоби світосприйняття, свої „призми”, через які людина бачить світ. Результатом такого світобачення і є відповідні картини світу – міфологічні, релігійні, філософські, наукові, тощо

Також виділяють наукові картини світу: фізичну, хімічну, біологічну, геологічну, технічну, соціологічну, кібернетичну, математичну та інші [140, с. 33].

Отже, у сучасній лінгвістиці картину світу визначають як глобальний образ світу, що є підґрунтям світогляду людини, тобто виражає істотні властивості світу в розумінні людини в результаті її духовної і пізнавальної діяльності. Хоча останнім часом під впливом комп’ютерної науки картина світу змінюється термінами „когнітивна модель світу”, „ментальна модель”, „ментальна репрезентація”, які позначають універсальне концептуальне представлення дійсності у різноманітності її зовнішніх і внутрішніх зв’язків, що існує у вигляді певної системи понять (час, простір, причина, наслідок, число, частина і ціле тощо). У системі штучного інтелекту картина світу перетворюється на модель репрезентації знань в інтелектуальному середовищі і служить для розв’язання інтелектуальних завдань [159, с. 259 – 260].

У зв’язку з тим, що мова і мислення – дві тісно пов’язані, але автономні з погляду існування самостійні сутності, розмежовують концептуальну і мовну картини світу [141, с. 35–36]. На противагу частковим картинам світу – філософській, художній, релігійній, науковій, політичній та іншим – концептуальна та мовна картини світу є універсальними [190, с. 149].

Мова є явищем суспільним, про це свідчать функції мови, в яких виявляється її сутність, призначення, дія. Основними (базовими) функціями

будь-якої природної мови, які визначають у науковій літературі, є комунікативна (мова постає як засіб спілкування) та когнітивна (є засобом мислення і пізнання). Другу функцію ще називають пізнавальною, гносеологічною, мислетворчою. Завдяки першій (комунікативній) мова виступає як засіб спілкування й обміну інформацією, завдяки другій (когнітивній) стає можливим збереження та організація знань про навколишній світ. Крім цього, виділяють ще похідні або вторинні функції, які є співвідносними з основними: фатична (засіб встановлення контакту), конативна (засвоєння), акумулятивна, або історико-культурна (зберігання всього того, що виробила нація за всю свою історію в духовній сфері: національної свідомості, культури тощо) – вторинні до комунікативної; репрезентативна чи номінативна (від лат. *nomen* – ім'я, назва), референтна (засіб позначення предметів та явищ зовнішнього світу і свідомості) – вторинні до когнітивної.

Мова – це велике багатство нації, її духовний скарб. Часто вона виступає критерієм національної належності, адже передає особливості національного духу та характеру, сприяє розвитку та виявленню національних почуттів, національної свідомості. Особливістю будь-якої мови є здатність передаватися іншим поколінням разом зі своїми специфічними понятійними засобами та формами, внаслідок чого майбутнє покоління того чи іншого суспільства, отримуючи у спадок мову, разом з нею отримує і закріплені в ній певні уявлення про світ, певний загальнолюдський та загальнонаціональний досвід, який наступне покоління має поповнити, збагатити і передати нащадкам. Надзвичайна прихильність людини до рідної мови зумовлена тим, що кожному народові властиві неповторний тип образного мислення, який породжує асоціації, що закріплені в мовній системі і становлять її національну специфіку.

Розвиток мови неодмінно пов'язаний із розвитком суспільства. Так, зокрема, В. Гумбольдт уважав, що „мова завжди розвивається тільки в суспільстві, і людина розуміє себе настільки, наскільки досвідом

установлено, що її слова зрозумілі й іншим”. Він наголошував, що „мова як маса всього витвореного мовленням не одне й те ж, що саме мовлення в устах народу” і що „в неупорядкованому хаосі слів і правил, який ми звичайно називаємо мовою, наявні тільки окремі елементи, відтворювані – й до того ж неповно – мовленнєвою діяльністю, щоб можна було пізнати суть живого мовлення і створити адекватну картину живої мови” [65, с. 68–86].

Унаслідок взаємодії колективної мовної свідомості, реального світу і мови як засобу репрезентації знань про світ відбувається формування національно-мовної картини світу чи мовної картини світу.

Мовну картину світу утворюють, в основному, знакові одиниці: слова, стійкі словосполучення, тобто той понятійний базис, який закарбувався у людській свідомості і який може об’єднувати все людство. На думку А. Вежбицької, „...Поряд з величезною масою понять, специфічних для певної культури, існують також деякі фундаментальні поняття, що підлягають лексикалізації у всіх мовах світу... Мовні і культурні системи значною мірою відрізняються одна від одної, але існують семантичні і лексичні універсалії, що вказують на загальний понятійний базис, на якому ґрунтуються людська мова, мислення і культура...” [31, с. 321–322]. На думку Г.Брутяна, під мовною картиною світу мають на увазі „всю інформацію про світ, закріплену засобами природної мови [25, с. 108–115].

Різні мови створюють свої мовні картини світу. В. фон Гумбольдт зауважував, що „різні мови – це зовсім не різні позначення однієї і тієї ж речі, а різні бачення її” [48, с. 54], „розбіжності між мовами є щось більше ніж просто знакові розбіжності... слова, форми слів утворюють і визначають різні мови за своєю сутністю, за своїм впливом на пізнання та на почуття, що насправді є різноманітними світоглядами” [46, с. 370].

Мовна картина світу, у якій знаходить свій відбиток національна повсякденна людська свідомість, – це продукт тривалого історичного розвитку та об’єкт передачі досвіду від одного покоління іншому. У цій картині світу є переплетення знань, вірувань, повір’їв, які породжують

прототипи, у ній виражаються інтернаціональні й загальнолюдські, національно-специфічні й культурно-історичні особливості.

Ю. Апресян мовну картину світу називає наївною в тому розумінні, що наукові визначення і мовні тлумачення не завжди збігаються за обсягом і навіть змістом (мають на увазі такі слова, як атом, світло, тепло, енергія, швидкість тощо) [7, с. 6].

Мова – це „універсальна форма первинної концептуалізації світу та раціоналізації людського досвіду, виразник та хранитель неусвідомлюваного стихійного знання про світ, історична пам'ять про соціально важливі події в людському житті” [142, с. 30].

Мова – один з найважливіших способів формування й існування знань людини про світ. Відображаючи в процесі діяльності об'єктивний світ, людина фіксує у словах результати свого пізнання. Сукупність знань, закріплених у мовній формі в різних концепціях, має різну назву: ”мовний проміжний світ”, „мовна репрезентація світу”, „мовна модель світу”, „мовна картина світу” [120, с. 64].

Мовна картина світу стоїть не в одному ряду зі спеціальними картинами світу (хімічною, фізичною та ін.), а вона передує їм і їх формує, тому що людина здатна розуміти світ і саму себе завдяки мові, в якій закріплено суспільно-історичний досвід – як загальнолюдський, так і загальнонаціональний. Саме загальнонаціональний суспільно-історичний досвід і визначає специфічні особливості мови на всіх рівнях. У зв'язку з певною специфікою мови у свідомості носія цієї мови з'являється певна мовна картина, крізь призму якої людина бачить світ.

На думку О. Селіванової, мовна картина світу – представлення предметів, явищ, фактів, ситуацій дійсності, ціннісних орієнтирів, життєвих стратегій і сценаріїв поведінки в мовних знаках, категоріях, явищах мовлення, що є семіотичним результатом концептуальної репрезентації дійсності в етнос відомості [159, с. 365].

Також під мовною картиною світу розуміють відображені у категоріях мови уявлення певного людського колективу про будову, елементи й процеси дійсності у її співвідношенні з людиною [183, с. 167].

Мовна картина світу – це сукупність зафіксованих в одиницях мови уявлень народу про дійсність на певному етапі розвитку народу, уявлення про дійсність, відображене в значеннях мовних знаків – мовне членування світу, мовне впорядкування предметів і явищ, це закладена в системних значеннях слів інформація про світ [140, с. 54].

Мовна картина світу створюється: номінативними засобами мови – лексемами, стійкими сполуками, фразеологізмами, які фіксують те чи інше членування і класифікацію об'єктів навколишньої дійсності; функціональними засобами мови – відбором лексики і фразеології для спілкування, складом найчастіше вживаних, тобто комунікативно релевантних засобів на тлі всього корпусу мовних одиниць мовної системи; образними засобами мови – національно специфічною образністю, метафориною, напрямом розвитку переносних значень, внутрішньою формою мовних одиниць; фоносемантикою мови [140, с. 64].

У дисертаційному дослідженні як основне використано визначення Н.Іваненко, яка зазначає, що мовна картина світу – це сукупність уявлень про світ, що історично склалася у повсякденній свідомості окремого мовного колективу і відображена у мові, певний спосіб концептуалізації дійсності [66, с. 139].

Кожна природна мова відображає певний спосіб сприйняття і організації (тобто концептуалізації) світу. Значення, виражені в ній, складаються у єдину систему поглядів, певною мірою колективну філософію, яка нав'язується як обов'язкова всім носіям мови.

Мова виступає не лише зберігачем інформації, яку накопичує мовна етнічна спільнота впродовж тривалого історико-культурного розвитку, але й за допомогою мовних форм фіксує спосіб світобачення етносу, погляд на світ

крізь призму національно-культурних уявлень і образів та виступає головним засобом соціалізації етносу.

Кожна мова має свій спосіб концептуалізації певного слова або поняття. Отож можна стверджувати, що кожна мова має особливу картину світу, і тому зміст висловлювань певної мовної особистості повинен відповідати цій картині. У цьому проявляється специфічне людське сприйняття світу, яке зафіксоване і в мові.

Носій мови – це носій певного концепту, певної концептуальної системи. У концепті в одне ціле об'єднано принципово важливі знання людини про світ і разом з тим відкинуто ті уявлення про світ, які насправді не існують. Сукупність концептів створює картину світу (світогляд, світосприйняття), яка відображає розуміння людиною реальності. Отже, картина світу – це своєрідний світогляд людини, її світовідчуття, те, за допомогою чого людина усвідомлює навколишній світ.

Усю пізнавальну діяльність людини (когніцію) можна розглядати як ту, що розвиває вміння орієнтуватися в світі та просторі, а також пов'язана з необхідністю ототожнювати та розрізняти об'єкти. Концепти і з'являються для забезпечення такого роду операцій. Виходячи з цього, формування концептів нерозривне з процесом пізнання світу людиною, з утворенням певних уявлень про нього. Поняття та концепти перебувають у центрі картини світу і формують її ядро. Вони є універсальними і можуть бути спільними для різних культур, але в певних випадках можуть наповнюватись національно-специфічними складниками.

Термін „концептуальна картина світу” інтерпретують у науці по-різному. Г. Брутян, наприклад, під концептуальною картиною світу розуміє „не тільки знання, що виступають як результат розумового відображення дійсності, але й підсумок чуттєвого пізнання” [25, с. 108–115]. Також, на його думку, „серцевиною концептуальної моделі світу є інформація, подана у поняттях, головним же в мовній моделі світу є знання, закріплене за словами і словосполученнями конкретних мов” [24, с. 104].

Крім цього, під концептуальною картиною світу розуміють: представлення у свідомості інтеріоризованого людиною світу [159, с. 259]; упорядковане поєднання концептів у свідомості людини [155, с. 71]; той „увесь обсяг інформації, що зберігається у свідомості соціуму і людини” [129, с. 93].

Є й інші погляди на тлумачення концептуальної картини світу, зокрема, думка про те, вона – більш універсальна, ніж мовна. „Концептуальна картина світу більш універсальна і є спільною для народів з однаковим рівнем знань про світ, тим часом як мова відображає досвід кожного народу і виявляє не лише спільні знання, а й своєрідне бачення світу” [107, с. 134].

Концептуальна картина світу значно багатша, ніж мовна картина світу, про що зазначає Т. Космеда: „концептуальна картина світу багатша, ніж мовна, оскільки в її творенні беруть участь різні типи мислення, і не все, що пізнане людиною, набуває словесної форми, не все відображається за допомогою мови, і не вся інформація, яка надходить із зовнішнього світу, набуває мовного виразу” [89, с. 12].

Мовна картина світу є більш фрагментарною порівняно з концептуальною, „вона рухливіша”, безпосередньо фіксує постійні зміни, перебудову, які відбуваються в навколишній дійсності” [78, с. 273], а концептуальна картина світу „характеризується більшою сталістю, упорядкованістю і системністю” [89, с. 12].

Концептуальна картина світу має тісний зв'язок із мовною, оскільки якщо перша пов'язана із сукупністю знань і уявлень про світ, то друга – це засіб експлікації цих знань. Концептуальна картина світу є первинною порівняно з мовною, однак саме остання реалізує й вербалізує етнокультурну модель світу, зберігає її та передає з покоління в покоління [28, с. 8].

Можна говорити про загальнонародну концептуальну картину світу, яку відображають фольклорні тексти та про індивідуальну картину світу, яку репрезентуватимуть художні тексти того чи іншого автора. Сукупність же

загальнонародної і індивідуальної картини світу утворює і оновлює картину світу етносу.

Висновки до розділу 1

Отже, концепт є складовою частиною концептуальної та національної мовної картин світу. Наявність труднощів у визначенні змісту цього поняття, його структурної організації, класифікації типів концептів, зумовлює різноманітні підходи щодо його тлумачення. У дисертаційному дослідженні дотримано власне когнітивного підходу до кваліфікації цього поняття, представленого дослідженнями З. Попової, Й. Стерніна, В. Маслової, О. Кубрякової та інших.

Концепт – слово, поняття, яке концентровано виражає ментальні особливості людини в певній культурі, передає сукупність людських знання про світ, його оцінку, супроводжувальні асоціації тощо. Концепт є носієм значення, що об'єднує певні слова, синонімізує їх, унаслідок чого утворюються концептуалізовані сфери у вигляді полів, рядів, тематичних груп. Концепт передає у мовних формах суму соціального та особистого досвіду і визначає, маркує найактуальніші сегменти їхнього ментального простору.

Концепт – сукупність всіх значень і понять, які виникають при вимовленні й осмисленні певного слова у свідомості індивідуальної особистості, а також система уявлень, образів та асоціацій, породжених при свідомому чи несвідомому механізмі сприйняття й асоціювання, він концентрує в собі багатовіковий досвід, культуру, ідеологію кожного народу.

Упорядковану сукупність концептів певного народу у дисертації визначено як *концептосферу*.

Концепти можуть бути виражені як вербально, так і невербально. Концепти аналізованої концептосфери мають вербальне вираження, репрезентоване лексемами *душа, серце, розум, дух*. Номінативні одиниці, які забезпечують реалізацію концепту та його когнітивних ознак у мові,

розуміємо як *ключові слова*. Це, передусім, стосується концептів ДУША та СЕРЦЕ.

Для концепту і концептосфери характерна наявність власної структури. У їх структурі традиційно виділяють ядро, приядерну зону і периферію.

Мовна картина світу – це дуже складне явище, яке виконує функцію фіксації об’єктивної дійсності, світогляду та самовираження і виступає чинником формування цього світогляду. Відображення дійсності в мовній картині світу відбувається крізь призму культури нації, тому мовна картина світу виконує подвійну функцію: виступає засобом збереження культурних надбань людства та знаряддям передачі їх майбутнім поколінням.

Концептуальна картина світу уявлювана як упорядковане поєднання концептів у свідомості людини.

РОЗДІЛ 2. Номінативне поле концептів ДУША і СЕРЦЕ – ядерної зони концептосфери „внутрішній світ людини”

2.1. Структура концептосфери

Концептосфера, так само як і концепт, також має свою структуру.

В. Маслова в структурі концептосфери виділяє ядро (когнітивно-пропозиційна структура концепту), приядерну зону (інші лексичні репрезентації концепту, його синоніми і т.д.) і периферію (асоціативно-образні асоціації). Ядерна і приядерна зони репрезентують універсальні та загальнонаціональні знання, а периферія – індивідуальні [122, с. 18].

Для аналізу концептосфери „внутрішній світ людини” у роботі використано підхід до розуміння її структурованості, запропонований В. Масловою, і вслід за нею в структурі концептосфери виділено такі структурні компоненти: ядро, навколоядерну зону та периферію – ближню і дальню.

Ядро концептосфери „внутрішній світ людини” будуть складати безпосередньо поняття „душа”, „дух”, „серце”, „розум” з їх словниковим

тлумаченням, до навколоядерної зони належать різні синоніми до слів-понять, які утворюють основу концептосфери.

Периферія концептосфери поділена на дві частини: ближня периферія – відображає загальнонаціональне уявлення про концептосферу „внутрішній світ людини”, репрезентоване прислів’ями, приказками, фразеологізмами, та дальня периферія – відображає індивідуальні уявлення концептосфери, представлені у художніх текстах.

Концепти ‘душа’ і ‘серце’ найповніше представлені в мові, що дає підстави зарахувати їх до ядерної зони концептосфери. На ближній периферії перебуває концепт ‘розум’, на дальній – концепт ‘дух’, які менше реалізовані в мові.

2.2. Концепт ‘душа’

Поняття „душа” є надзвичайно складною номінацією, що конденсує багато значень, а тому виступає об’єктом дослідження різних наук: релігієзнавства, філософії, психології, етики, міфології, етнографії, які дають додаткову інформацію, уявлення про душу як одне з центральних понять духовного світу людини.

З виділенням когнітивної лінгвістики у самостійну галузь вивчення цього поняття у наукових студіях набуло особливої популярності. Ця проблематика представлена у працях В. Маслової, О. Шмельова, Т. Булигіної, О. Урисон, представників школи „Логический анализ языка”.

З-поміж їх величезної кількості слід виділити праці А. Вежбицької, які мали значний вплив на наступні наукові дослідження цього концепту у мовознавстві. А. Вежбицька, аналізуючи російське слово *душа* та порівнюючи його з аналогічними відповідниками англійської, німецької та французької мов, намагається з’ясувати етнопсихологічні, культурно-специфічні особливості їхнього вживання і кваліфікує його як ключовий концепт культури росіян.

В українському мовознавстві також є праці, у яких об’єктом дослідження виступає душа. Це праці О. Селіванової, у яких вона розглядає

фразеологізми з іменниками *дух*, *душа* з когнітивного погляду [157]; В. Кононенка, який аналізує слово *душа* як один із символів української мови [86]; І. Голубовської, яка робить порівняльний аналіз структури концептів ДУША і СЕРЦЕ в національно-мовних картинах світу (на матеріалі української, російської, англійської та китайської мов) [43].

Найповнішим дослідженням цього концепту в українському мовознавстві є докторська дисертація М. Скаб „Концептуалізація сакральної сфери в українській мові”, де душа проаналізована як один із концептів релігійних текстів.

2.2.1. Душа в народній уяві

Ще в давні часи наші предки намагалися зрозуміти сутність поняття „душа”. Одні з найперших уявлень про душу формуються в межах анімістичного світогляду, осердям якого є ідея про одушевленість усіх явищ природи. Відповідно до цього давні люди вірили в те, що природа також мала душу, хоча й не таку якісну, як людина. З цим пов’язано й учення про метемпсихоз, згідно з яким душа після смерті може переселятися в нові тіла, причому як у людські, так і в тіла інших живих істот. Аристотель, наприклад, вважав, що в зірок також є душа, поділяв душу на „розумну”(людську) та „чуттєву”(тваринну), а також вважав, що душа – активне начало живої істоти, її внутрішнє оформлення [201, с. 179]. У Платона душа – це вічна ідея, у Гегеля – нижчий, чуттєвий прояв духу у зв’язку з матерією [85, с. 220].

Душа, згідно з Аристотелем, це – причина й начало живого тіла. Вона є причиною в трьох смислах: як джерело руху, який відбувається в тілі, як мета, до якої цей рух прямує, як сутність живих тіл. Сутність є причиною буття кожного предмета, сутність живих істот – життя, а душа – причина життя [10, с. 56]. Основні сили душі, за Аристотелем, – ті, які пов’язані з розумом, і ті, які не пов’язані з розумом. У своїй дії вони набувають вигляду розуму і бажань. Основні прояви розумної душі – розумова діяльність, нерозумної – прагнення, бажання. На думку вченого, здатності душі мають тричленний поділ: здатність харчування (зростання і розмноження), здатність

відчувати (почуття, бажання, рух) і здатність мислити (теоретично і практично) [10, с. 60].

Ще з античних часів душу розуміли або як повітря, або як вогонь, або як об'єднання всіх чотирьох елементів. Ці уявлення досі збереглися у мові (душа горить, душа відлітає).

Вмістилищем душі у різних народів вважають різні органи: діафрагму, серце, нирки, очі та навіть п'яти, що також отримує своє відображення у мові, наприклад, український фразеологізм душа в п'яти тікає. Якщо душа – це вмістилище, то звідси вислови: душа порожня, повна чим-небудь.

З погляду етики душа є носієм певного етичного ідеалу: чиста душа, забруднювати душу, наприклад: *Коли б ти знала його високі думки, благородне серце, його ідейність, чистоту душевну...ти була б зачарована їм (Коц.); Краса душі, краса любові – найвища на землі краса (Сос.); Та є у світі чисті душі, Яким любов – то смисл життя (Іващ.).*

З погляду міфології душа – це двійник людини за його життя, що має риси міфологічного персонажа, це внутрішня сутність людини, яка входить у неї від народження, а по смерті відділяється від тіла і живе окремим життям. Дош, за повір'ями, крім молодості, бадьорості й самого життя, дарує людині ще й душу. У подиху вітрів предки вбачали дихання небесного Творця, тому душа вічна і безсмертна, відчуває радість і біль, плаче і мучиться [33, с. 168–169]. Також наші пращури вважали, що вона „живе” разом з людиною, росте, як і людина, відчуває тепло, холод, біль, радість (тепло на душі, з холодною душею, душа болить, душа радіє).

За життя людини вона може покидати її тільки уві сні. Після смерті душа вилітає з тіла і перебуває біля нього перші три дні аж до закінчення похоронного обряду, а потім ще сорок днів душа померлого блукає і тільки потім йде на той світ ...*що шість неділь, поки Марусина душа літала круг її гроба, читали над ним (Кв. – Осн.)*. Такою в уяві українців душа постає і сьогодні, що підтверджує обряд поховання та поминальні дні після нього, зокрема сорок днів.

Мова фіксує й інше уявлення про душу, згідно з яким душа зустрічається з тілом саме вночі, бо вдень в тілі її не було. Це положення ілюструє поезія О. Олесья: *Тіло, тіло з нами, А душі нема... І щодня шукаєм ми її дарма. А вона десь близько понад нами в'ється І вночі крізь сльози дивиться й сміється. А відкриєм очі, – І її нема, І її шукаєм Ми її дарма І в розлуці тіло Цілий день з душею І ждемо ми ночі, Щоб зустрітись з нею* (Ол.).

З погляду релігії під душею розуміють дану Богом, безсмертну, безтілесну і незалежну від тіла сутність (природу) людини, активне начало, що, перебуваючи в тілі, визначає індивідуальні здібності та особистість людини, оживляє („одушевляє”) її, а покидаючи, – приносить смерть, сама ж переселяється у потойбічний світ для вічного життя чи в інші істоти [132, с. 228].

Душу, за народними уявленнями, розуміють як щось дуже для людини важливе, те, що треба берегти: *Не погубляй її і душу її та нас не пхай живих у яму* (Кв.-Осн.). Згідно вірувань душа з'являється у людини до чи в момент народження: людина народжується з душею; Бог (янгол) „вкладає душу в тіло” [163, Т.2, с. 163]: *Мав Бог дати душу, та дав грушу; Уклав Бог душу, як у пня.*

Оскільки душа у людини є від народження, то вона, як і людина, здатна харчуватися, при цьому вбираючи в себе з їжі щось позитивне – правдивість *Що їсть душа із першим молоком. А потім дивиться на світ очима правди* (Вінгр.) чи навпаки – негативне: брехню *Душа наїлася та бреше. А бреше як, не доведи!* (Вінгр.).

Душа перебуває в дуже тісному зв'язку з тілом, адже, за найвніми уявленнями, людина об'єднує дві частини – душу і тіло: *Душа в тілі, а сорочку воші з'їли* (Номис); *ледве душа держиться в тілі; тілом і душею; Ех, коли б це хоч кум Олександр прийшов, посвітив снопом своєї бороли, щось про політику сказав, то все легше відходила б душа з тіла* (Ст.). Душа не є матеріальною, до неї не можна доторкнутися, вона не пов'язана з

жодним людським органом, перебуває всередині людини – в тілі, а саме – в грудях, наприклад: *І чув, як запекло мене в душі, Як обручем залізним стисло груди* (Вінгр.) і робить людину живою” [132, с. 180]. Ще за часів філософії Нового Часу екзистенційну тріаду „тіло-душа-дух” почали замінювати гносеологічною парою „матеріальне-ідеальне” [132, с. 180]. З цим пов’язано уявлення про певні процеси, які відбуваються в душі. Наприклад: *І вже нема в душі моїй тривоги. Зі мною ти. Чого ж мені іще* (Сос.).

За життя людини душа і тіло завжди разом. Після смерті ж душа покидає тіло: *душа* *вилітає* (відлітає, тікає, вискакує) з тіла. *Ні, то душа прощається з тілом: смерть уже застилає очі полудою* (П. М.); *І бачиться, що з мріями отими Й душа моя летить із тіла геть* (Фр.); *душа покинула, душа пішла, душа преставилася, душа попрощалася з тілом* і потрапляє до Бога *Бог прийняв душу до себе, Віддати Богу душу; Так казала Оришка звечора, а до світа – й богу душу оддала* (П. М.).

Є й таке уявлення: коли помирає людина, то помирає і душа: *Я умирав, душа вмирала, Горів мій мозок у огні* (Ол.).

Мотив розставання душі з тілом наявний також і в українському фольклорі. Душа може не прощатися з тілом, тому що воно тими гріхами привело до пекла: *Що душа із тілом та й розставалася, Та розставалася та й не прощалася: Що в п’ятницю рано долю проспівало, А в суботу рано людей осуждало, А в неділю рано утренью проспало. Утренью проспало, службу проснідало* [Войт., с. 169]. Але найчастіше душа, вийшовши з тіла, вертається, щоби з ним попрощатися [33, с. 170].

За Г. Сковородою у людини наявно два тіла: духовне і душевне: *Дивись же, як Павло розділяє людину. Як скотину надвоє: „Є тіло душевне і є тіло духовне”*. *А що він під душевним розуміє плоть і кров, те видно із Второзаконня: „Якщо заколеш із волів твоїх і із овець твоїх, то дивись добре, щоб не їсти крові”*. *А чому?” Бо кров є душа* (Г. С.).

Душу асоціюють з органом, який не можна побачити за жодних обставин, оскільки він не матеріальний, а уявний, але, як інші людські органи, може відчувати біль. Коли говорять, що *болить душа*, то мають на увазі специфічне фізичне відчуття, локалізоване в грудях. При цьому мовець може робити особливий жест, притискаючи руку до грудей, до того місця, де нібито перебуває душа: *Душа болить, терпка душа болить* (Вінгр.); – *Ти краще скажи до пуття, що в тебе болить?* – *Я ж тобі казав: уся душа!* – *В якому місці?* – *В усій середині, – старий обвів рукою недосконалий круг навколо своєї душі. Цей круг, певне, нічогосінько не сказав би медицині, бо в нього входили і серце, і легені, і печінка, і навіть частина присохлого черева* (Ст.).

В. Гнатюк говорить про те, що „одні думають, що душа сидить у голові або ямці під шиєю, інші, що в крові, грудях, у животі, печінці, горлі або під правою пахвою” [42, с. 52]. Цю думку підтверджують рядки: *В крові горить душа моя* (Сос.); *Вирядиться* (Маруся) *у басву червону юнку, застебнеться під саму душу, щоб нічогосінько видно не було* (Кв.-Осн.).

Місце перебування душі часто залежить від її стану. Якщо на душі спокій, то вона локалізована, як завжди – в грудях. Якщо ж душу опановує страх чи хвилювання, то душа змінює своє звичне місце перебування. Наприклад, *душа в п'яти (п'ятки) тікає (опускається, ховається), душа так і покотилася; І, напевне, була у п'ятах пелюсткова його душа* (Сим.); *У хвості була душа з страху и тогди* (Номис); *З переляку душа аж у паністарі опинилась* (Номис).

Мова зберігає також уявлення про те, що місцем локалізації душі може бути і горло: *Спить собі янголятко тихо, так тихо, а душа вже, бачу, під самим горлечком б'ється* (Стар.). Цей вираз, очевидно, стосується того моменту, коли душа майже покидає тіло, тобто, коли людина перебуває в передсмертному стані.

У народній уяві душа здатна літати. Очевидно, це пов'язано з тим, що душа, покидаючи тіло, вилітає з нього: *Моя душа, запрагла неба, в буремнім*

леті держить путь на стовп високого вогню (Стус); *В червоні дні Комун тепер лечу душею*, мов до далеких зір, коли я був малим (Сос.); *Не раз душа моя до вас летіла* і плакала на грудях ваших нив (Ол.).

Є також вирази, які свідчать про наявність у душі крил: *Спадає сніг повільно й терпеливо*, *Біліють крила ниви і душі* (Павл.); *Душі не никнуть горді крила блакитно-білі*, як колись (Сос.); *Які б не були ми слабкі і малі, В коханні душа мов злітає на крилах* (Іващ.); *Моя ж душа спустила весла-крила, І я мовчав* (Ол.); *Душа моя така ж сьогодні Крилата*, вільна, як і ти (Ол.). Найімовірніше, вони є наслідком народних уявлень про душу-метелика, душу-пташку, в якій є прозорі крильця.

Упродовж свого життя людина намагається зберегти чистоту власної душі: *Душа в неї чиста*, як те сонечко навесні – не пече, а гріє (Пазяк); *Аби душа чиста*, а постолі нічого (Пазяк); *Брати гріх на душу; положити гріх на душі*, – її безгрішність, оскільки людські гріхи осідають у глибині її душі: *Ось і мушу, Щоб не брать гріха на душу, Ссати той обридлий мід* (Фр.).

Одним із найстрашніших гріхів для душі, поряд із вбивством, є самогубство: *...Нехай бог боронить – самому собі смерть заподіяти; став його розважати і розказувати, який се смертельний гріх, щоб против божої волі смерті шукати, і що така душа непростена від бога у віки вічні* (Кв.-Осн.). Людей, яких покінчили життя самогубством, ховають завжди не на кладовищі, а за його межами, оскільки людина власноруч позбавила себе життя, а як наслідок – душі. Тому люди намагалися дбати про те, щоб душа з легкістю потрапила в інший світ, без мук та страждань, що і знайшло своє віддзеркалення у фразеологізмі *губити* (*загубити, згубити, погубити*) *душу*, наприклад: *Жить не хочеться на світі, А сам мушии жити. Мушу, мушу, а для чого? Щоб не губить душу?* (Т. Ш.); – *Сидоре!.. не губи душі!..* – бовкнув Чіпка зопалу та й сам схаменувся, та було вже пізно (П. М.).

Гріхом є й брехня, тому люди намагаються казати правду, щоб не згрішити: *Не буду душі вбивать, буду правду казать* (Номис); *Узять греха на душу набольши брехать*, как абикнавенно при сватаньє... (Кв.-Осн.), але їм

це не завжди вдається: *І не приховуючи подробиць, стала розповідати, як попросив її Лобода „провести відповідну роботу серед Єльки”, гостинця їй, кварталній, привіз і як вона в ролі свахи, **взявши гріх на душу**, таки умовляла дівчину, а потім прийшла додому і, повірите, аж заплакала!* (Гонч.).

Після смерті душа покійного так само потребує полегшення власної участі (як і за життя людини), у цьому їй допомагають живі люди – молитвою за душу покійного – це переважно роблять священники: *За упокій душі її Псалтир почитає* (Т. Ш.); *Далі пішли у церкву, **ніп став служити панахиду**, а по душі звелів дзвонити на непорочні*, як по старому і по почотному чоловікові (Кв.-Осн.); *Царство небесне їй! Праведна душа була, упокой її господи со святыми* (Кв.-Осн.); *І пошепки, як вітер на підсінні, Молилася за душі всіх створінь* (Павл.); *Перехрестились й прочитали за упокой душі „Отче наш” навіть вороги Маринині* (Н.-Лев.) – чи навіть спомином про неї: *Не вбивайтеся дуже за мною, бо се гріх... **та пом'яніть мою грішну душу*** (Кв.-Осн.); *Хто без тебе грішну душу Поминати буде?* (Т.Ш.); *Увішедши Наум у церкву, так і пав перед образами, **та й моливсь, що таки за впокой душі свого дитяти...***(Кв.-Осн.); *Ні, треба його пам'ять чтити та шанувати та Бога за його душу молити... Дай, Боже, йому царство небесне! Спаси його душу, Господи! А ми вип'ємо за його душу* (Костом.). За уявленнями людей, за душею прилітають янголи: *Молітеся усі! Янголи прилетіли по її душу!* (Кв.-Осн.).

Та не грішити людині вдається не завжди, і тому, згрішивши, вона починає хвилюватися: *„Боже мій! Він за мною побивається! Я взяла на свою душу великий гріх”,* - думала Мелашка (Н.-Лев.), адже згідно релігійних уявлень, грішна душа повинна потрапити в пекло: *Рада б душа в рай, та гріхи не пускають. Орудує ними, як чортяка грішними душами* (Кул.). Тому люди намагаються спокутувати свої гріхи заради її спасіння, аби після смерті опинитися в раю: *Дивно во очію, а так воно і єсть, що він тільки їй живе душі спасенієм* (Кул.). За життя це спокутування можна досягти щоденним

читанням молитов: *І пошепки, як вітер на підсінні, Молилася за душі всіх створінь* (Павл.); *Буду воду пити Та за мою грішну душу Господа молити* (Т. Ш.), *Вгамуйся, бідна сестро, помолися Зо мною вкупі богові святому, Подякуй, що не дав тобі вчинити зла, Проси, щоб мир твоїй душі послав він* (Л. У.); очищенням душі сповідями або паломництвом до святих місць: *Між богомольцями походжав старий ігумен в шовковій чорній рясі, розпитав їх, чого вони шукають, і почав уговорювати Лавріна, щоб він зостався в тому монастирі на роботу на год, або на два за спасіння душі, доки не знайде в Києві своєї жінки* (Н.-Лев.).

Потрапляння в рай для людської душі – нагорода, тому навіть час і місце смерті мають для неї велике значення: *А як хто їстиме щороку в Києві паску та ще й умре на великоднім тижні, той піде просто в рай, бо на великоднім тижні царських воріт не зачиняють і в церкві, і в раю: душа через царські врата так і полетить просто в рай* (Н.-Лев.).

Мова засвідчує можливість людини самій чинити суд над власною душею, осудити її при цьому, для того, щоб потім вона не грішила, наприклад, *Поете! Будь собі суддею І в ночі тьми і самоти Спинись над власною душею, І певний суд вчини над нею І осуди, і не прости. Устануть свідки темноокі Зо дна поблідлої душі, – І скажеш їй: у світ широкий Іди, не знаючи про спокій, І, согрішивши, не гріши* (Рил.).

За уявленнями людей, душа у людини одна: *На то ставши, Параска Демида, в літах подейшлих, зізнала: - Єдну душу Богу ховаю, а було так* (Кост.); *Душа в чоловіка одна, що в козака, що в жінки: занастивши її, другої не добудеш* (Кул.); *один, як одна душа*. Мати дві душі, за народними поняттями, небезпечно. Дві душі можуть бути у вагітних жінок, двоєдушників – людей із двома серцями [163, Т.2, с. 163].

Також є й інші вірування предків, згідно яким душ у людини було декілька. Людина після смерті за умови невиконання певного поховального ритуалу могла перетворитися на упиря [33, с. 170]. У мові також є вирази, які свідчать про роздвоєння людської душі: *Нелегко, кажуть, жити на дві*

хати. *А ще нелегше – жити на дві душі* (Кост.); *Не служать очі на таке дивиться, Щоб так двоїлась хлопцеві душа* (Рил.); *Не дві душі живуть в моєму тілі, А соння в ненастанній боротьбі, І всі вони – для тебе і в тобі* (Рил.); *Він ходив і обідав, розмовляв, писав, сміявся мов сам не свій, половиною своєї душі, коли тим часом друга лежала мов оглушена важким ударом* (Фр.), або відсутність її у людей взагалі *Пани ...а душі людської, серця в них немає* (П. М.); *Я бачу все – багатих суєту, Ганебних злиднів жовчні пересуди, Довершеності зражену мету, Людей без душ. А, може, то й не люди?* (Іващ.).

Мова репрезентує також уявлення про наявність однієї душі на двох, наприклад, *Що різні ми – не новина. Але душа у нас одна* (Сос.).

Душа – безсмертна: *Не вмирає душа наша, не вмирає воля* (Т. Ш.); *Він дав душі моїй безсмертність* (Фр.); *Душа безсмертна! Жить віковічно їй!* (Фр.); *Тіло вмере, а душа ніколи не вмирає* (П. М.). Це підтверджують і численні казки та легенди, у яких душі перевтілюються у зірки, пташок, різноманітні рослини чи тварини, або ж в інші реальні предмети – дощ, криницю, церкву тощо. Віра у те, що душа після смерті переселяється у щось, належить до пережитків давнини.

Хоча у мові є й поодинокі випадки використання виразів, у яких відтворено уявлення про тлінність душі, зокрема в поезії Є. Маланюка „Вислід”: *Убогий дар скупної крові, Неплідне тлінних душ тепло... Тоненьку свічечку любови Задуло переможне зло* (Малан.).

Душа – вічна і зберігає в собі пам'ять про людину: *Боялись Кобзаря пани, І підпанки, і яничари. І двічі знищили дотла Поета кам'яну подобу. Та в тому камені жила Снага, що встала тричі з гробу! Бо то не камінь, а душа, Його не зрушить жодна сила* (Павл.).

Душа – найдорожче для людини. І тому, коли людина чимось або жертвує, то найчастіше душею: *Щоб у мене душа так була!* (Номис); *Тобі одній все, що в душі зосталось* (Рил.).

Наявність у людини душі – ознака життя людини: *Думалось Єльці, що вже ніколи й не відійде, а ось знову життя війнуло на тебе співчутливістю, і ти бачиш, що ні, що ти ще жива, нескалічена, є ще душа, якщо радує тебе цей ліс, і стежка чиясь, і свічада плес між очеретами* (Гонч.).

Душа у людини – це найвища цінність, яку треба оберігати: *Собори душ своїх бережіть, друзі... Собори душ!.. – і, пропікиши Єльку поглядом зірких оченят, подався погрібцем далі* (Гонч.), а не зберігши ці „собори душі” перетворишся на бездушну істоту: *Оце ті, що без соборів душі...* (Гонч.).

У традиціях українців – прагнення зберегти власну душу: *Уважай на душу, аби шкура витримала* (Номис), українці з великою увагою ставляться до душі, що втілено зокрема у прислів'ях: *Милійша душка, ніж телушка* (Номис); *Аби душа в тілі держалась* (Номис); *Мила душа кождому* (Номис).

Для людини більшим є духовне багатство, аніж матеріальне: *То чорт бідний – що душі нема* (Номис); *Не той бідний, хто хліба не має, а той, хто душі* (Номис).

Досить поширеним у мові є мотив запродання душі дияволу: *Ні! Мусить бути! Не хочу погібати, Не знавши хоч на хвилечку її! Хоч би прийшлося і чорту душу дати, А сповняться бажання всі мої* (Франко); *Псові очі, а чортові душу запродав; Віддати чортові душу* (Пазяк), який є характерним не лише для української культури.

Художні твори засвідчують також непідкупність, непродажність людської душі як найвищу людську чесноту: *Душі моєї не купить вам ані лавровими вінками, ні золотом, ні хлібом, ні орлом* (Тич.).

Людину цінують не за зовнішню красу, а за внутрішню красу, красу душевну: *Краса душі, краса любові – найвища на землі краса* (Сос.); *Я таку тебе завжди бачу, Образ в серці такий несучу – Материнську любов гарячу І твоєї душі красу* (Сим.). Цінують людину також за велич її душі, тому великодушність – одна із найвагоміших якісних характеристик людини: *Яким би не був голова колгоспу, без вас, люди, без ваших рук, душевності і великодушності він погоди не зробить* (Ст.); *Як у цій книзі водно зіткалися і*

драматизм, *і велич людської душі, і терпкий гумор, і золота нитках народної творчості* (Ст.).

У душі кожної людини завжди весна, тому вона ніколи не старіє, залишається молодою: *Весняна сила в душі моїй грає, її не зломил зимові морози міцні* (Л. У.), і тому людина боїться смерті, боїться померти молодою: *Нема на світі старості. Весна Панує завжди у душі одна. Всі люди помирають молодими, Тому нам смерть огидна і страшна* (Павл.).

Наші предки вірили в те, що душа є у всього навколишнього світу: людей, тварин, рослин, у явищ природи та різноманітних предметів, це добре можна простежити у прислів'ях, зокрема *пропав ні за цапову душу*, висловах *собача душа, заяча душа, мишача душа*. Душа наявна й у неживій природі: *І в пісні ранішній пташиній – Душа щасливої весни* (Рил.); *Гірська душа зійшла в степи, Де вітер і козацькі чоти* (Малан.); у рослин: *Я бачив на річці в прозорім льоду Зернину пшениці. Її на льоту У тверднучі хвилі впустило пташа І там зледеніла пшенична душа* (Павл.); дерев: *Не втратили душі живої Одні дерева на землі* (Павл.); *Яскравий поклик пустиря. Душа колоди струхлявілої* (Павл.); *Наді мною журно шуміли ясени, наче і в їхні зелені душі увійшла людська печаль* (Ст.); у предметів: *Вітер за душі машин Молиться до Саваофа* (Павл.); *Але тато переконав її, що млин має зовсім лагідну душу* (Ст.); у музичних творах або інструментах: *Тут фортеп'яно з теплою душею Стоїть і жде, що приторк білих рук В йому пробудить півзаснулий звук* (Рил.); – *То в мене цимбали такі: самі грають. – Як же вони самі грають? – Бо мають живу душу* (Ст.); у тварин: *Я допускаю, що в мені живе Душа коня...* (Павл.); *Скажи, що пропав козак ні за цапову душу, от і все* (Кул.); *Доброта чи злобність, хоробрість чи боягузтво, лагідність чи буйнота вдачі, підступність або прямота – зерна цього, запевняю вас, є і в конячій душі* (Гонч.); у споруд: *Місто виростає перед юнаком. Воно сприймається ним у нашаруваннях віків... сприймається як нерозривний єдиний витвір... чуєш енергію тих, що вклали в нього свою працю і вміння, вдихали живу душу в бездушний камінь, цеглу й метал.*

Місто-барикадник вбирало в себе силу козацького краю, і гнів його... Чи зберігає усе це в душі своїй зараз? (Гонч.). Наявність душі в неживій природі надає їй ознак життя: *Місто здавалось Єльці чимось єдиним, нерозгаданим, живим, таким, що має душу...* (Гонч.).

Мова відтворює уявлення про те, що душа з чогось складається, за допомогою чогось вона побудована, зокрема це можуть бути почуття: *Ні для людей, ні для юрби, – Для душ, збудованих з проміння, Надій, любові і журби Мої пісні, мої квиління* (Ол.).

У мові можна зустріти вирази, які засвідчують наявність у душі серця і розуму, наприклад: *Коли в душі ще теплеє серце світить, Бо як загасне, то загас і рай* (Ю. Ф.); *Розум дивувався, протестував в глибині душі, але я мовчав* (Вин.).

Велику роль у сприйнятті, оцінці, вивченні душі людська уява відводить очам, погляду, виразу обличчя, словам. Очі – це не лише орган, за допомогою якого людина сприймає світ, а це ще й той орган, який віддзеркалює внутрішній світ людини, душевний стан. Через очі можна дивитися в душі інших людей і намагатися побачити те, що відбувається всередині душі: *Щоб крізь рівні літери затерті В душу очі глянули сумні* (Сим.); *Кайдашиха не зводила з Мотрі очей, неначе хотіла випитать всю її душу* (Н.-Лев.); *Людей я відчуваю по очах, Вони мені, як вікна в інші душі* (Іващ.)

Душа через очі дивиться на навколишній світ: *На світ сирітськими очима Дивилася душа моя* (Павл.); *До наших лав, хто зжився з боротьбою, хто Сонце покохав, і на верхів'я гір лише до нього йде, й душею молодою вже бачить крізь віки його огнистий зір* (Сос.); *...це було найвище щастя народження, народження не з сліпими, а з одвертими, видющими очима душі* (Вин.). В очах можна побачити душу: *Очі – вікна моєї душі* (Сим.); *Всю душу він зосередив в очах* (Фр.); *По очам, Олексію, можна знати, яка у чоловіка душа* (Кв.-Осн.). Очі мають здатність показувати внутрішню сутність людини *Бо крізь очі видно порожнечу, Легковажність у душі твоєї*

(Сим.); *Холодної душі осінні небокраї в твоїх сумних очах, і тане листя мідь* (Сос.). Очі і душа можуть бути невербальним засобом спілкування: *Як побачить диво – твою красу. Кого ти без мови, без слова навчила, очима, душею, серцем розмовлять* (Т. Ш.).

Що ховає людина всередині в душі можна побачити за допомогою погляду, наприклад, *Погляне – і душі осяє дно, І все відкриє, що було закрите* (Рил.). Обличчя – своєрідний невербальний засіб передачі інформації про душу, має здатність відкривати внутрішній світ людини: *Говорив попросту, щиро; з його слів, як і з лиця, виднілася чиста, не зіпсована ще душа* (Фр.). Погляд – засіб впливу на душу, він намагається побачити її, але безконтактно: *Син її милого Василя своїм поглядом облив її душу, неначе цілющою та живучою водою* (Н.-Лев.); *Посестри – подоби (нічний твій виступ) – в кількоро очей зорять на мене поглядом німотним – дошукуються давньої душі* (Стус). Інколи людина може нічого й не сказати, але погляд може все виразити, хоча знати, що насправді відбувається в душі, – неможливо: *Мотря нічого не одказала, тільки жалібно дивилася. Коли б хто заглянув тоді у її душу – що там робилося* (П. М.).

Вираз обличчя може показувати чи приховувати внутрішню суть людини: *От я дивлюсь, що в тебе ж таке личко, що в ньому наскрізь світиться душа* (Кост.); *І тільки усмішка спросоння зв'язок відновлює між нами, Лиш усміх відкриває душу, Зачинену плитою горя;* (Павл.); *Бо на обличчя з янголами схожа, але в душі – то чистий сатана* (Кост.). Тут обличчя показує ту людську душу, яку відкриває людина сама, а насправді душа її зовсім інша. Людині може не подобатися погляд. Г. Сковорода називає погляд свічадом душі: *Найбільше ж не подобається нам свічадо душі твоєї – хитрий погляд твій, що косо зрить на баранця, який ходить ген недалеко від тебе* (Г. С.).

За допомогою слів душа розмовляє: *Шука священних слів душа доспіла* (Вінгр.); *Душа шукала слова. Воно трудне, не виважши на хунт* (Кост.). Тут душа постає як вербальний засіб спілкування. У дихотомії слово

– душа вплив взаємний: слово відкриває душу, а душа має вплив на слова: *Полий цю яблуню – адже вона Із яблучками! – Словом цим до дна Відкрила душу вся моя дружина* (Рил.); *Говорив попросту, щиро: з його слів, як і з лиця, виднілася чиста, не зіпсована ще душа* (Фр.); *Слова звучать примусить сильно й гучно Лише одна поетова душа.* (Сим.).

Слово може впливати на душу по-різному:

а) позитивно: *Од твоїх речей душа моя оживає, яко знак од божої роси* (Кул.); *Забарні слова, Що з тіла мертвого летіли І споминами душу гріли, Що, наче дошка гробова, позаклякала на все вік* (Кост.). Уплив на душу відбувається за допомогою якихось відчуттів: *Молода душа, гаряче серце, викохані на живих грізних дідових переказах про січі, про бої, про чвари, прохали такого ж палкого живого слова про такі самі бої та чвари, а не чернечого смиреномудрія* (П. М.).

б) негативно: *Фріца ранило кожне слово, Кожне слово душу пекло* (Симоненко); *Зовсім не втішу тебе – всякі є ще люди, і дурень може пальцем чи словом розітнути душу, як ножем...* (Ст.). Слово має змогу входити у внутрішній світ людини, з подальшим негативним впливом на неї.

в) слово проходить непоміченим: *Свекрушин докір полетів крізь її вуха й не зачепив душі* (Н.-Лев.). Душа наділена здатністю їх не помічати.

Інколи слів і не треба казати, бо й без них все зрозуміло: *Нічого було й не говорять, дивляться тільки одне на одного, а що на душі робиться, усе їм розумно* (Кул.), а інколи вони навіть розпалюють вогонь у душі: *Ти мене гуцулом називала, Та не знала, що в душі гуцула Словом ніжним ти вогонь роздула, Що роздула ватру, – ти не знала* (Павл.). Хоча сама душа теж має змогу розмовляти: *Її душа до вас озивається, Вести розмову з вами питається* (Костом.).

Людська душа має свої особливості. Кожна душа, як і кожна людина, є індивідуальною і неповторною: *Хай квилить пан і блазень! Душі моєї не збагнути їм* (Павл.) і дізнатися про те, що насправді приховано у кожній з

них, – неможливо, адже *Чужа душа – темний ліс; У чужу душу, кажуть, не влізеш*, – що там у ній заводиться (П. М.).

Індивідуальність душі передають і слова. Так, лексема *душа* найчастіше означається за допомогою присвійних займенників (*моя, твоя, своя, її, його, рідше наша або ваша*), наприклад: *У його душі з кожною хвилиною змагався неспокій* (Фр.); *Хто обікрав, обскуб його душу?* (Сим.), за допомогою присвійних прикметників *Сергієва душа* або іменниками у формі родового відмінка із значенням присвійності *душа князя*.

Індивідуальність душі підкреслює прикметник *власний*. Людина може або знати, що відбувається з нею в душі, або ні: *У власну душу увійти дано лише несамовитим* (Стус); *І що найвище – ми самих себе відкрили! Відкрили власну душу* (Фр.).

Індивідуалізованим є вираз *християнська душа*: *Чи в вас християнська душа, чи вже і бога й віру забули?* (Кул.); *А потім якась християнська душа поставила на могилі невеличкого, з молоденької вербиці вирубаного хреста* (Ст.), а ось певної міри узагальнення набуває вислів *людська душа*, який не просто реалізує значення „душа людини”, а більшою мірою свідчить про наявність у людини великої кількості оцінних позитивних характеристик: доброта, щирість, порядність тощо: *Ще трохи краще край Господніх брам людська душа себе відчутти може* (Стус).

Для душі може бути характерна закутість: *Не може дати волю той народу, Хто душу закував у темноту* (Павл.); *Надмірне світло людям очі сліпить, У темряву їх душі загорта* (Павл.). Коли душа перебуває в невластивому їй місці, вона намагається знайти вихід із нього: *На чесних душах, що в нарузі, Шукають виходу з пільми* (Павл.).

Залежно від людського характеру, душа може бути відкритою для сторонніх та закритою: *Щоб від лапландця аж до бура, Пройти з відкритою душею* (Павл.); *Зо мною друг – і знов душа розкрита*. (Рил.); *Хоч одна одній, як завжди водиться між жінками, і не розкривала своєї душі до дна, не показувала, що діється на споді серця* (П. М.); *Григорію, ти вечеряє? –*

потягнулась до нього поглядом, налитим такою радістю і любов'ю, що за нею було видно всю **розкриту душу** (Ст.); Кожна дівчина, виглядаючи своє кохання, сподівається, що воно в неї буде найкращим, і жде його з відкритими на весь світ очима, **відкритою душею** і тією милою самовідданою довірою, що часто й розтоптує жіночу долю (Ст.). Також душі властива таємничість: *Так дивиться чудно душа моя бідна В таємную душу твою* (Ол.). Відкритість душі у художніх творах іноді названо „розхристаність душі”, наприклад: *Ромця вважає, що він має право на певну розхристаність душі, декого це коробить, а чому він справді у своєму поведженні мусить бути підігнаний під стандарт* (Гонч.).

Також для душі характерною є вразливість: *Війна вже не тривожила ні подільську землю, ні небо, тільки тривожила людську душу, яка більш вразлива, ніж уся природа, навіть із своєю дитиною – сонцем...* (Ст.).

Особливістю душі є також потреба у спілкуванні, але не просте, а з рідною душею: *Якби хто знав, яка то втома, Коли нема з ким говорить, Коли нема нікого вдома, Душа в самотності болить. Але не краще, як довкола Товчеться нелюдів юрба, А ти – немов затятий в коло, Бо рідної душі нема, Нема до кого мовить слово, Хто б зрозумів та пригорнув, І дні мигтять, немов полова Під вітром неспокійних дум. Щоб якось вгамувати біль, Тверджу собі – то ще не муки, Ти – не один, бо звідусіль Самотніх душ лунають звуки* (Іващ.).

Нерозривний зв'язок є у душі з піснею – бездонною душею українського народу та з вогнем: *І душа молодиці стрепенулася назустріч пісні, поєдналася з нею, а далі полетіла через плетиво доріг, через поля, ліси і луки до того клапця землі, де мала мати одну дочку, і цією дочкою була вона, Катерина* (Ст.); *Співи зачіплянські докочувалися й сюди, там все ще гуляли, будили селища гуком, і хлопець, сидячи поруч неї на доті, з внутрішнім трепетом слухав ту пісню, слухав, як душу народу* (Гонч.).

Пісня може піднімати настрій, впливаючи на душу: *І раптом пісню хтось почав співати, Пішла луна в душі кожного із нас* (Павл.); *Тихій та*

смирній дівчині йшла на душу пісня (Н.-Лев.); *І пісня в душі наростає і спіє* (Сос.) – чи погіршувати: *І не розходилась та пісня по світу, не окликалася луною в лузі, як соловейкова, а, як важкий камінь, налягала на душу, морочила голову цілим росом темних гадок, пекла серце нерозважною тугою* (П. М.).

Людина має здатність сприймати те, чого не чують інші: *Йти до радості у дні ці, повні соня і надій, і ловить пісень жар-птиці, що летять в душі моїй* (Сос.), вона навіть може беззвучно співати: *Я слухаю співи, яких ніхто не чує: то співає моя душа* (Коц.).

Пісня живиться душею, бере з неї все позитивне: *І рідна пісня, як бджола в косиці, Бере з душі напої для віків* (Павл.); в пісні відкривається, виливається душа: *Знов я співаю, знов виливаю Душу у ніжні звуки* (Рил.); *Отже, не раз і після того прийде було і сяде в його коло ліжка, - сяде, заспіває яку смутную пісню; усе, що на душі єсть, усе виспіває* (Кул.). Пісня теж має душу: *А в цих піснях, здається мені, завжди більше душі* (Ст.).

Усередині людини є вогонь, який після її смерті повинен відродитися в інших людських душах, цей вогонь є життєдайною силою душі, яка відродить в інших душах всі почуття, переживання тощо, що були в цій душі. Такий вогонь ніколи не згасне, а, отже, така душа ніколи не помре: *Я – вічного вогню надійний схов. А як помру, займеться в інших знов Те, що в моїй душі палахкотіло* (Павл.).

Вогонь у душі має вікову ознаку – молодість, він є своєрідною життєдайною силою для душі, але він, навіть незважаючи на свій вік, може втратити свою силу *Молодий огонь в душі Меркне, слабне, погасає* (Фр.).

Кожна людина мріє прожити життя так, щоб чогось досягти, залишити щось по собі, а допомагає їй у цьому вогонь, що міститься в душі: *Я хочу жити раз, але в огні, Що палить душі пліснявілі й зів'ялі І вибуха крильми з плечей мені* (Павл.).

Але може бути в душі й такий вогонь, який мучить її і який людина намагається загасити: *А я долонями гашу пожеар, Хай душу мою наболілу не*

гнобить (Павл.). Часто вона це робить за допомогою зовнішніх факторів, тим самим негативно впливаючи на душу: *Тоді він, щоб хоч трохи розважитись, щоб погасити прометеїв огонь в мученій душі, прихилився до скляного бога: привчився горілочку вживати* (П. М.).

У мові наявні свідчення того, що людина може не лише дивитися у власну душу, але й у власній душі бачити душі інших, наприклад: *Співцям про це сказать я мушу. Щоб курці не співають на сміх, заглянь, поет, в свою ти душу – й побачиш душі ти других* (Сос.).

Людська душа може бути об'єктом, на який щось може впливати і щось з нею чинити. Можна виокремити ряд чинників, які так чи інакше упливають на душу.

1. Різноманітні почуття, переживання, бажання, емоції, які позитивно чи негативно впливають на стан душі, змінюють його: *Зворушення почало, очевидячки, опановувати його душу* (Фр.); *Вслухалися здаля у плач трембіти, І наше горе душі їм пекло* (Павл.); *А іноді така печаль оступить душу, аж заплачу* (Т. Ш.); *І горе зморозило душу* (Фр.); *Звірячий, бездумний, темний страх чадним димом обкутував усю душу* (Вин.).

2. Людина теж може виступати своєрідним фактором впливу на душу. Це може бути вплив сторонньої людини:

а) позитивний: *Душа моя живе Твоїм печальним іменем прозорим* (Вінгр.); *Безпощадний блиск твоєї вроди Лагідно в душі моїй сія* (Павл.); *Кожну хвилю у кожную днину гріє душу твоє ім'я* (Сим.), який може віродити душу: *Ви мене привітали, як рідні, моє серце, мою душу одігріли* (П. М.);

б) негативний, коли людина заповнює собою іншу людину і своїми діями та думками чинить зло душі: *Щось у мені тремтить, Як зимове повітря. Несхопне, наче мить, Студене, наче вістря! То я тобою вицертв Наповнив душу, мила. Ти ж думала про смерть, Коли мене любила* (Павл.); чи своєю присутністю шкодить їй: *Лиш ти одна, мені одна лиш ти Мій палиш сон і душу мою палиш* (Вінгр.).

в) стороння людина може бути навіть душею іншої людини: *Сам я сонний ходив землею, Але ти, як весняний грім, Стала совістю, і душею, І щасливим нещастям моїм.* (Сим.);

г) стороння людина – опора для душі: *Та є на світі лагідна рука, Яка в мої думки і сподівання Вливається, як в озеро ріка. Вона дає моїй душі сіяння І дбає, щоб не заснула зарання Відлита в слові кров моя дзвінка* (Павл.). Хтось (найчастіше близька людина) може знати про твою душу більше, ніж ти сам: *І як не тяжко, Григорію, буває на душі, а завжди чекаю, що ти розберешся у ній ліпше, аніж я* (Ст.).

Сама людина теж впливає на свою душу. Це може бути позитивний вплив, наприклад, загартовування душі: *Під твоїм високочолим небом Гартував я душу молоду* (Сим.). Але найчастіше мова репрезентує ту ситуацію, коли людина сама чинить зло власній душі: *Як будеш так розношувати душу, Вона, гляди, із совісті спаде* (Кост.); *Доки буду мучить душу і серцем боліти* (Т. Ш.); *Труїти душу кожен раз Я вже не можу – будь я проклят* (Вінгр.).

Як свідчить аналізований матеріал, людина більше піклується про тілесні задоволення, не думаючи при цьому про душу: *Тіло блудить, ще й душу губить; Тіло грішить, а душа буде покутувати; Що тіло любить, те душу губить; Не поберігши тіла, і душу погубиш.* Зокрема, найбільшої шкоди душі завдає надмірне вживання алкоголю: *Він став солодити свою душу гульнею та горілкою* (П. М.); *А панич не знає, з двадцятую, недоліток, душі пропиває* (Т. Ш.);

3. Уплив природи: *Коли загублені усі шляхи й дороги, Коли і небеса, і душу вкрила мла* (Рил.); *Присмеркові сутінки опали, Сонну землю й душу оплели* (Стус); *Ті хмари темні давлять мою душу* (Сос.). Природа приносить щось добре людській душі: *Перериває його перепелячий крик, зірвавшись угору; заглушає докучне сюрчання трав'янистих коників, що як не розірвуться – і все те зливається до купи у якийсь чудний гомін, вривається в душу, розбуркує в ній добрість, щирість, любов до всього* (П. М.); *А вечір*

глибшає. *Рожево – сиза мла Оповиває степ, людські голубить душі* (Рил.); хоча інколи може створювати їй дискомфорт: *Давить душу це осіннє золото* (Сим.); *Козацький вітер вишмагає душу, і я у ніжність ледве добреду* (Кост.).

4. Чаруюче на душу впливає голос, мова: *Голос, тонкий, гнучкий, дзвінкий, так і розходився на всі боки: то розлягався в високім просторі, то слався по землі, по зелених житах, то замирав оддалеки на полях розлогих, то вливався в душу якимсь несвідомим щастям* (П. М.); *Як зненацька у людській розмові Дружній голос душу стрепене* (Рил.).

Також на душу негативний вплив має нещасливо прожите людиною життя, яке змінює й людську душу: *Йому здавалося часом, що оте довголітнє життя в такій поневірці скалічило, обезсилило її душу* (Фр.).

Крім цього, на душу можуть впливати й інші чинники: *То пропікає душу Україна – Та, за котрою погляд марно рву* (Стус); *Межі повзли не лише через луки – Влазили в душу зелені гадюки* (Павл.).

2.2.2. Художні засоби як концептовиражальний засіб

Концепт ‘душа’ належить до різних сфер – як до сакральної, так і несакральної. Сакральна сфера репрезентує, насамперед, релігійне значення лексеми *душа* і представлена у мові найчастіше стійкими виразами, зокрема *душа подалася на небеса, душа відлетіла в небо, вилетіла душа з тіла, Бог прийняв душу до себе, Віддати Богу душу; Так казала Оришка звечора, а до світа – й богу душу оддала* (П. М.), в яких збережено найтипівіші людські уявлення про душу. Мова зберігає в собі багато різноманітних розумінь душі, реалізованих у мові за допомогою численних художніх засобів, зокрема епітетів, порівнянь, метафор.

Неординарність і нетиповість бачення людиною душі можна простежити найкраще у текстах художньої літератури, адже саме в них автори відображають найрізноманітніші уявлення про душу, навіть ті, які не є поширеними.

Використовуючи класифікації переносних значень, подані в довіднику

„Українська мова: Енциклопедія” [192] та підручнику „Стилістика української мови” за ред. Л.І. Мацько [124], можна виокремити такі групи семантичних перенесень:

1. Перенесення за подібністю до явищ природи:

- душа – промінь: *Кида час червоні цвіти в мою душу, на промінь похожу* (Сос.);

- душа – сонячне проміння: *А квіти, квіти!.. Солов’я не марно вабить пишна роза. В них потопа душа моя, на сонячне проміння схожа* (Сос.);

- душа – сонячні плями: *І розквітне солодко душа, мов на яблуні сонячні плями* (Сос.);

- душа – блискавиця: *Незнайомі в небі птиці, наче сон проклятий сниться, і душа, як блискавиця, потопає в тому сні* (Сос.);

- душа – метелиця: *Душу примітивну, як метелиця* (Сим.);

- душа – місяць: *А місяць у вікно холодне ллє проміння. Він – як душа твоя, і лине, лине мла* (Сос.);

- душа – смеркання: *Моя ж душа, моє кохання Як відблиск журного смеркання* (Ол.);

- душа – зоря: *Я чую солов’їв... В чудеснім їхнім хорі мов потопа зоря, як і душа моя... (Сос.); Як зіронька, душа її світилась У ангельській небесної сім’ї* (Костом.).

Уявлення про душу-зорю, очевидно, пов’язане з міфологічним світоглядом українців, оскільки, за віруваннями, душа міститься в зорі, а падіння зірки з неба спричинено смертю людини: *А зорі? То людські душі. Як засне грішне тіло, добрі душі, покинувши землю, зносяться до господа бога, купаються, обливаються у небесному світі, підслухають, що говорять на небі ангели. Як же часом покотиться по небу і погасне ясна зоря, козак перехреститься і помолиться за усониую душу* (Кул.); *У кожного є свій янгол: то-то він і пильнує за душею, стереже її, щоб, бува, що лихе не спіткало. Ото ж зірочка покотиться, то душа преставиться... Душа преставиться – й зірочка покотиться – щезне* (П. М.).

- душа – хмара: *І тіло обмінилось: куріла в спогадах душа одлегла, возносячись, неначе рвана хмара...* (Стус);

- душа – небо: *Любов, як сонце. Вона розцвітає, як вогняна Квітка на темному небі душі* (Ол.); *Щоб у дівчини безвинная Душка так, як небо, сяяла...* (Костом.);

- душа – гора: *Ті душі, наче вивітрені гори, і каменем лежать і тяжко вірять* (Стус);

- душа – тінь: *Заходили легкі тіні понад землею, мов душі померших або сонні причуди* (П. М.);

- душа – ніч: *Була, як ніч, душа моя, Як ніч, безрадісна, осіння* (Ол.);

- душа – осінь: *Шкода квіток і згуків чарівних, Душа моя, як осінь, погасає* (Ол.)

- душа – туман: *Туман по долині сивіє, мов велика чиясь душа* (Гонч.).

2. Перенесення назви істот на назви неістот:

- душа – дитина: *Я був так само деревиною з душею, мов дитя, невинною* (Павл.); *Солодкі спогади сичать, як змії, Душа ридає, як дитина* (Ол.); *Мов дитя, душа аскета потонула в тому морі тонів, фарб* (Фр.);

- душа – потопаючий: *Але його хора душа чіплялася сеї фрази, мов потопаючий стеблинки* (Фр.);

- душа – полонянка: *Але ти зацікавив і стояв недвижно, і мої вороги, глупота і трусливість, перемогли мене, зв'язали мою душу і поволокли її, як полонянку, з собою* (Фр.).

3. Перенесення назви істот на назви неістот, перенесення за схожістю на рослинний і тваринний світ:

- душа – дерево: *Моя душа, немов тополя, Зазеленіла на снігу; Моя душа, немов черешня, понад снігами зацвіла; Моя душа над снігом стала, неначе яблуня в плодах* (Павл.); *Неначе дерево безлисте, Стоїть моя душа в полях* (Павл.); *А ти – в коробці, геть тісній коробці, душа ж, як дуб, – нічого вже не жде* (Стус); *Самотна ти, самотний я. (Весна! – світанок! –*

вишня!) *Обсипалась душа твоя – (Вранішня вишня...)* (Тич.); *Душа моя – послухай! – Як яблуна в цвіту* (Тич.);

- душа – пташка: *Постій: душа моя розквітла, Як пташка, крилами тремтить* (Ол.); *Лиш ти. Як перст. Один в кімнаті / і п'яний не знайдеш куток / за маячною, бо по хаті / птахи літають пелехаті, / мов душі, тугою протяті* (Стус);

- душа – метелик: *І душа, мов той метелик, десь летить за любим тоном* (Фр.);

- душа – ластівка: *Отак душа моя тепер терпить Слаба, безкрила, холодом пририта, мов ластівка у річці зиму спить* (Фр.);

- душа – чайка: *Її душа – як чайка над водою...* (Ол.); *Чужина – могила, чужина – труна, Душа на чужині, як чайка сумна* (Ол.);

- душа – муха: *В тяжкій, убивчій славі ледь бриньчить Його душа, неначе муха в танку...* (Павл.);

- душа – змія: *Чи довго душа твоя, мов гад, покручена, Буде вповзати до нашого дому?..* (Павл.);

- душа – теля: *Не піднось себе радою душі твоєї, щоб не була розкрадена, як теля, душа твоя...* (Г. С.);

- душа – риба: *Ей, жінко добра, видать не оранка, щось більше поїдом їсть твою душу, тремтить вона в тобі, як рибина в сітці* (Ст.);

- душа – орел: *Ревність його розпалювалася, щоб побачити Бога, а висока душа його час від часу, як орел, підіймалася* (Г. С.); *О ні! Народ з орлячою душею І з арфою Еола не умре* (Ол.);

- душа – равлик: *Шарлатово жахтить душа од повів світанку голчасто-синіх, себе впізнавши, ховається, мов равлик, в тишу тиш* (Стус);

- душа – сад: *А сад задумався... Неначе цей сад і є душа моя* (Сос.);

- душа – гроно виноградної лози, верба: *Покинув дім свій, дім батька свого, розтринькав по околицях думки свої, душу свою, викинувши її із скарбу свого внутрішнього, як гроно, відрізане від виноградної лози, вирвавши, як*

вербу, посажену при живих водах, а ще хоче насититись і інших нагодувати (Г. С.);

- душа – лілея: *Женуть вітри, мов буйні тури! Тополі арфи гнуть... З душі моєї – мов лілеї – Ростуть прекрасні – ясні, ясні – З душі моєї смутки, жалі мов квітоньки ростуть* (Тич.);

- душа – колосок: *Ти ж така добра, славна, тільки занадто крихка душа в тебе, мов колосок у жнива* (Ст.);

- душа – верба: *Бо душа моя – верба, ти для неї, як вода* (Г. С.);

- душа – поліп: *Вона мій спів, вона мій хліб! Душа моя – аж дивно – До неї, наче той поліп, Приссалась невідривно* (Фр.);

- душа – коріння дерева: *Коріння його душі хиталося, а хвилями вривалося десь у бездонній якійсь глибині* (Коб.);

- душа – бур'ян: *І хоч зріс я, мов кедр, що вінчає Ліван, Та душа в мні похила, повзка, мов бур'ян* (Фр.);

- душа – болото: *Твоя душа, мабуть, рідня болоту* (Фр.).

4. Перенесення за схожістю до водних стихій, водних просторів:

- душа – вода: *І на її душі під старість, неначе на воді, вплив наверх давній важкий гріх* (Н.-Лев.);

- душа – ставок: *І душа – як ставок золотий, тільки споминів хвилі по ній* (Сос.);

- душа – ріка: *Не ставай лиш риданням на серці мені, Щоб душа, як ріка, не зміліла* (Мал.);

- душа – море: *Душа голубіє у нього, як море в годину... (Коц.); Моя душа – як море у негоду, – Не розберусь в хаосі почуття* (Ол.).

- душа – озеро: *Душа співа, як все співає... Вона – як озеро...* (Ол.);

- душа – вир: *Та глибінь мовби поглинала її своєю нечесністю, всю душу Єльчину втягувала, як вир* (Гонч.);

- душа – криниця: *Так і душа твоя – криниця, з якої я кохання п'ю* (Сос.);

- душа – океан: *Справді дівчина, справді хвора, - А душа – немов океан* (Рил.);

- душа – струмінь: *І струмінь власної душі Улий в шумлячи море* (Ол.).

5. Перенесення за схожістю виконання певних дій, за функціональним призначенням:

- душа – вогонь: *Нехай це щастя – тільки мрії. Нехай це щастя – тільки сни. Але душа горить, шаліє І лине, рветься до весни* (Рил.); *Душа горить в смертельному вогні, разить мене – од запаху трутизни* (Стус).

- душа – неопалима купина: *Ні! Не земним, не дольнім дням, Не весняному трав килиму Вогненну душу я підняв, Як купину неопалиму!* (Малан.);

- душа – вугілля, полум'я: *Душа ж його, як вугілля й як полум'я, із уст його виходить, на шії ж його оселяється сила...* (Г. С.).

6. Перенесення за схожістю на музичний інструмент і музичні твори:

- душа – арфа: *Моя душа – як арфа золота, як і завжди у льоті років юна* (Сос.); *Коли зо мною ти – душа моя як арфа...* (Ол.);

- душа – струна: *Коли ви в горі, коли ви щохвилини сподіваєтесь якогось лиха і душа ваша напружена, мов струна на струмені, раджу вам зупинити годинники* (Коц.); *Мабуть, ти це в'єсиш у душі моїй І крилом черкаєш срібні струни в ній* (Ол.); *І в мертвих книг закуті труни Поклав я трупом почуття, І вже душі завмерлі струни Не воскресити до життя* (Малан.);

- душа – пісня: *І ти ясна, і я прозорий, І душі наші, мов пісні* (Сим.); *Душа – як пісня солов'їна Ось дім новий під шум машин встає над саду верховини на місці скорбному руїн* (Сос.); *Душа, як пісня молитовна, І світ – ясний величний храм* (Ол.).

7. Перенесення за схожістю до вмістилища: *Хай душі, що повні і смутку, і сліз, В погребную пісню зіллються* (Ол.); *В порожніх душах в нас немає Ні слів, ні квітів, ні пісень* (Ол.); *Хіба не квітка ти привабна, Що береже в диханні смерть... І ще хіба тії отрути Моя душа не повна*

вщерть? (Ол.); *Давно не було так відродно на душі в чоловіка, бо там добре вмістились і люди, і земля, і ніч, і оці коні з темно-срібними гривами, і зерно, і надійні розрахунки, які тримав у голові* (Ст.); до джерела (джерела духовності) душа – скарб: *...скарби української душі немов повною річкою влилися в загальний потік людської культури* (Гонч.); *І в епіцентрі логіки і стресу, де все змішалось – рідне і чуже, цінує розум вигуки прогресу, душа скарби прадавні стереже* (Кост.).

8. Перенесення за схожістю психологічних вражень сприйняття дійсності:

- душа – совість: *Чоловіча совість не замирає в самій запеклій душі* (П. М.);

- душа – воля: *Душа його прохала волі; молоді сили – простору* (П.М.); *Проклята та хвилина, у яку мене зачали, вільну душу скували життям невірним, а життя – звичаями!..* (П. М.); *І душа моя на волю рветься* (Фр.).

- душа – країна жалю: *Душа моя – країна Жалю...* (Ол.).

9. Перенесення за схожістю до фізичних процесів:

- душа – світло: *Я розумію світло. Це – душа* (Павл.); *...а це безкокетне, смагляве, зеленооке дівчисько пройняло тебе світлом чародійниці, світлом налило тобі душу, надало снаги, сп'янило радістю, квітом розквітло тобі життя!* (Гонч.).

10. Перенесення назви істоти на неістоту, перенесення за схожістю до чуттєвої сфери:

- душа – об'єкт постійної уваги та любові: *Люби, як душу, а труси, як грушу* (Номис); *Лаврін докоряє її за те, що він любив її, як свою душу, жалував її, як мати дитину, а вона покинула його* (Н.-Лев.).

- душа може перебувати у певному фізичному стані: *Душа болить і плаче* (Фр.); *Чого ж тепер болить душа моя* (Фр.); *Не тим душа моя так важко заболіла* (Фр.); *Ми знали се, і в нас не раз душа боліла* (Фр.).

Душа в українському мовно-культурному ареалі – це орган почуттів:

Яка солодка таємниця – ховать любов в душі моїй (Сос.), символ внутрішнього психічного світу людини, місце локалізації її емоцій і „високих” бажань, пов’язаних із задоволенням духовних потреб: *душа радіє, душа тішиться, душа ниє, душа тривожиться, душа співає. Буває іноді дивлюся, дивуюсь дивом, і печаль охопить душу* (Т. Ш.); *Й разом з природою співає душа закохана твоя* (Сос.).

Душа – це орган внутрішнього сприймання людини, тобто того, що не пов’язано безпосередньо ні з фізіологією, ні з діяльністю інтелекту. Напр.: *В глибині душі він чув, що жінка зробила добре* (Коц.); *Душею чую твій палючий дих* (Павл.); *Або не сокіл я, або спалила Мені неволя крила, тільки чую, душею чую, – їм не відрости* (Л. У.).

Як і на будь-якому органі, на душі можуть залишатися рани, наприклад: *Та всмак їмо могутніми зубами, цілуємо могутньо, як бійці, І в кого на душі синці або рубці, То аж тоді – це не в ім’я забави* (Вінгр.).

Душа здатна хворіти, тому людина лікує її або ж ні: *Не руш мене. Я сам самую, Собі у руки сам дивлюсь. А душу більше не лікую, Хай погиба. Я не боюсь* (Вінгр.).

За допомогою душі людина може передбачити, що відбудеться в майбутньому чи відбувається зараз, а також згадати те, що було в минулому. Наприклад: *Душі здається, що вона могла б Вас відтворити в ясному свічаді, Дитячі дні, заплакані і раді* (Рил.).

Як осердя свідомого, внутрішнього життя, душа пов’язує людину з вищим духовним началом, це той орган, за допомогою якого людина відчуває містичний, потойбічний світ. При цьому душа – це щось дане людині Богом, вищим духовним началом. Напр.: *душа тягнулася до Бога, віддати Богу душу, душа відлетіла; Сльоза закипає. Душа посварилася з Богом* (Кост.). Виходячи з того, що душа пов’язує людину з вищим духовним началом, тим самим підвищується цінність душі, і стають зрозумілими зусилля людей, спрямовані на її вдосконалення. З цим пов’язані такі вирази як: *душа безсмертна, віддати Богу душу, рятувати душу, з Богом у душі*.

11. Перенесення за схожістю якісних ознак істоти на ознаки неістоти:

- душа – місце зосередження позитивних духовних характеристик, передусім добра: *Доброї душі дівчина, а от з пантелику збилася та й гине* (П. М.); *Коли в кого душа вбрана в добро, честь та любов, тому нема на що чіпляти на себе півтуда каміння та золота!* – сказала Паміра (Н.-Лев.); *...вона покірливо товчеться по ноцах, вона теж любить нашу Оленку. Добра душа* (Коц.).

12. Перенесення за схожістю на якісні характеристики предметів:

а) легкі: - душа – парус: *Коли душа тріпоче, Як білий парус на човні, – Тоді рука моя не хоче Пером виводити пісні* (Рил.);

б) важкі: - душа – жорна: *Душа обважніла, як жорна* (Ол.);

- душа – кремій: *Ти п'яний спав... А я горів, Душа ставала крем'яною* (Ол.);

- душа – камінь: *Не полечу: душа в тюрмі, Душа тяжка, як камінь* (Ол.); *Журишся? Не журишся, сестро, що навколо зради, Що навколо тебе душі кам'яні* (Ол.);

в) дзвінкі: - душа – струна: *Де шлях у всіх кінчається труною, Кожному призначена межа, Де порветься тихою струною Муками натягнута душа* (Сим.); *Ні, йому не долягає нічого, але вона, вона відчуває, що вже лиш небагато осталося в її душі струн, які лучили її життям* (Коб.); *Та ось другого дня по візиті Вагмана одна маленька пригода знов торкнула в його душі ту, здавалось, порвану струну* (Фр.);

г) прозорі: - душа – шкло, кришталь: *Все, що мало, все і охолело І душа вже дзеленчить, як шкло* (Вінгр.); *Немає вже юнацьких марев вишир'я, затемнилось душі моєї скло* (Стар.); *От ви мені дороги не таланом своїм, не тим, що на його збирається люд, а своєю ясною вірою у людей і в святу справу, своєю чистою як кришталь душею* (Стар.).

13. Перенесення за схожістю до предметів:

- душа – гробова дошка: *Забарні слова, що з тіла мертвого летіли і споминами душу гріли, що, наче дошка гробова, позаклякала на всевік*

(Стус);

- душа – труна: *Душа моя на мить, на мить одну розквітла І стала знову, як труна* (Ол.);

- душа – книга: *Всі маски свobodно вона відхиляє І в душах, мов в книзі, вигідно читає* (Фр.); *Читаю душі ваші, наче книги, я І сам цвіту – ридаю, як роса...*(Тич.);

- душа – каталог: *Бо душа твоя схожа тепер на каталог, а я хочу, щоб вона була недописаною книгою, – махнув кулаком* (Ст.);

- душа – коробка сірників: *Душа, немов коробка сірників Ти бавився вогнем, немов дитя, Та спалені даремно почуття Чомусь не викидав до смітників* (Павл.);

- душа – поводок: *Зиркне-лупне очима на тебе, поведе бровою – і потягне кудись душу, наче за поводок* (Ст.);

- душа – нитка: *Як ти мою душу сколотив, наче обірвав її з останньої нитки* (Ст.).

14. Душа – асоціація Бога, Дух: – *Ой-ой, що в мене такі душі немає, що в мене бога нема?* (Н.-Лев.).

15. Перенесення за схожістю до просторових меж:

а) безкінечний простір: - душа – пустеля: *Спади мені дощем на груди, Пустелю-душу ороси* (Сим.); *Душа її – пустеля сіра, Холодна, мертва, мовчазна...* (Ол.).

- душа – безодня: *Ти знов прийшла, щоб всі страшні безодні Душі моєї розбудить* (Ол.);

- душа – дно: *Душа моя – дно безджерельне й сухе* (Ол.);

- душа – країна: *Моя душа – моя країна – В диму руїн, в кривавій млі, Лежить вона з розбитим серцем, З вінком терновим на чолі* (Ол.);

- душа – світ: *Як же душа їх проспівала, Частка душі світової?* (Ол.);

- душа – далина: *Казка весняного напівприхмареного дня розкривала нові й нові картини, а на душі у Марка було тепер так, як у тій далині, де грали то сонячні озера, то тьмарились тіні* (Ст.);

б) обмежений простір: – душа – дупло: *І бойся, щоб хтось у душу Не заглянув, мов у дупло* (Сим.);

в) незамкнений простір: – душа – земля: *Моя душа, мов залита асфальтом земля, і кожне необережне слово вгрузає в ній, як закаблуки моєї коханої* (Сос.);

г) замкнений простір: – душа – пустка: *Уміють працювати і кохати, Та перше є, а другого нема, Тому у душах – наче в пустці-хаті, Що наскрізь проморозила зима* (Іващ.); *Душа моя – пустка холодна й німа...* (Ол.); душа – корчма: *А втім, голубчику, оферта ваша пізня! Та ваша душенька – се коршма та заїзна, - Давно в ній наш нічліг* (Фр.); душа – вакуум: *Вакуум душі – він теж здатен на дію...* (Гонч.);

15. Синекдоха:

- душа – людина: *Хоч він чудний собі, а все-таки – нігде правди діти – хороша душа й товариш щирий* (П. М.); *Не чуть гомону, наче душа розмовляє з степовою тишею* (Коц.); *Се вже, сестро, приїхали по мою душу* (Кул.); *Не тіло, а душа є людиною* (Г. С.);

- душа – батько: *Я знаю, що батько твій – милосердна й добродісна душа, не розгнівається за це* (Г. С.).

16. Перенесення за схожістю до фізіологічного органу:

- душа – рана: *Я знаю, як це робиться, знаю, що ви маєте відкрити, мов рана, душу, вразливе, незахищене серце* (Ст.); *Олена стрепенулася, випросталась і так подивилася своїми очищами на нього, що він одразу побачив її розкрити, як свіжа рана, підкошену коханням душу* (Ст.);

- душа – шлунок: *Невдячна і незадоволена душа – те саме, що шлунок, який не приймає ніякого харчу* (Г. С.);

- душа – кров: *Як кров, ми душі віддаємо своїй землі* (Ол.); *Настане ніч... Затихне місто, Душа скривавлена засне* (Ол.).

17. Перенесення за схожістю до біблійних персонажів та всього, що пов'язано з релігією:

- душа – храм: *Дай руку – ходім в мою душу, в мій храм* (Ол.);

- душа – вівтар: *Се страшенно болюче вразило Євгенія; се було так, немовби хтось із вівтаря, виставленого в його душі, здирав найкращі окраси* (Фр.);

- душа – Магдалина: *А моя душа, облита кровавими слізьми, мов Магдалина, припадала до твоїх ніг, і цілувала їх, і кричала нечутно: „Не вір устам! Не вір лицю!..”* (Ол.);

- душа – Божий град, Божий сад: *Щасний той і без утіх, хто подужав смертний гріх, Душа його – Божий град, душа його – Божий сад* (Г. С.);

- святість душі: *То в тебе серце золоте, душа твоя свята* (Грінч.).

18. Перенесення за схожістю до живої природи:

- душа – цвіте: *Знов душа розцвіта так, як тоді, як давно* (Сос.); *Кохайтесь в шумі чарівнім, Душею розцвітайте* (Ол.); *І ніжний цвіт душі-лілеї, Й життя прекрасне, молоде* (Ол.); *Де ж та, що полонила його цвітом своєї душі, рідна, щира, жаглива?* (Гонч.).

Є у мові й індивідуалізовані вирази, які не можна певним чином класифікувати. До них можна зарахувати зокрема вислови: В. Стуса „цвинтар душ”: *Як страшно ждати, коли вона, захована помре, у темряві, щоб нишком відвезти на цвинтар душ і щастя запопасти, якого вже до ран не прикладеш* (Стус); *Довкола мене цвинтар душ на білім цвинтарі народу* (Стус), „самоокупація”, „деперсоналізація душі”: *Ця самоокупація душі, оця облуда людяності, може, страшніша за злочинство* (Стус); *Деперсоналізація душі: один як перст стою себе супроти* (Стус); В. Винниченка „вихор людських душ”: *Зірвалася фуга, майнула вихорами людських душ – і кружляють, гасають, несамовитяться бідні душі, гадаючи рівночасно, що діють із своєї волі* (Вин.); П. Тичини „озеро душі”: *Падають Зерна Кришталевої музики. З глибин Вічності падають зерна в душу. І там, в озері душі, Над яким у недосяжній високості в’ються голуби-тремтіння, Там, у повнозвучнім озері акордами розцвітають, Натхненними, як очі предків!* (Тич.); О. Гончара „пропийдуша”: *З попередніми головами Картатий був у знайомстві, знав їм ціну, тим пропийдушам* (Гонч.).

Отже, в українській мовній картині світу душа асоційована з тим, що оточує людину в повсякденному житті, „описуючи одні й ті ж об’єкти, мовці порівнюють їх з різними реаліями, які мають пряме відношення до умов життя носіїв цієї мови, до їх культури, звичаїв і традицій”, „відповідно, у порівняннях втілено народний менталітет і духовну культуру народу” [121, с. 192] і „які мають пряме відношення до умов життя носіїв цієї мови, до їх культури, звичаїв і традицій” [121, с. 192].

Метафоричне представлення душі пов’язане з певною концептуальною системою носіїв цієї чи іншої мови, у яких наявні свої уявлення про світ, своя система цінностей, своя культура, своя ментальність, що й вербалізовано в мові, а метафора є „універсальним інструментом когнітивної діяльності” [64, с. 57].

2.2.3. Словникова репрезентація концепту ‘душа’

У словникових реєстрах щодо поняття ‘душа’ виділяють такі значення:

1. Внутрішній психічний світ людини з її настроями, переживаннями та почуттями.
2. За релігійними уявленнями – безсмертна нематеріальна основа в людині, що становить суть її життя, є джерелом психічних явищ і відрізняє її від тварини.
3. Сукупність рис, якостей, властивих певній особі.
4. перен. Центральна фігура чого-небудь.
5. Заглибина в нижній передній частині шиї [133, Т.1, с. 629].

Крім цих значень, Словник синонімів української мови подає ще й такі тлумачення душі:

Людина – особа як втілення високих моральних та інтелектуальних властивостей, наприклад, *Ні одної душі не випустили: усіх побрали, пов’язали* (П. М.); *Особа* – окрема людина серед інших або як одиниця ліку людей. Напр.: *За комірне й харчування будемо платити йому за добу з душі по п’ять карбованців* (Досвітній) [164, с. 480].

1. Внутрішній психічний світ людини з її настроями, переживаннями та почуттями. Душа рівнозначна з особистістю людини, з її внутрішнім „я”, її сутністю.

Душа, як і людина, може бути сильною: *Хоч руки гризли нам кайдани, Але душа не знемогла* (Павл.), або ж слабкою: *Ненавидиш те прощення своє, Але в душі прогнати адвоката Відваги й сили в тебе не стає* (Павл.); вона може плакати: *Замрїть, душі зневірливої схлипи* (Вінгр.); *Ось він, довгожданий дощ. Як з решета. Заливає душу, всю в сльозах* (Стус); *Душа моя плаче, душа моя рветься* (Л. У.); марніти: *А я стояла як сліпа від сліз Душа марніла, як зів'яле клечання* (Кост.); кричати: *Уся душа моя: кричить* (Фр.); замерзати, одвикати: *Студений вітер б'є в холодні вікна, І олив'яний важко дише став. Так, знов душа замерзне, знов одвикне Од радісного колихання трав* (Рил.); слухати: *Що слухає його душа священна?* (Павл.); спати: *Чи душі, сплячі од віків, збудив кривавий клич плаката?* (Павл.); бути покірною: *Попід землею ходить повз кома, Але в душі покірності нема* (Павл.); співати: *На те я маю руки дужі, На те співа душа моя* (Павл.); відчувати біль: *Ми знали се, і в нас не раз душа боліла* (Фр.).

Оскільки душа є абстрактним поняттям, її розуміють і як вмістилище внутрішніх станів. Мова відображає уявлення про те, що душа – це якась посудина, яка має здатність заповнюватися або бути заповненою почуттями *Коли душа наповниться до краю І побажає знов відчутти злет* (Іващ.); *Прощай! Я душу напоїв, Налив на цілий вік журбою, І кожний мій і плач, і спів Віки дзвенітиме тобою* (Ол.).

Душа в нашій уяві – абстрактне ціле, яке поділяється на складові частини (шари). Стани, які мають зовнішні прояви, перебувають на поверхні цього вмістилища, тобто на душі: *з каменем на душі, спокійно на душі, мати страх на душі*. Тут можуть бути як позитивні, так і негативні почуття: *Та усе ж то так гарно, так гарно, що розказати не можна, а на душі весело* (Кв.-Осн.); *От у Марусі і Василеві неначе світ піднявсь, полегшало на душі, вийшли й вони з хати* (Кв.-Осн.); *На душі важко, на серці сумно – аж мов*

нудно (П. М.); *Мою любов, як зірку я беріг, хоч на душі була, як ніч, тривога і на годинник глянуть я не міг* (Сос.).

Те, що відбувається в душі, приховано від сторонніх думок та почуттів, перебуває десь далеко, в глибині душі: *на дні душі, іти з глибини душі, сидіти в душі*. Наприклад: *В глибині душі він чув, що жінка зробила добре* (Коц.); *Одшуміли бурі, одсіяли грози, тишина і спокій у душі моїй* (Сос.); *Поміркуй: тяжкі негоди насаджають в душах злобу* (Фр.); *Такі походи хоча спершу й будили якийсь сум і страх у душі Максимовій* (П.М.). Письменники зазвичай пропонують зазирнути саме в цей глибинний шар, де перебувають найпотаємніші почуття, і найчастіше роблять це тоді, коли хочуть передати емоційний та психічний стан героя: *Я дивлюся в вічі – і скорботи Листя опада на дно душі* (Рил.); *„Пусту його!, Пусту його!” – лебеділо щось тихо-тихо в найглибшій глибині моєї душі* (Фр.); *Вражіння мого злочину залягло десь у темнім куті моєї душі* (Фр.); *Він не згадував про неї нікому в розмові з товаришами, заховував її образ у найскритішій глибині своєї душі* (Фр.).

Крім того, що існує глибина душі, є ще й край душі. Людина, яка переступає цей край, опиняється за межею світлого, чим уявлено душу, в темряві, де відчуває невизначеність і дискомфорт: *Розсілись край душі* (Сим.); *Далі там, за небосхилом, – уже тьма і безвість. І мовби на краю людської душі стоїш* (Гонч.); *І присмерк, притінь торжества, і годі руку простягнути, аби за край душі сягнути* (Стус). Ще є надра душі: *Потреба собору, потреба краси, так само, як і огида до руйнування, видно, завжди жевріла в цих людях... тільки жевріла вона досі непомітно, жила в надрах душі десь глибоко* (Гонч.).

Інколи глибину душі асоціюють із серцем: *...на серці, на самому споді душі, заклюлося недовір'я й росло, ширшало* (П. М.); *Хоч одна одній, як завжди водиться між жінками, і не розкривала своєї душі до дна, не показувала, що діється на споді серця* (П. М.).

Мова репрезентує й інші місця, де може перебувати душа: *Уся його душа десь заховалась глибоко сама в собі; він ніби здерев'янів од тієї страшної події, котру недавно вчинив* (П. М.).

Хоча насправді ж зазирнути в душу неможливо: – *Все бачу... Все відкрито мені... За горизонти буднів кидаю з верхотури орлиний погляд... – А в душу? В глибіню душі можете зазирнути?* – ущипливо запитала Жанна. – *Туди – ні. Туди не дано нікому. В ядро атома зазирнули, в космос вирвались, нафту тягнем з десятих горизонтів... А в надра душі – ніхто* (Гонч.).

Душа – центр внутрішнього світу людини, це вмістилище, причому не лише почуттів, але й усього, що людина побачила і дізналася впродовж життя: *З імлі дитинства Баглай-молодший увібрав в душу страшні зачіплянські розповіді про лихоліття окупації з хвилями арештів, розправ, екзекуцій, з набором до Німеччини, коли вся Широка ставала вулицею ридань і проклять* (Гонч.). Це – своєрідний епіцентр знань, які людина може передавати іншим поколінням. Люди здатні вкладати свою душу в інших: *Старий січовик натхнув свою душу в молодесеньку душу онука* (П. М.).

Оскільки в душі зосереджується внутрішній духовний світ людини, то вона відображає бажання, які зараз містяться в душі: *З ким сьогодні ділився таємними бажаннями своєї душі, на сього завтра кине каменем* (Фр.); *А тут – чого душа забажала – усе є* (П. М.); *Душа мліла і боліла помстою* (П. М.); *Знялася б з місця і полетіла, як та птиця, куди тільки душа бажає* (Н.-Лев.); а також той душевний стан (настрій), у якому на певний момент перебуває людина: *Так добре відповідає весь сей сірий, мокрий, тісний та холодний кругозір настроєві його душі* (Фр.), який може бути як позитивним: *Блакитно на душі... забув, коли мовчав...* (Вінгр.), так і негативним: *Видно, що ся жебрачка-меланхолія... Вона не кричить, і не стогне, а тільки „помаленьку ріже” душу* (Фр.); *А тепер, у осінній сльотавий вечір, ся меланхолія ще важче налягає на душу* (Фр.). Крім цього, може показувати душевну рівновагу, гармонію, спокій (тишу): *А в тихий час, коли спокою В душі пливе ясний потік, - Тоді, тоді я знов з*

тобою Паперу білого листок! (Рил.); *...ся проста розмова й обстановка навівали на душу спокій* (Коц.); *І в душу лєсь спокій, якісь празничні, врочисті чуття* (Фр.) – чи навпаки – неврівноваженість, неспокій (тривогу): *Я чула про діаманти, що грають таким промінням; чула про гадюк, що носять діамантові корони, і в моїй душі защеміло щось тривожно, неспокійно* (Фр.); *В душі сліпа тривога весняна* (Рил.), а також ті найпрекрасніші хвилини людського життя, коли вона – щаслива: *А там, в гаю, - пташки дзвенять, дзвенять. І щастя на душі, і тихий спокій* (Рил.).

Оскільки душа – це осередок людської чуттєвої сфери, то в ній можуть перебувати різні почуття, відчуття, емоції, індивідуальні психологічні якості, душа може перебувати в певному емоційному стані.

З-поміж емоцій, які перебувають в душі, можна виділити такі:

1. Радість: *У радості душа тривожна, І він не йде вже, а летить* (Павл.), яка здатна впливати на душу і змінювати її: *Як буде радість у душі хороша, А злу гризоту з серця проженуть* (Павл.).

2. Гнів, який може або просто бути в душі: *Чуть було не раз і гнів, Нути помсти злої, Що летіли по душі, Як вогонь по хвої* (Павл.); або мати негативний руйнівний вплив на душу: *Іди вперед, немов назад, як душу гнів руйнує* (Стус).

3. Тривога: *Зібрався лицар молодий в дорогу, На гору ту скляну, де щастя спить, В душі несе і віру, і тривогу, пустеля перед ним як жар горить* (Л. У.); *Висуванцеві й невтямки, скільки вона передумала за цей час, скільки тривог за свого Івана через душу її пройшло* (Гонч.).

4. Жаль: *А найстрашніше, що пече, як жога, перевертає душу від жалю* (Кост.), який має негативний вплив на неї: *І безмірний жаль (виповнював мою голодну душу), що я не пес* (Стус).

5. Надія, втрата якої має негативні наслідки – зневіра, падіння духом: *Тепер уже не жевріла в душі надія, не піднімала вгору його духу, не гнала вперед, як у город* (П. М.). Надія – остання спроба порятунку людської душі: *Або хоч надію Пошли в душу...бо нічого, Нічого не вдію* (Т. Ш.).

6. Печаль, яка або просто є в душі людини: *У мене син одинчикок, панове, і запечалля на душі одне* (Кост.) або яку людина намагається спробувати виштовхнути із неї: *В душі своїй перебираю Та списую: щоб та печаль Не перлася, як той москаль, В самотню душу* (Т. Ш.); *В душі моїй печаль стоїть неждана* (Вінгр.).

7. Сором: *В очах стояло те лукаве личко, періщив душу сором, як батіг* (Кост.); *І в тій хвилі Євгеній почув у душі глибокий сором* (Фр.).

8. Зрада: *І що мене найбільше веселить, – коли так душу випалила зрада, то вже душа так наче й не болить* (Кост.); *Не розхлюпуй моєї печалі, Душу зрадою не бентеж* (Сим.).

9. Заздрість: *Чи то не зависть по душі щипає?* (Фр.).

10. Злість: *Неповага од сина й сором перед своїми дітьми, і гнів, і злість – все злилось до купи в його душі, запекло його в грудях так, що здавалося, ніби Карпо вбив його на смерть* (Н.-Лев.).

11. Досада: *Запекло коло серця, мов хто огню приложив; плач, злість, досада разом піднімалися з душі, бунтували стару кров* (П. М.).

12. Жах: *Я жах і попіл Хіросіми Повинен у душі носить* (Павл.); *Віють крила наді мною – Крила смерті... Боже мій, Віють тишею страшною – Крик і жах в душі моїй* (Ол.).

13. Сум, смуток: *І незвіданий смуток за душу смоктав* (Сим.); *Прокинулась у Чіпчинім серці недовіра у правду; обізвалась вона у душі його тяжким сумом* (П. М.); *І в душі у них гіркий смуток* (П. М.).

14. Чекання, щем: *Моя душа чекає дива І вся тривогою щемить. Чому ж не спомин, а чекання Щодня в душі моїй бринить* (Павл.); *Єлька почувала, як щемить її душа, сама не знає чому, звідки той щем* (Гонч.).

З-поміж відчуттів, які можуть перебувати у душі, можна виділити ті, які мають позитивний, і ті, які мають негативний вплив на внутрішній стан людини.

До позитивних можна віднести такі відчуття, як:

1. Тепло: *І у життя тепло душі твоєї Ми крізь вітри й негоди понесли* (Сос.); *Душа обвіяна теплом, В душі тепло, примир'я, спокій* (Ол.).

2. Легкість: *Було мені так легко на душі, - Казав учитель мій: розумно, чисто, ясно* (Вінгр.); *Піде, було, та гляне на Василя через тин, поміж зеленим листом вишника, і легше їй стане на душі* (Н.-Лев.); *Йому зробилося легше від них, і в міру, як легшало на душі, сльози лилися* (Фр.).

3. Тиша: *А в душі була б, здається, тиша, Вже її хилило б і до сну..* (Рил.).

До негативних можна віднести такі відчуття, як:

1. Провина: *Слька йде, не вириваючись, бо весь час почуває **тягар провини, що важко на душу ліг*** (Гонч.); *Добрела я додому тоді звітлія. **Та й ношу її смерть у душі, як провину*** (Рил.). Провина у людській душі залягає після якогось поганого вчинку і може залишатися на все життя, оскільки людина буде звинувачувати себе у цьому. Провина може бути як відчуттям, так і емоцією, залежно від контексту. З наведеного контексту видно, що провина – це певний людський комплекс, пов'язаний з якимось вчинком, тому його можна віднести до відчуття.

2. Холод: *Забрешуть собаки надворі, рипнуть сінешні двері, а в **Марини і в душі похолоне*** (Н.-Лев.); *А в мене **серце холоне й душа холоне*** (Н.-Лев.); ***Холод пронизує душу*** (П. М.).

3. Важкість: ***Мотря чула, що на її душу лягло щось важке, але ні одна сльоза не вступила на її очах*** (Н.-Лев.); ***На душі важко, на серці сумно – аж мов нудно*** (П. М.).

4. Гіркота: ***Важко матері, таке згадуючи, гірко й сумно на душі*** (П.М.).

До нейтральних, тобто ні позитивних, ні негативних відчуттів, можна зарахувати відчуття спраги: ***Моя дорога догоряє, спрагою жолобиться душа*** (Стус).

Поруч із відчуттями виділяємо емоційний фон відчуттів. Сюди належить плач: *Так я відкрив, що полум'я любові, Плачі і радощі в моїй душі – Все з одності землі моєї й крові* (Павл.).

З-поміж емоційних станів душі виділимо такі:

1. Свято: *Люблю я думать. Я люблю Очима тишу цілувати, Коли, як в тихому гаю, В душі урочистої свято* (Вінгр.). У душі може бути свято, а душа, як і свято, може бути урочистою: *І ми тоді припадали до приймача і мали свято в душі, і краще робили на полі, і веселіше слухали голоси людей...* (Ст.).

2. Сміх. Людина може сміятися не лише зміною виразу обличчя, але й приховано, в душі: *І пан бурмістр вийшов із старостинської канцелярії дуже втішений, сміючись в душі* (Фр.); *Забілили сніги мої чорні, Засміялась душа молода* (Вінгр.).

3. Страх: *Страх справді після таких думок закрадався їм в душу – і вони обидві тихо молилися* (П. М.).

4. Пригноблення: *Навіть тоді важке пригноблення з його душі не уступало* (Фр.).

5. Мука: *Ви побиваєтесь і мучитесь душею* (Фр.).

6. Скорбота: *Я дивлюся в вічі – і скорботи Листя опада на дно душі* (Рил.).

Окремо виділимо такі моральні якості, як совість: *Чоловіча совість не замирає в самій запеклій душі* (П. М.); боягузтво: *В душі у вас ні літа, ні весни! Одна безслідна добрість – боягузтво* (Вінгр.). Також окрему групу утворюють індивідуальні психологічні якості: свобода: *Я повен першої молитви: свободи тінь в душі ловлю* (Вінгр.); віра: *Ті душі, наче вивітрені гори, і каменем лежать і тяжко вірять* (Стус).

Хоча інколи буває й так, що в душі немає жодних відчуттів, але тоді життя втрачає сенс і стає пропащим *Коли в душі ні доброго, ні злого, – Пропаща юність і життя пропаще* (Вінгр.). Та все ж: *Зрештою, щастя – це найвищий тонус душі, – жваво загомонів до воєнкома* (Гонч.).

Окреме місце в душі займає почуття любові і відчуття болю. Любов має великий вплив на людину і, як наслідок, на душу: *Сеньйорито, колюче щастя, Хто воно за таке – любов? Вже б, здавалося, відболіло, Прогоріло у тім вогні, Ступцювало і душі й тіло* (Вінгр.).

Для того, хто всією душею закоханий, нічого, крім коханої людини, немає: *...він так сильно, всею душею, всіми змислами був затоплений у своїй любові, що час і місце не існували для нього* (Фр.);

Душа, відчуваючи почуття любові, стає відкритою для неї: *Коли тебе, немов струмки веселі, Вмивають промені любові, ти Сміливо їм відкрийсь до наготи І ясністю залий душі тунелі* (Павл.). Душа – тунель, який можна заповнити різними почуттями, тут – коханням.

Любов може оновлювати душу, і вона немов заново народжується: *Бо тебе і мене б судила Не образа, не гнів – любов. В душі щедро вона б світила, Оновляла їх знов і знов* (Сим.), душа може відчутти, що на цей момент відбувається в душі іншої людини: *...силою своєї любові чув, здавалось йому, кожний рух її душі, чув тиху гармонію тої душі, любувався кожним поривом її волі* (Фр.); може робити щасливими людей: *Він почував, що з такою жінкою він міг би бути щасливим; що така любов, як та, що зароджувалася в його душі, коли б знайшла собі взаємність, могла б бути підвалиною до щасливого подружжя* (Фр.); може мати позитивний вплив на формування людської душі: *Але в одвічнім дарі чудування Моя душа прозориться до дна; Любові сяйвом повниться вона, Як сонцем плід у пору дозрівання* (Павл.), а може й навпаки – негативний, причиною цього може бути зрада: *І мочить морду серце у горілці, І душить душу зраджена любов* (Вінгр.).

Якщо у закоханих велике та щире почуття кохання, то кажуть про те, що відбувається злиття душ або спорідненість душ: *І цей погляд був такий могутній, що душа моя ледве не розлучилася з моїм тілом, щоб навіки злитися з її душею...* (Сос.); *Що ж воно таке – справжнє почуття, оте, що в піснях його названо коханням? Спорідненість душ? Близькість...* (Гонч.).

Любов у душі може існувати поряд із ненавистю: *У дні тяжкі серця наші палили Любов і зненависть будили у душі* (Сим.) і часто згубний вплив на душу, як це не парадоксально, має саме любов: *Я тільки раз, єдиний раз любив, А скільки я ненавидів – не знаю. Ненавистю душі не погубив, Любов мене замучила до краю* (Вінгр.).

Унаслідок пережитих людиною потрясінь чи від побаченого нею горя душа починає відчувати біль: *І заболіла, ніби вивих, Душа знесилена моя* (Павл.), *Чіпка побачив. Закипіло його серце, заболіла душа* (П. М.), який може поступово в неї входити: *Біль у душу мою закрадається вулжем* (Сим.).

Біль має лише негативний вплив на душу: *А потім враз оступить біль натужну душу – й не дихнути* (Стус); часом розколює її надвоє: *І від болю душа розкололась моя: Бо у кожного з них українське ім'я* (Павл.).

Особливістю душевного болю є змога його не відчувати, яким би сильним він не був: *Коли не відчуваєш вже, як в сні, Ні щему ран, ані душі боління* (Вінгр.). Крім цього, біль може зникнути з душі: *Уже в душі нема святого болю* (Сим.); *З часом острий біль уступив із душі, він зжився з думкою, що вона пропала для нього, втягнувся в щоденну життєву боротьбу, відзискав свою певність і духовну рівновагу, але все-таки вряди-годи в душі воскресали давні спомини, давні болі щеміли і мучили, як давно загоєна рана, з якої сплило багато крові* (Фр.), та все ж може повернутися під час спогадів.

Людина може показувати душевний біль або ж не показувати, це залежить від її характеру, найчастіше, сльози – ознака болю: *Здушили сльози – не виходь на люди. Болить душа – не виявляй на вид* (Кост.).

Відчуття душевного болю є часто менш терпимим, аніж відчуття безпосередньо фізичного болю, тому людина намагається зняти цей біль, найчастіше у церкві: *Прийшов священник. – Отче! Зніміть з душі цей безмірний біль* (Кост.).

Також душа – це осередок думок, пам'яті та спогадів. У ній осідає все те, що так чи інакше вплинуло на людину: *І спомин того дня будете*

носити в душі довгі роки (Фр.). Спогади можуть бути різні: позитивні і негативні, веселі і сумні. Кожен із них залишив помітний слід на душі, завжди в ній перебуватиме і буде хвилювати і впливати на неї до кінця людського життя як позитивно: *Мене той спомин завжди хвилював І зігрівав мені щоразу душу* (Рил.), так і негативно: *Про нашу греблю, про ті наші верби, про дні, що душу спомином печуть* (Кост.)

Душа – осередок людської пам'яті, а почуття виконують функцію нагадування людині про щось: *На дні душі, немов на дні ріки, Каміння споминів лежать роки Його лиш повинь почуттів пересува, Порушуючи давнії слова* (Павл.).

2. За релігійними уявленнями – безсмертна нематеріальна основа в людині, що становить суть її життя, є джерелом психічних явищ і відрізняє її від тварини.

З погляду **релігії** під душею розуміють певну безтілесну, безсмертну нематеріальну силу, яка має самостійне, незалежне від тіла, існування в потойбічному світі [85, с.220].

Виходячи з того, що душа пов'язує людину з вищим духовним началом, тим самим підвищується цінність душі і стають зрозумілими зусилля людей, які спрямовані на її вдосконалення. З цим пов'язані такі вирази як: *душа безсмертна, душа преставилася, душа пішла, жива душа*.

За релігійно-міфологічними уявленнями українців душа потрапляє в тіло людини через тім'я і виходить із тіла теж через нього. У кожної людини є храм, основу якого складає наше Я чи по-іншому – душа: *Аби збудувати Храм Душі, Богиня-Мати покликала свідомість світу та всі земні стихії: воду, вогонь, землю, повітря. Храм людини – то святе місце, де служить Господу наше Я, або душа. У тілесний храм ведуть дев'ять воріт, розташованих у нижній і верхній половині тіла. Через тім'я, яке виразно видно у новонародженої дитини і яке після семи місяців закривається, входить душа; через нього і виходить з людського храму* (Войт., с. 32–33).

Згідно релігійно-міфологічного світогляду українців душа – безсмертна: *Під священним каменем перебуває безсмертя людської душі, яким боги так щедро засівають землю, особливо навесні, щоби сонце земного життя повік не погасло* (Войт., с. 15); особливістю людської душі є її прагнення бути безсмертною: *Внутрішнє сонце життя горить золотим вогнем, мета якого – прагнення душі до Безсмертя!* (Войт., с. 32–33).

Велику роль у безсмерті душі відіграє вогонь, який загартовує душу, робить її міцною: *Вогонь Сварожича горить внутрішнім вогнем у душі кожної людини, спалює в тілі всі її нечистоти та перешкоди* (Войт., с. 62); *Молоду людську душу вогонь Сварожича загартовує чистим жаром* (Войт., с. 63). У слов'янській міфології є навіть бог, який стежить за наявністю в душі вогню: *Чур опікується живим вогнем душ наших предків* (Войт., с. 218).

Крім цього, вогонь відіграє функцію очищення душі: *Вогонь ще зі створіння світу очищає душу і тіло від гріховної скверни...* (Войт., с. 141).

Людина завжди дбала про чистоту тіла і душі: *Купіль для тіла – здоров'я для душі. Перед молитвою обов'язково необхідно мити руки і ноги, особливо після завершення важливих справ та перед сном, таким чином оберігаючи себе від смертельно небезпечних для всього живого, що має тіло і душу, злих духів. Омиваючи душу і тіло, людина готує себе до входження у храм духовності* (Войт., с. 100–101); *І дівчата-оріаночки були найпрекрасніші в світі. Вони любили і шанували красу душі і тіла* (Войт., с. 8).

Душа і людина – це як одне ціле: *Коли нема душі – нема і людини* (Войт., с. 24).

Українці Душу уявляють у вигляді маленького чоловічка з чистим та прозорим тілом або як дитину з крильми (Войт., с. 42). Душа жінки асоційована із крильми лебедя – символом вірності: *Той вінок – плетиво живих степових квітів материнської душі наші пращури в урочистий час*

клали на голову дівчині з вірою в її жіночу душу, сповиту сивими крильми лебединої вірності (Войт., с. 154).

Очевидно, із здатністю душі літати пов'язана наявність у душі крил: *На інших крилах прилітають душі родителів-прародителів та душі новонароджених дітей* (Войт., с. 151).

Знання, отримані попередніми поколіннями, осідають в душі: *Від наших далеких пращурів упродовж довгих віків залишився відгук і в наших душах про розуміння єдиносущного господа, ім'я якого – Бог!* (Войт., с. 10).

Місцем перебування душі вважається Священна гора: *У ті давні часи останки померлого клали на кам'яний ступ (стовп) і спалювали, щоби вогненний кінь Сварога чимшвидше переніс їх на Священну гору, де живуть душі пращурів* (Войт., с. 44).

Легенди й міфи зберігають уявлення про те, що зірка – це і є душа: *Вогнища палали цілу Великодню ніч, єднаючи людські душі з великою душею зоряного неба предків* (Войт., с. 169); *Перед початком Нового року Місяць веде розмову з Колядою і з зірками, бо тоді бог Коляда призначає кожній зірці новонароджену душу* (Войт., с. 121); *Велика душа орія – то безкрає зоряне царство предків* (Войт., с. 86).

Після смерті людини душа покидає тіло: *Коли чоловік помирає, душа покидає тіло. Вона виходить крізь тім'я, яке тоді відкривається. І якби хто тримав руки на тімені, то чув би, як душа йде і по виході душі тіменеві кості змикаються знову* (Войт., с. 42). *Може душа виходити і ротом у вигляді пари, а як чоловіка вішають, то виходить будь-де* (Войт., с. 218).

За віруваннями українців душа після смерті летить на небо, а там повинна потрапити або в рай, або в пекло. Але, перш ніж потрапити кудись, душа блукає, шукаючи собі місця: *Інша людська душа залишається по смерті біля свого тіла, звідки її на третій день Бог забирає до себе і наказує ангелам зводити до раю, де повно зелені, де солодко співають пташки. Там, серед численних осель святих, квола душа, як і інші мирські душі, що блукають, шукає своє визначене місце. На дев'ятий день ангели знову*

возносять її на поклін Богу, який наказує влаштувати душі мандрівку пеклом. Під його могутніми мурами, яких не під силу зрушити навіть наймогутнішим богам, душі показують місця найжорсткіших катувань (Войт., с. 242), На сороковий день, отримавши знову молитву роду свого, блукаюча душа втретє возноситься до Бога. Тоді Бог призначає їй рай а чи пекло. Подорож душі на той світ дуже довга й небезпечна... І лише та душа, яка подолає кожен окремий гріх, приходить до раю (Войт., с. 242–243).

Згідно людським уявленням, Є такі люди, що мають дві душі. Крім своєї власної у них сидить ще й нечиста душа. То – упирі-дводушники. Коли такий чоловік помре, то його власна душа виходить з нього, а та нечиста залишається, і він живе ще у гробі (Войт., с. 42).

Після смерті людини душа, за народними віруваннями, відлітає у далеку країну Вирій, але перебуває там недовго, оскільки, повернувшись на землю, може відроджуватися як в людині, так і в представниках флори і фауни, що є ще однією особливістю душі: Той первісний зоряний дух предків донесли до своїх нащадків стародавні волхви. Вони розповіли нам про Сокола-Роа та про Вирій, про вічнозелену країну, розташовану далеко на сході за великими морями. У тій далекій країні живуть могутні боги та душі померлих дідів-прадідів, туди пливають віджиті людиною роки, туди відлітають зимувати птахи та плазують змії. Саме там світла душа отримує силу небесного розуму – їй допомагають у тім боги та духи, підлеглі цим душам. Такі душі недовго перебувають у Вирії, бо знову повертаються на землю. Тут душі померлих відроджуються не лише в людях, але й у деревах, каменях, річках, тваринах, рослинах (Войт., с. 17).

Можливо, саме це і є віддзеркаленням того давнього анімістичного світогляду про одухотвореність всього живого на землі: З початку світу приходять до людей Лада з Ладом, аби своїм життєтворящим світлом, подібним до золотого проміння сонця Дажбога, одухотворити та звеличити життя (Войт., с. 32).

Душа також має зв'язок із світлом: *Люди рівні перед небом, усім однаково дарує своє проміння сонце, та не однаково приносить воно світло в душу. Душа освітлюється світлом знань і любові сонця-неба. ...треба ставитися з повагою до свого Я, до свого Генія, бо горе тим, хто зло називає добром, тьму – світлом, а світло – тьмою* (Войт., с. 57). *Для просвітленої душі не існує ні народження, ні смерті. ...Божий рай і така краса, що й не розповісти. Там світло засліплює очі. Те світло – то світло любові, що надихає і підносить душу* (Войт., с. 242).

Релігійно-міфологічним світобаченням наповнені деякі епітети, що трапляються у легендах та міфах українців, зокрема: *праведні, святі, неприкаяні душі: Володар над духами дозволяє раювати у ще досить теплій воді лише праведним душам, які одійшли з цього світу, та грішникам, „щоб обмили свої гріхи”* (Войт., с. 50); *Кутя – їжа богів, їжа сонця праведного та їжа духів-Лада, святих і добрих душ покійників* (Войт., с. 84); *Окрім духів-душ, лада-опікунів роду і родини, у шумлячому лісі живуть і неприкаяні душі* (Войт., с. 136).

Також міфи і легенди репрезентують такі якісно позитивні характеристики душі, як доброта: *Богиня мудрості Лада благословила в її добру душу любов до судженого, що стала вищою за земне життя* (Войт., с. 36), *безмежність: Тоді Зільник Золота, розкривши свою безмежну душу, возвеличує людину таїною свого буття* (Войт., с. 186)

Згідно уявлень українців *Родина – одне тіло і душа, з'єднані святим законом зоряного неба предків* (Войт., с. 20); *В єдності родини творяться сила, краса і розум, а тому її бережуть усім серцем і душею, а коли потрібно – і мечем* (Войт., с. 20).

3. Сукупність рис, якостей, властивих певній особі: *Любили в Улянці щиру душу, добре серце, а найбільше – веселу натуру* (П. М). У цьому контексті душа – це характеристика людини, яка має оцінне значення і означається в мові за допомогою прикметників.

Номен „душа”, представляючи внутрішній світ людини загалом, позначає певну сукупність рис, якостей, які властиві тій чи іншій особі, і людину як носія цих рис, що загалом формує морально-етичне обличчя людини. Напр.: *чортова, окаянна, заяча, каїнова, холодна, маленька, черства, золота, відкрита, чесна, лагідна душа. І, напевне, була у п'ятах пелюсткова його душа* (Сим.); *А хто від правди ступить на півметра, - душа у нього сіра й напівмертва* (Кост.).

Кожній людині властиві певні якості, які характеризують її з різних боків. Це позитивні, за які людину цінують і поважають, та негативні, – які зумовлюють негативне ставлення до неї. Такими ж якостями наділена і душа, оскільки душа є другим „Я” людини.

У словнику епітетів української мови подано три класифікаційні ознаки душі: 1. Риса характеру, внутрішній, психічний стан людини; 2. Про людину як носія певних якостей: „ позитивних”, „ негативних”. 3. Про темперамент, силу почуття; про характер переживань людини [19, с. 121–124].

На основі реєстру словника епітетів української мови та художніх текстів виокремлюємо певні класифікаційні групи.

1. Вікові особливості душі. Залежно від віку душа людини може бути дитячою, юною, молодю: *Я чула про діаманти, що грають таким промінням; чула про гадюк, що носять діамантові корони, і в моїй дитячій душі захиміло щось тривожно, неспокійно* (Фр.); *Чоловік збагнув, що зараз робиться в дитячій душі* (Ст.); *Під твоїм високочолим небом Гартував я душу молоду* (Сим.); *Забілили сніги мої чорні, Засміялась душа молода* (Вінгр.); *Чоловік відчув, як біля нього по-голубиному бриніли юні душі, бриніли сподівання і любов...* (Ст.) – чи дорослою (старою): *Моя стара душа тремтить* (Павл.); *Гвинтиком назвали мене, а я й досі не хочу бути безчуттєвим залізом: ні гвинтиком, ні шурупом, ні гайкою, навіть цілою шестірнею, бо в мене є хоч і стара, а своя душа* (Ст.).

Цікавим є те, що чим молодшою є людина, тим чистішою є її душа: *Я не забуду щастя дотику до її шовкових кучерів, не забуду її душі, що дивилась крізь сині очі, – моєї душі, тільки далеко кращої, чистішої, невинної* (Коц.).

Прикметники-означення, які характеризують людину за віковими особливостями, наділені, крім первинного значення, ще й відтінками. Наприклад, у виразі **дитяча душа**, йдеться не просто про душу недорослої людини (дитини), а про те, що це тонка, вразлива душа; **молода душа** – це ще й енергійна, жвава, романтична, мрійлива душа, яка має надію на краще життя. Очевидно, це пов'язано з віком, хоча часто молодість душі не завжди збігається із фізичною молодістю.

2. Національно-етнічна характеристика душі: *...не зовсім іще розполовинену стару жидівську душу* (Фр.); *Бачу, що й ти цікавишся таємницею слов'янської душі, як деякі буржуазні теоретики* (Ст.).

3. Стан душі: утома: *Невже ти хочеш од покути На душу стомлену свою?* (Павл.) *Душа моя втомлена* (Коц.); *О жорстока! Щастя хоч краплину В душу мою змучену згуби* (Сим.); самотність, одинокість: *Хоч би чим трохи одвести свою самотню душу, погріти одинокє серце* (П. М.); тривога: *Хтось на клавіші душу тривожну виливає сльозами вночі* (Сос.); стурбованість: *Видко, що його мучать неспокійні сні, що налягають на стурбовану душу найрадіше ранком* (Фр.); недовірливість, довірливість: *Напевно, важко тобі, чоловіче, носити в тілі ось таку недовірливу чи полохливу душу* (Ст.); *Бач, тільки й має приданого один голос і таку довірливу душу, що одразу вихлюпнулася з тіла* (Ст.); хвилювання: *На мою безсонну душу мов горою налягло* (Фр.); закоханість: *Йй разом з природою співає душа закохана твоя* (Сос.); гордість: *А що третя недоля – то горда душа, Що нічого не впустить до свого нутра* (Фр.).

4. Особливості характеру: сміливість і боягузтво: *І дав співаючу, сміливу душу* (Павл.); *Йшов солдат у сірому мундирі – І йому позаздрили чи ні Душі боягузливі і сірі У своїм строкатому вбранні* (Сим.); твердість і

м'якість: *Сокруши свою душу твердо Пустотливою зливою втіх* (Павл.); *Чи пориви гарячі М'якої ще душі сміхом тут не топталась* (Фр.); байдужість: *Йди і спопеляй байдужі душі* (Сим.).

4. Соціальний стан та статевна належність.

а) гендерна характеристика: *Та душа жіноча щира Сяє в зверхній красоті* (Фр.); *І здригається душа хлопчини, Як великий Гус глузує з булли* (Павл.); *Як не рвався, як не кидався гарячий Костюшко, щоб розбудити чоловічу душу в панському тілі, – нічого не вдієв* (П. М.); *Але і в сні дівоча душа тягнулась до нього і опасалась його...* (Ст.).

б) соціальний стан:

1) історично зумовлений: *Шукайте собі чоловіка, щоби був щира, хлопська душа* (Фр.); *І так за днями день минає, Мужницькі душі аж пишуть* (Т. Ш.); *Як провчили, він хотів утопитись, та люди не допустили... А пан знову вибив, що не топив кріпацької душі, бо за неї треба подушне платити!* (П.М.); *Місце славне, Запороже! Там козацькі душі в'ються...* (Костом.); *Та у чорній нестямі істоти, Де гарчить гайдамацька душа, Відчуватимеш зимний дотик – Солодкаву зрадливість ножа* (Малан.);

2) історично не зумовлений: *Зерно помсти, кинене Євгенієм у селянські душі, почало, хоч помалу, сходити* (Фр.); *Її лагідна селянська душа нічого так не любила, як цвіт найчистіших і найгустіших барв...* (Ст.); *Ласа лиш твоя душа жебрацька* (Фр.); *Душе моя убогая, чого марне плачеш?* (Т. Ш.); *Враз поплавець затанцював зненацька – І вся душа напружилась рибацька* (Рил.); *Слова звучать примусить сильно й гучно Лише одна поетова душа* (Сим.); *Мабуть, і сам Лобода-висуванець, який вважав себе знавцем робітничої душі, всіх її закамарків, що такий незначний факт, як пропажа таблиці, шматка чавуну, наробить на Зачіплянці стільки шелесту* (Гонч.).

5. Якісно-кількісна характеристика душі.

Якщо душа могутча, велика, велична, глибока, то така людина заслуговує на любов і повагу, якщо ж вона маленька, дрібна, коротка – ні. Знаю я сього поета І його величну душу (Л. У.); *Де Францію дрібні й підступні душі*

*Зжираютъ, наче гусениці сад (Павл.); Ледача воля одурила **Маленьку душу** (Т. Ш.) У неї є **душа могутча**, Порив є в неї, Що більший над усі пориви Душі твоєї (Рил.); В людській душі возобновилаь, **В душі невольничій, малій, В душі скорбящей і убогій** (Т. Ш.); *О тяжкая души печаль! Не вас мені, сердешних, жаль, Сліні і **малиє душею*** (Т. Ш.); *Щоб не пекли дрібні образи **Дрібненьку душу** день при дні* (Сим.).*

Деякі вирази з означенням до слова душа мають подвійне значення. Наприклад, вираз *велика душа* – нетотожний поняттю – *велика людина*. Тут йдеться не про її фізичні параметри, не про те, що ця людина є знаменитою і зробила щось виняткове, найчастіше щось таке, чого не може зробити будь-яка пересічна людина, а це словосполучення, насамперед, наголошує на людських моральних якостях: доброті, чесності, щирості.

7. Якісна різнобічна (позитивна і негативна) характеристика людської душі:

а) позитивна: благородство (*благородна, шляхетна,, прекрасна, чудова, золота*), наприклад: *Хтось до блакитного вікна Іде з **душею золотою*** (Павл.); *Таку радість, таку приємність, таку розкіш, яку ти справив мені – **золота душе!*** – я мушу, мушу! (Фр.); доброта (*лагідна, добра, любляча, м'яка*), наприклад: *Вона покірливо товчеться по ногах, вона теж любить нашу Оленку. **Добра душа*** (Коц.); щирість, щедрість і відкритість (*щира, відверта, відкрита, довірлива, щедра, ніжна, чуйна, тепла*), наприклад: *Вас – то, **щирі, праві душі** Я пустинником ще бувши, За взірець собі обрав* (Фр.); *Доніс ти серце чисте й **щирю душу*** (Фр.); *Любили в Уляні **щирю душу**, добре серце, а найбільше – веселу натуру* (П. М.); *Щоб та **блискучая, Ніжна душа, Квітка пахучая** Йшла до коша* (Фр.); *Хоч він і говорив з насмішкою про генеральство своєї старої, та його **щедра душа** була сповнена гордоців* (Ст.); вірність (*вірна, надійна*), чесність (*чесна, правдива, пряма, праведна*): *Але й тоді, коли лиходійство щоночі пакувало у тюрми ні в чому не повинних синів, а скрізь по оселях стояла печаль, коли злобний донощик вимізернів до самого краю підлості, а **вірна душа** приймала муки, свято вірячи своїй*

*Батьківщині... (Ст.); міць людської душі (в значенні – сильна, та в значення – здорова) (міцна, могутня, сильна, гартована, тверда, самовіддана, здорова): ...але те, що бачив у Гумніських, могло б було менше **загартовану душу** довести до розпуки (Фр.); волелюбність: – *А в хоревий – ну не заженеш. – **Козацька волелюбна душа** (Гонч.); героїзм: Сама Зачіплянка і всі її доколишні робітничі селища поставали в тім трагічнім освітленні ніби якимись іншими, суворішими, грізнішими, з **душею героїчною** (Гонч.).**

б) негативна: без ознак наявності в ній життя (мертва, напівмертва, гнила, камінна, камінно-мертва): *Воскресайте, **камінні душі**, Розчиняйте серце і чоло (Сим.); Чому zostавсь з тобою, хохле, Безславно тліти на межі Та чути тільки сморід здохлий Твоєї **мертвої душі**? (Малан.); Як оживить їх **мертві душі**, Як запалить ледачу кров? (Малан.); Ані шаблі, ані ножа Не схрестити в останнім герці: Та ж **камінно-мертва душа**, Те ж безлюбе і чорне серце (Малан.); без ознак чутливості (глуха, сліпа, осліпла, німа), наприклад: *Ну що ж, про вдячність забувають люди, **душа сліпа** у щасті, а проте... (Луків); Недозрілу **Душу мою, Зрячу і сліпу!** (Сим.); Тож поки на ланах **душі німої** Таємно спіє засів золотий Околицями людськими йдемо і Щоденний цвіт збираєм – я і ти, Душі дружино вірна! (Малан.); Гіркий наш вік, а ми ще, може, й гірші, Гіркі й пісні **глуха душа** співа (Малан.); лукавство: Подумавши про це, Марко насупився: знову загадав пересварку з Киселем, якого він у думці називав „**лукавою душею**” (Ст.); дріб'язковість: І звідки беруться такі **дріб'язкові душі**? (Ст.); підлість: – *Хто ви? Чого ви?! – **підленька душа** страхопуда затрясла його тілом (Ст.).***

Окремо можна виділити епітети на позначення схожості: душа-хліб – черства, *зачерствіла Хотілось бути вогнем! Пророком! Але **душа** іще **черства** (Малан.); душа-вмістилище порожня, пуста, спорожніла, а також ряд епітетів, зокрема *голодна, згрубіла, холодна, мерзла, вжитих у переносному значенні щодо чуттєвої сфери: І безмірний жаль / виповнював мою **голодну душу**!, що я не пес (Стус); Коли б ти в мою **голодну душу** Кинула копійку співчуття (Сим.).**

8. Якісна характеристика душі з релігійного погляду.

Тут можна виділити дві підгрупи. Перша – позитивна характеристика душі, яка представлена такими епітетами, як: *ангельська, безгрішна, небесна, свята, смиренна, праведна*, а друга – негативна: *грішна, бісова, чортова, проклята, окаянна, іродова, каїнова, нечиста*. Наприклад: *Духовник відсахнувся від слабого, Здригнулася його **душа свята*** (Павл.); – *То-то, **чортова душа**, поганой дала!* (П. М.); *Яка це **іродова душа** кидається горшками?* (Н.-Лев.); *За прокляті ваші трупи, **За душі прокляті*** (Т. Ш.); *І благодать – така ясна лягла мені на **душу смиренну**...* (Стус); *І він радіє, **Що наймичка його несла В утробі праведную душу*** (Т. Ш.); *Тяжко їй! **Душі негрішній, молодій!*** (Т. Ш.); *Душі убогої цураюсь, своєї **грішної душі!*** (Т.Ш.); *А позаторішньої весни, коли саме починали розвиватися глухі дуби, Кульбабенко не повернувся з розвідки: якась **каїнова душа** виказала його* (Ст.); *З тій пори злочинець часто, Дивлячися, омліва, **А душа свята, безвинна, Од недолі одліта*** (Костом.).

До цієї групи належать ще й епітети *нечиста, чорна, сутінкова, темна, каламутна*, об'єднані однією ознакою: зв'язок із темрявою, ніччю, чимось темним. Ключовим у цій підгрупі, очевидно, буде слово *чорна – душа*, яка стала такою внаслідок запламування себе багатьма гріхами: *Душа чорна, мов у ченця ряса* (Номис); *А злбну душу – чому? – не знати, - **Чорною** звать, - логіку як знати?* (Павл.); *Тепер каламутна і чорна душа Поцілуйка виходила з гри в прибіднення, і в голосі його холодним металом заскреготала погроза* (Ст.). Протилежне значення має вираз *чиста душа* або *біла душа*, який свідчить про її безгрішність: *Хіба ж моя душа, ще чиста, ніжна, біла* (Фр.); *Коли б ти знала його високі думки, благородне серце, його ідейність, чистоту душевну... ти була б зачарована їм* (Коц.); *Говорив попросту, щиро: з його слів, як і з лиця, виднілася чиста, не зіпсована ще душа* (Фр.); *Сидиш на сухарях – то і душа прозора і відлітає страх, твердіє непокора* (Стус).

Важливим є те, що зовнішність людини не показує того, що всередині:
Хоч сам він білий, та душа в нього чорна (Номис).

Окремо до цієї групи віднесено словосполучення, зафіксоване у прислів'ях та приказках *рогата душа*. Можливо, він пов'язаний з тим, що згідно міфологічних уявлень слов'ян нечиста сила, а найчастіше – це чорт, має роги. Наприклад: *Душа рогата – тяжко сконати* (Номис).

Часто трапляються епітети, які різнобічно характеризують душу і належать до групи „темперамент, сила почуття та характер переживань людини”. Це такі епітети, як: *поетична, запекла, стомлена, палка, сконцентрована, не покривлена, ласкава*, наприклад: *Мелашка була з поетичною душею, з ласкавим серцем* (Н.-Лев.); *Натернівся від його синок Василя Семеновича... поки запекла душа не потягла в мандри* (П. М.); *Веселі додому вертались Ми в свіжій вечірній імлі, І стомлені душі зливались З живою душею землі* (Рил.); *Не піснями Рабіндраната Тагора колисати тобі твою палку душу* (Сос.); *І стає щораз ясніше в сконцентрованій душі, щось, мов тихий дзвін, лунає у нутрі серед тиші* (Фр.); *Не покривлену душу хотіли зламати, та ламалися тільки болючі кії* (Павл.), а також *сумна, самотня, одинока, холодна, німа*, наприклад: *Хоч би чим одвести свою самотню душу, погріти одиноке серце* (П. М.); *Тим ти в душі, сумній і одинокій* вписала ясний і високий жіночий ідеал (Фр.); *Ти плачеш. Плач. Втішати я не ладен. Душа моя холодна і німа* (Вінгр.); *Пристрасна душа Марка вже обрушилась на служителів злоби і кривди, які не в чорнило, а в наші рани почали вмочати свої отруйні пера* (Ст.).

Окремою групою в словнику епітетів виділено оригінальні епітети: *багатоцвітна, вічнозелена, дзвінко-струнна, згвалтована, зіскніла, зкужмлена, крилата, незатуркана, обпалена, правопорушницька, романтично-донжуанська, світлокрила, стозвука* тощо (всього 35 одиниць).

Творчість письменників репрезентує ще й індивідуалізовані значення, не представлені в словнику, а саме: *спресовані* (мн.): *Душ спресованих мерзлота вічна* (Стус); *звіздаста, смаглява: Твоя душа звіздаста і смаглява,*

Як ніч, що світер віхоли зняла (Павл.); гидка, ропувата, ховзька, повзка, похила: Та **душа** в мені **похила**, **повзка**, мов бур'ян (Фр.); **Гидка**, **ропувата** і **ховзька** **душа** Зачовгалась в поросі залі (Ольж.), жаждива: Коли підкріплюється знов **Душа** **голодна** і **жаждива** (Павл.); ріниста Затверділо мозолля рук моїх дужих, А доля судила ціле життя Збирати каміння на **рінистих** **душах**, Возити тачками в яри забуття (Павл.); розполовинені, гарбузові, простелена: ...не зовсім іще **розполовинену** стару жидівську **душу** (Фр.); **Втечу!** **Втечу** хоча б у слові! **Втечу** без слави і вінця, **Крізь** **ваші** **душі** **гарбузові** І відгодовані **серця** (Вінгр.); **Я** чув твої дрібні веселі кроки, **Мов** по **душі** **простеленій** моїй **Ти** йшла на **гострих** **каблуках** **високих** (Павл.); незаймана, одверто-щирі, отерплі, обмерзла: **Що** **намарно** **стільки** **літ** **кохав**, **Душі** **незайманой**, **молодої** (Павл.); **Під** **сірий** **шум** **дощу** **так** **хочеться** **любові**, **Одверто-щирих** **душ** і **поглядів** **ясних** (Рил.); **Отерплих** **душ** **не** **відволодати** **повіку-вік** (Стус); **Той** **недобутий** **час** **мене** **пече**, **вогнем** **обмерзлу** **душу** **спопеляє** (Стус); одлягла: ...і щедро **попускаю** **за** **край** **світу** **свою** **одляглу** **душу**... (Стус); смиренна: І **благодать** – **така** **ясна** **лягла** **мені** **на** **душу** **сумиренну**... (Стус); ізвомплена: **Ізвомплена** **душе**, **ярій!** (Стус); гола: **Єдиний** **кривокрилий** **птах** **приносить** **душу** **нашу** **голу**, **то** **проміж**, **то** **по** **теренах** (Стус); невгамовна: ...і **кроплене** **живлющою** **росою**, **бажання** **невгамовної** **душі** (Стус) **То** **рештки** **душі** **твоєї**, **що** **напівжива** (Стус); нікчемна, вигасла, покалічена: **Але** **вродились** **такі**, **що** **пожинали** **людську** **славу**, **доброту** і **плоди** **їхньої** **праці**, **а** **людям** **повертали** **свинство** **нікчемних** **вигаслих** **душ** (Ст.); І **тільки** **самотній** **недорозвинутий** **соняшник**, **який** **невідомо** **як** **виріс** **біля** **в'язниці**, **нагадує**, **що** **не** **лише** **тіні** **покалічених** **душ** **скупчилися** **біля** **камінного** **муру** (Ст.); знесилена: І **на** **родиннім**, **на** **коханім** **лоні** **Відпочива** **знесилена** **душа** (Малан.); парасольна, паперова, химерна: **Під** **парасолько** **власної** **атмосфери**, **під** **хмарами** **дурману** і **брехні** **земля** **плекає** **душі** **парасольні**, **які** **ніколи** **не** **розберуться** **в** **мапі** **Космосу** (Тич.); **О** **люди**, **душі** **паперові**, **чи** **розпалю** **вас**, **розгорю?** (Тич.); **Бо** **моя** **душа** **химерна** **Ненасичена** **казками** **Життьовими**, **молодими**, **З** **сміхом**, **жартами**, **сльозами** (Тич.);

малинова: Під малиновим стягом ходили, і душа була в них малинова, а в тебе яка? (Гонч.).

Отож поняття „душа” у мовній свідомості українців викликає асоціації як позитивні, так і негативні. Хоча, звичайно, частіше вживаними в українській мові є вислови з позитивною характеристикою: *щира душа, добра, ніжна, відкрита, благородна, свята, безгрішна* тощо, а менш – прикметники-означення, які називають негативні ознаки лексеми *душа*: *іродова душа, продажна, єретична.*

4. перен. Центральна фігура чого-небудь

Позитивну оцінку людської душі можна простежити також у функціонуванні таких стійких словосполук, як *душа товариства* – „центральна фігура, головна діюча особа”, наприклад: *А в центрі групи, мов душа компанії, В візитнім строї молодий панок (Фр.); Він сидів лине господинею і господарем як сам не свій,без того дотепу, який робив його звичайно душею товариства (Фр.); Тільки один практикант держався бадьоро і свобідно і був, бачилось, душею сеї зали (Фр.); І це теж була правда: він якось одразу вмів здружитися з людьми, одразу ставав душею товариства (Ст.).*

5. Заглибина в нижній передній частині шиї

Значення *душа* – „заглибина в нижній передній частині шиї” реалізовано у словосполученні „душу видно”: *...в нього груди розхристано й душу видно (Гонч.).*

Окрім слова *душа*, в мові наявний вислів *душка*, який в українській мові позначає привабливу, чуйну, ласкаву людину. Наприклад: *І тут нараз яка ж зміна! Замість шаленого крикуна просто хлопчик-душка (Фр.); Душко моя розмайная, Душко розмаїта (Ю. Ф.); Душко, чи бачиш: з одного корня Дві виростають вербиці (Костом.).* Цей вираз найчастіше використовуваний у звертаннях розмовно-побутового характеру, які переважно стосуються жінок: *Жінко – душечко!* – один з найвищих проявів поваги та любові до жінок, своєрідний синонім до звертань *люба, дорога,*

кохана, наприклад: *Ох, сестрице, душечко! Якби ти знала, як я люблю його* (Костом.) ; *душа* (в значенні „хороша, дуже добра людина”). Це – *душа-чоловік*, наприклад, *Студент є там у нас. Душа-чоловік* (Тесл.), *душа-людина* чи просто *душа*, наприклад: *Душа, а не запорожець* (Кул.).

Крім того, у фольклорі часто використовують звертання, в яких коханого чи кохану називають *душею* чи *душкою*.

Також наявні й інші значення, які відображено у сполуках за *душею* у *кого*, зі сл. *бути, мати і т. ін.* – „1. При собі, у власності, у наявності. 2. зі сл. *затаїти, мати* і под. У собі” [166, с. 230]; *мати за душею* – „1. Володіти чимсь, якимсь багатством. 2. Думати, говорити, знати і т. ін. що-небудь [166, с. 373]; *нічого не мати за душею* [166, с. 379]; *не мати [й] копійки (гроша, нічого і т. ін.) за душею* – „Бути бідним, без грошей, без засобів до існування” [166, с. 380]; *нічого нема за душею* – „1. Хто-небудь дуже бідний. 2. Хто-небудь духовно обмежений, негуманний і т. ін.” [166, с. 432]; *[і (ні, ані)] копійки [зламаної (мідної, щербатої)] (шеляга) нема (немає, не було) за душею* – „Хто-небудь не має грошей, дуже бідний” [166, с. 430]; *без шеляга за душею* – „Який зовсім не має грошей, бідний; без грошей” [166, с. 775]. *Та що ж ви візьмете, коли в мене й копійки зламаної немає за душею* (Коц.); *...без шага грошей за душею, з одними голими руками, босими ногами та з голодними ротами...* (П. М.); *Без шеляга при душі не рушиш і з місяця* (Фр.); *А все-таки, Григорію, де ти сала дістав? У тебе ж ні копійки за душею не було* (Ст.).

Слово *душа* в цих – це ямочка, заглибина між ключицями на шиї, де, за народними уявленнями, розміщувалась душа людини; тут же, на грудях, „за душею” в старовину мали звичай зберігати гроші [198, с. 73–74].

Душа для наших предків, та й духовне загалом, було важливішим за тіло, за матеріальне. Про це свідчить той факт, що лексему *душа* часто використовують тоді, коли називають людину, особливо, коли йдеться про визначення кількості осіб, а також в значенні „особа”, яке використовують переважно за відсутності людини взагалі: *Хоч ні душі нема близько, а їй*

здається, буцімто усі люди так на неї і дивляться (Кв.-Осн.); У цьому полі, синьому, як льон, де **тільки ти і ні душі навколо**, уздрів і скляк... (Стус); **Ніде й душі уже на виднокрузі**, і тільки з Балки Дідової – дим (Кост.); А вранці, тільки почало світати, де не було, здається, **ні душі**, - а вже стоять наведені гармати... (Кост.); та при лічбі: **Василь впав на землю, а десять душ** на сіло на його... (Н.-Лев.); - **Не видумуй чорт зна чого. Як була я в панів, то робила за двох таких, як ти: варила обід на дванадцять душ, а ти й на п'ять душ не попнешся** (Н.-Лев.); **Прийшло у Піски ще кілька душ** захожих та й оселилися між селенами (П. М.); **На морі вмерло дев'ять душ** народу; їх замість погребу метали в воду (Фр.).

Також на позначення людини в мові закріпився вираз *жива душа*, очевидно, тому що душа – це ознака життя та похідні від нього *Ні одна жива душа* – ніхто, *Ні живої душі* – нікого, наприклад: *А що ж там діялось? Усюди, Де тільки є душа жива, Зітхнули вперше вільно груди, Звелась похила голова* (Олесь).

У всіх цих виразах зафіксована цінність людської душі, перевага її над тілом: *Вона в усіх наших різного чину справах та речах душа, користь та краса, а без неї все мертве та бридке. Народжуємося ми всі без неї, однак для неї. Хто до неї природніший та охотніший, той шляхетніший та гостріший, а хто чим більше має із нею діло, тим дієвіше, але незбагненно всередині відчуває блаженство чи задоволення... І тоді ж буває в душі непорочність і чистосердечність, ніби райський якийсь дух і смак, що схиляє до дружлюбства. Вона відрізняє нас од звірів милосердям та справедливістю, а від скотів повстримністю та розумом, і не інакше що вона є як блаженне лице Боже, таємно на серці написане, сила й правило всіх наших порухів та справ* (Г. С.).

Душа формує особистість людини, бо саме в душі містяться наші таємні бажання, думки, які потім людина втілює чи не втілює в реальність. Душа об'єднує в собі величезну „базу” знань людини про навколишній

реальний та її внутрішній світ, світ, який у кожної людини власний, не схожий на інші, тому скільки існує людей – стільки ж існує і душ.

В українській ментальності душа виступає своєрідним „alter ego” людини, її внутрішнім „Я”, визначником і головним регулятором її психічного життя, насамперед емоційного.

Поняття „душа” в різних культурах має різну природу, бо історичний, культурний розвиток кожного суспільства різний, ментальні особливості у кожного народу також свої, неповторні в іншій культурі, і очевидно це й знаходить своє віддзеркалення у цьому понятті. Ще кажуть: яка душа – така й мова: „*Ні, – співці загомоніли, – Не кажи такого слова, хто нікчемну душу має, То така ж у нього й мова*” (Л. У.).

Це одне із небагатьох слів-понять, яке найчіткіше виражає належність людини до певної національності, характеризує людину як представника певної нації, передає уявлення про внутрішній світ людини – досвід, набутий в процесі життєдіяльності та отриманий від попередніх поколінь, різні особливості чуттєвої сфери.

2.3. Концепт СЕРЦЕ

У сучасній науковій літературі думку про те, що однією із головних рис українського народу, його ментальності і культури є кордоцентричність світогляду, можна вважати загальноприйнятою.

Саме поняття кордоцентризм – це біблійне за походженням уявлення про те, що істинна сутність людини зосереджена в серці. Кордоцентризм супроводжує генезу особистісної самосвідомості, приписує серцю почуття, розум, пізнання (інтуїтивне), волю, споглядання, пам’ять. В історії української наукової думки кордоцентризм інтерпретували П. Юркевич, Г. Сковорода [201, с. 681–682].

Беручи до уваги сам термін „кордоцентричність”, можна стверджувати, що саме лексема *серце* і є виразником цієї ідеї, адже серце в українському культурному ареалі уявляють як орган, що відповідає за чуттєву сферу людини, оскільки в ньому зосереджено наші почуття і відчуття, пов’язані з

ними бажання, настрої і переживання: *На серці у Насті було тихо та весело* (Коц.); *Тільки в серці збиралася ненависть до Петра та жаль до Насті* (Коц.); як орган, який є центром зосередження любовних почуттів, кохання, наприклад: *Полюбила москалика, Як знало серденько* (Т. Ш.); *Само серце знає Кого любить...*(Т. Ш.).

2.3.1. Серце в ментальності українців

За народними уявленнями серце, насамперед, – це орган відчуттів.

Люди повинні передчувати серцем „*Чи відчуває вона серцем зміст тих слів?*” – думав Григорій (Багр.) – вважають люди, тому серце – орган передчуття: *Серце – це перш за все орган, що передчуває і вгадує. Однині вірю йому, а більше нікому в світі* (Кул.).

Серце розуміють як орган, яким можна відчувати, що на цей момент робить людина, про яку ти думаєш: *Віщує серце, що в палатах Ти розкошуєш, і не жаль Тобі покинутої хати* (Т. Ш.); що буде в майбутньому: *Я серцем чую – він вернеться сюди* (Л. У.); *Неправда сьому! – вмовляю себе; а серце моє одразу почуло, що правда* (М. В.); при цьому передчуття досить часто можуть бути негативними: *Чого я плакала тоді, чого ридала? Тоді ж кругом так весело було... Ох, певне, лихо серцем лихо почувала* (Л. У.); *Серце почуло якесь лихо; перед очима вже стояла біда...* (П. М.); *Серце щось недобре віщує* (П. М.).

Як орган, на який дуже великий вплив мають почуття кохання і любові, серце може передчувати те, що було б бажаним для людини, а не те, що буде насправді: *Петро не такий; серце моє за його ручається, і воно мені віщує, що він до нас вернеться* (Котл.); тому *Не дуже довіряй своєму серцю: сей віщун часто обманює* (Котл.).

Буває таке, що серце щось відчуває, але не може це виразити: *Любилася, кохалася, А серденько мліло – Чуло серце недоленьку Сказати не вміло* (Т. Ш.); *Чує серце, та не скаже, Яке лихо буде* (Т. Ш.).

Якщо людина серцем відчуває щось погане, то часто боїться навіть сказати про свої передчуття: *Все те він бачив тепер своїми очима, чув своїм серцем – та боявся назвати словами...* (П. М.).

Часто люди роблять щось за покликом серця (особливо закохані): *За погуком серця свого тоді пішла. Серце було юне, воно шукало дружби, прагнуло тепла, було зваблене чимось новим, хистким, наче мрія, збурене, схвильоване...* (Гонч.).

Серце – це також невидимий орган, за яким судять про людину: *Люди серця не побачать, А скажуть – ледащо!* (Т. Ш.); по якому впізнають людину: *Кого ти зумієш пізнати В якому з них серце твоє? А мати всміхається, мати Найменшого враз пізнає* (Мал.); це орган кровоносної системи: *Нема рівні ні в Тарзісі, ні в Сардах! І серце кров, мов стадо кіз, жене* (Ольж.).

В українській міфології серце – центр людської життєвої сили, це неначе Сонце всередині людини [33, с. 470].

Серце – не простий орган, адже виконує дуже важливу функцію: забезпечує життя людини, тобто містить життєдайну силу: *Ні! Я жива! Я буду вічно жити! Я в серці маю те, що не вмирає* (Л. У.); *А він же то, ослабши усім тілом, жив тільки серцем, і хоть не міг двигнути ні рукою, ні ногою, а серце билось, як вода в джерелі в криниці* (Кул.), а саме биття серця є ознакою життя людини *Без милого скрізь могила...А серденько б'ється* (Т.Ш.). Життєдайною силою для серця є кров, а її відсутність – смерть: *І холоне серце в грудях, Мов воно всю кров стеряло* (Л. У.).

Оскільки серце – це орган, який забезпечує життя людині, то досить чітко простежується зв'язок серця зі смертю, яка настає в той момент, коли воно припиняє своє биття: *Їй здавалось, що то смерть прийшла за нею, серце в неї перестало битись у грудях, голос наче втік глибоко-глибоко в груди, так що звідти несила добути його й крикнути* (Коц.); *Скоріш моє серце раптово загине, Ніж в тебе порветься остання струна!..* (Л. У.).

Серце здатне вмирати заради когось: *Поклич, – а серце вже готове За тебе згинуту в бою* (Павл.); здатне на самопожертву: *І тому любила вона його так... тому мала вона таке серце для нього... була би вирвала те серце для нього* (Коб.).

Мова представляє нам ще й такі наївні уявлення людини про серце, коли воно своїм биттям може подолати смерть: *Смерть наляже на груди важенько, Світ застеле суворая мгла, Але дужче заб'ється серденько, – Може, лютую смерть подола* (Л. У.).

Як і будь-який людський орган серце може хворіти: *Защемлять рани в хворім серці, Кожен загадає тільки про себе* (Гр.); *А застогне серце хворе, Щастя-доли забажа* (Гр.). Якщо цей біль викликаний почуттями, то його може лікувати час: *Благання Мотрині і час загоїли рану в Явдошиному серці* (Коц.).

Також серце – це орган, на якому можуть залишаються рани: *На тілі, в серці безліч ран, А жертв, а крові – океан!..* (Ол.); *Ах, скільки ран було вже в серці кволім, Що снилось тільки забуття* (Ол.).

Серце – орган, яким можна зігріти: *Я б тебе коло свого серця обігрів, як дитину* (П. М.).

Місце локалізації серця – груди, тому й той біль, який хвилюватиме людину, буде відчуватися з лівого боку грудей, де й міститься серце: *І очі в його засяють радістю; серце затрепече в грудях вільніше* (П. М.); *Відчував, як у грудях скажено билося серце* (Багр.); *Серце знов застукало в грудях* (Коц.).

Серце – орган, у якому власне і зосереджений біль: *Біль, досаду Ховає серце* (Мал.); *Лиш біль страшний, пекучий в серці там Все заповнив, усю мою істоту* (Фр.); *Власні болі самі в моїм серці жили* (Гр.).

Сердечний біль має два різновиди: а) власне фізичне відчуття болю в грудній порожнині з лівого боку, викликане хворобою і б) біль, який показує внутрішній стан людини (тут слово біль може вживатися як у переносному

значенні, коли фізичного болю як такого немає, так і в прямому, коли переживання всередині відображені на серці, яке починає боліти):

а) фізичне відчуття болю: *Харитя почула, що її маленьке серце заболіло, наче хто здавив його в жмені (Коц.); Серце в його щеміло, немов хто стискав його у жмені (Коц.); Я сам серед тебе, лиш кінь підо мною І в серці нестерпній болі (Фр.).*

Фізичне відчуття болю людина може і не показувати: *Як дитиною бувало Упаду собі на лихо, То хоч в серце біль доходив, Я собі вставала тихо (Л. У.).*

б) внутрішній стан людини:

Біль серця показує внутрішній стан людини: *Трапляється, часом тихенько заплаче, Та й то не від того, що серце болить (Т. Ш.); Може, й в його серце болить за своєю дитиною (Коц.); І серце в груді біль зціпить пекучий (Фр.); Серце моє болить, дивлячись на ваше убозтво (Кул.); Був би тут вже вголос ревнув, такий був обурений, так заболіло його серце за дитиною (Коб.).*

Іноді біль такий сильний, що викликає сльози: *Завмирає душа, болить серце до сліз; Жду: коли воно все перестане? (Гр.),* але саме сльози і є порятунком і від фізичного, і від чуттєвого болю: *Його серце стиснулося раптовим, перекипаючим болем, і гарячі сльози залили його очі (Коб.).*

Сердечний біль виникає за різних обставин. Це може бути слід з минулого, який і спричинює біль: *Лиш в серці тиск важкого болю – Єдиний слід минувших днів (Фр.); О, перший біль тих не дитячих вражень, який він слід на серці залиша (Кост.);* може бути біль, викликаний словами: *Не раз материне серце щеміло від її гіркового слова (П. М.); Уразили такі гадючі слова материне серце (П. М.);* заздрістю: *Так бач, пане старосто, у Кандзюбенка худоба... Серце болить, як заздрю (Кв.-Осн.);* спогадами: *Важко матері, таке згадуючи, гірко та сумно на душі, боляче в серці – так, наче хто шматочок одриває од його (П. М.).*

А іноді буває й так, що немає того болю, який повинен бути, бо він сам собою зникає: *Але чудна річ: Семен дивиться на все це, як на чуже, в його серці немає того острого болю, того жалю, який повинен би бути* (Коц.).

Функціонування серця пов'язано з іншими фізіологічними процесами, зокрема, коли людину починає турбувати сильний серцевий біль, то їй часто важко дихати: *Він усе віддихав так тяжко, коли в нього серце було стиснене, мов оковами...* (Коб.).

Однією із особливостей роботи серця є його биття. Битися серце може по-різному й з різних причин. По-перше, биття серця – ознака життя людини: *Щоб горіли маками долоні, Щоб гуло моє серцебиття* (Сим.); *Без милого скрізь могила... А серденько б'ється.* (Т. Ш.); *Лежить вона, немовби задубіла, Та серце б'ється в неї ще* (Ольж.).

По-друге, серце пришвидшує биття через хвилювання: *Серце закалатало Хариті в грудях з переляку і далі наче спинилось...* (Коц.); *Добре пам'ятає він, як колотилося його серце, коли старости взяли за клямку і відчинили двері* (Коц.); *Як таємная хвиля зітхала – І як серце моє стукотіло* (Л. У.); *Серце в кожного радісно забилося* (П. М.). Також серце може тремтіти – це ознака пришвидшеного серцебиття, зумовленого дискомфортом: *Мати і брат будуть над нею збиткуватися, і їй нічого не лишиться, як наново поступити до якої служби або – перед чим його серце тремтіло – вийти за маминого сусіда* (Коб.).

По-третє, серце може битися за когось чи щось: *І стане серце у мене За рід ваш бідний жатись, битись* (Костом.).

Важкість, яка лягає на серце, може спричинити те, що серце припинить битися: *Так часом тяжко, що мені здається, що серце в грудях вже не б'ється* (Кост.).

Різновидом биття серця, ознакою хвилювання, є тьохкання і тіпання серця: *Чіпка почув, що у його якомось страшно затіпалось серце, мов ще ніколи так не билося...* (П. М.); *В мене так і тьохнуло серце:* „Це вже щось

є, – думаю, – коли б хоч не погане що...” (Тесл.); *А в сина давно вже серце он як тіпається, як де зустрінеться з Мотрею* (П. М.).

Від найменшого страху або хвилювання серце може або взагалі зупинитися (в переносному значенні) або ж завмерти: *Найменший шелест або стук – і моє серце падає і завмирає* (Коц.); *Я завмер на місці, й серце моє стало* (Коц.).

Серце можна назвати осередком людських таємниць, оскільки саме в ньому містяться найпотаємніші думки, бажання. Ці таємниці можна комусь розказати, відкриваючи серце, або ж все життя мовчати. Саме це зумовлює дві особливості серця:

1) закритість серця – людина все тримає в собі: *Оце хвиля самотній вік; Так хвиляв і тьмився, Поки шукав чогось один І серцем не ділився* (Костом.); *Тільки серця не розкрити Жалю не вділити* (Мал.); *Невідомо, що в серці, Хто б то зміг розказати, що на ту пору діялось на серці бідної княгині* (Кул.).

Однією з причин закритості є відсутність людини, якій би хотілося відкрити серце: *Нема кому розказати, Чого серце хоче, Чого серце, як голубка, День і ніч воркує* (Т. Ш.); *На чужині. Не найшлося З ким серцем ділитись* (Т. Ш.), тому люди хочуть, щоб з'явився хтось, кому б можна було його відкрити: *От якби мати вірну дружину, тиху, сумирну, щоб перед нею можна було розкрити своє серце, показати, що там наболіло, запеклося, що труїть чоловіка; щоб вона пожалувала і своїм тихим, приятним словом, мов рукою, зняла всю вагу з серця* (Коц.). Відкривають серце, передусім, коханій людині: *Перець і сіль, і лавровий лист Дружили із ним у кипінні п'янкому, Йому одному відкривали зміст Так, як любимо серце коханому* (Мал.) або просто гарній людині: *Коли я бачу справжнього керівника, – в мене розкривається серце, коли я стрічаюсь із якимсь кисилем, – серце моє щемить, як перед хворобою...* (Ст.).

2) Відкритість серця – полегшення внутрішнього стану: *Гнат виявив перед Настею все, що так довго гнітило його серце, труїло його життя, і йому*

наче легше стало на серці (Коц.); Тут *Маруся*, - як розказала перед своїми усю правду, то й стало їй на душі веселіш і на серці полегшало (Кв.-Осн.); До мене теж не приходила, щоб своє серце якраз передо мною вилити (Коб.).

У художній творчості серце постає також як невербальний засіб спілкування, серцю надають змогу розмовляти: *Серце рвалось, сміялось, Виливало мову* (Т. Ш.); *То серце по волі з богом розмовля, То серце щебече господню славу* (Т. Ш.); *Уста говорять: „Він навіки згинув!”. А серце каже: „Ні, він не покинув!”* (Л. У.); *Стара заклала, увірвавши думку, та мов прислухалася, що скаже серце, як погодиться з думкою* (Коц.); *...а моє серце сказало мені виразно: „Сава буде твій!”* (Коб.); *Говоріть, мої очі! І серце моє, говори!* (Сим.); *І крикнуло серце: чи хто розруба Набубніле м'язиво рака?* (Ольж.), при цьому в серця є своя особлива мова *Так почув же нашу мову, мову серця розкривання, як бандуру, як кленову, українського звучання* (Тич.).

Серце має здатність бачити, вирізняти: *Коли ж, звернувшись, Знову очима й серцем шукати станеш своїх* (Костом.); *Любо та гарно, милеє серце, Тут нам укупі сидіти; За руки взявшись, серцем, очима В божее небо глядіти* (Костом.); *Пістряк по-своєму, по-письменницьки, і розказав, як він прийшов до нового сотника прехваброї конотопської сотні ...пана Халявського і як той каже, „возрїв на нього гордим оком і нечистим серцем, аки на пса смердяща”* (Кв.-Осн.); і чути: *Прости, - шепнула тихенько-тихо, Що тільки серце почуть могло* (Павл.).

Людина теж має здатність бачити власне серце: *Я бачу навіть себе, як я ходжу з кутка в куток... бачу своє серце, в якому немає найменшого горя* (Коц.), але вона не може побачити, що відбувається в серці чужої, а то й навіть близької людини: *Збоку дивляться люде, дивуються, що блищить, сіяє, а в серце ніхто не гляне* (Кул.); *Тільки не кожному дано знати... заглянути у чужу душу, зрозуміти що там і до чого, подивитись у чуже серце* (П. М.).

Людина може побачити серце через очі, оскільки саме вони здатні показати те, що всередині: *Коли очі Івоніки були дзеркалом самої доброти серця й чесноти, погляд у Марійки м'який, звичайно глибокий і зажурений...* (Коб.).

Обличчя теж може показувати те, що зараз відбувається в серці: *Він, Марку Трохимовичу, уже третій орден одержав, – посвітлішало обличчя Марії, – дійсно, що в серці вариться, на лиці не таїться* (Ст.).

Хоч обличчя не завжди ідентичне станові серця: на обличчі можуть бути сльози, а всередині при цьому – добре: *Я йду, тверда звага Веде мене на шлях, У серці одвага, Хоч сльози на очах...*(Л. У.). Або ж навпаки – обличчя може сміятися, а серце – плакати: *Дивись, я сміюсь, коли серце риде* (Л.У.).

Однак обличчя не завжди є правдивим у відображенні того, що є на серці, тому що: *Лице ж бо і серце – речі різні* (Г. С.).

Очі можуть мати інколи негативний вплив на серце, запалюючи у серці вогонь: *Чом твої очі сяють ти жаром, Що то запалює серце пожегаром* (Фр.).

У серці може бути також вогонь, викликаний негативними відчуттями: *...далі скільки-то перегоріло у його в серці огню од того неказаного жалю, що інший перед його очима взяв да й веде її до вінця* (Кул.), який „горить” довгий час: *І коли ж той жар догорить, Що ятриться у серці мені? І чи скоро-то горе згасить В моім мізку думки огняні* (Фр.).

Цей вогонь може мати негативний вплив на серце, випалюючи його: *І почувши ти жар негашений, Що палитиме серце твоє* (Фр.), а також позитивний, пробуджуючи серце від сну, закликаючи його до певних дій: *Так пісня та з джерел таємних ллєсь сльозою, Щоб серце наше чистим жаром запалити* (Фр.); *І щиро промовленим словом моім Збуджу я вогонь у серці чийм* (Л. У.).

Вогонь у серці може мати життєдайну силу, тому якщо вогонь є у серці, то людина живе повноцінним життям: *Де той, хто ще душею дужий, Де той, в кім серце вогняне?* (Ол.), якщо ж він зникає, то людина помирає:

*Погасне в серці багаття і захолонуть груди (Ол.); Падає листя з берези...
Все навкруги умира, Ніби і в серці у мене Вогник життя догора (Ол.).*

Серце – провідник до інших сердець: *Від серця путь завжди лежить до серця І, хай в моєму – радісні пісні, а в вашому – печаль і горе б'ється, Ніколи путь ота не обірветься! В полках ми різних – в армії одній (Павл.).*

Серцю як органу почуттів властива вразливість *Погані думки й передчуття мучили й мучили вразливе серце, яке не згрубіло і в тяжких випробуваннях (Ст.).*

Серце – це той орган, який не завжди підвладний людині, бо вона іноді щось робить не розумом, а за покликом серця, і лише потім починає усвідомлювати, що саме зробила і чи варто взагалі було те робити: *Хоч над світом я цар, та над серцем не цар (Фр.).* Саме тому у мові трапляється вислів: *серце – ворог: Тільки й єсть у нас ворог – наше серце (Тич.).*

Можна простежити зв'язок серця і розуму. Серце наділене розумом, про що свідчить наявність епітета *розумний: Будь ласка, відчуй, що розумним і добрим серцям набагато миліший і шанованіший природний і чесний швець, ніж без природний статський радник (Г. С.).* Іноколи серце – це порадник розуму: *Слова підлітають над гривою казка, і серце підказує правду уму (Кост.),* а іноді серце знає більше, ніж розум: *Якби ти знав! Та се знання предавнє Відчутти треба, серцем зрозуміть. Що темне для ума, для серця ясне й явне (Фр.).* Незважаючи на те, що людина любить серцем (чуттєвим), але часто звертається при цьому до розуму (раціонального): *В очах глибінь криниці, в сміху – дзвін янтаря. Хоч любить вона серцем – все розумом звіря (Тич.).*

Серце, ніби частина людини, те, що можна залишити десь замість себе: *В даль паровіз помчить моє те тіло; Та серце тут лишаю я (Фр.).* Звідси, серце начебто може існувати окремо від людини: *Старий Мороз розповідав про Комсомольськ. Спершу Григорій не дослухався туди, бо був серцем деінде, – там, під рясним дубом. Воно, те серце, підійшло туди нишком, навшпиньки ... (Багр.).*

У складній ситуації, коли треба вибирати між кимось чи чимось, серце ніби розрізано на дві частини: *Поїхав за панотцем, похиливши голову, а серце, ти б сказав, надвоє розрізано* (Кул.). У таких ситуаціях часто хочеться, щоб хтось був поруч: *Коли ж горе і біда постигне, то аби б він був біля мого серденька, він не дасть мені сплакнути* (Кв.-Осн.).

У таких складних ситуація починає зароджуватися гуртове, колективне серце – це єдиний механізм, що буде усіх об'єднувати в одне ціле; найчастіше таке серце з'являється у найдраматичніші моменти в житті цілого народу. Прикладом таких подій може слугувати революція або війна: *Усі злились в одно серце і в одну душу; і тяжко було всім, і радісно* (Кул.); *Серця з'єдналися з серцями. В усіх один пульс забив, усі одним полум'ям зайнялись* (Тич.).

Серце здатне не старіти: *Ах, тепліш – це людськеє серце, що ніколи не старіє* (Тич.), навіть тоді, коли людина стара за віком, то серце в неї все одно залишається молодим: *Старий, та з серцем молодим* (Сос.). Воно здатне оновлюватися: *Хто старе серце відкинув, той став новою людиною* (Г. С.). У деяких людей серця взагалі немає, до таких, за народною уявою, належать злі, недобрі люди і ті, хто не вміє любити: *Сучка вас, а не мати породила!.. Замість серця змію положила й трутою налила* (П. М.); *Мабуть у неї не серце, а камінюка була* (Грінч.).

Саме із серцем асоціюють українці такі поняття, як щирість та повага. Перше переважно з розмовою людей (*говорити від щирого серця*): *Якби мати тоді до неї пристала, вона б усю правду, від щирого серця, усе б їй розказала* (Кв.-Осн.); *Йому забажалося щиро, від серця, побалакати з ними, як з рідними* (П. М.), хоча говорять звичайно так не всі: *Гетьман він на всю губу, пишен і красен; да не згляне й не заговорить так од серця, як той бідний Петрусь* (Кул.), а друге – з їх поведінкою: *Одній людині, одному титану Завжди і скрізь від серця поклонюсь* (Сим.).

Для українців духовне є ціннішим, аніж матеріальне, тому найстрашнішою є бідність людського серця: *Як страшно!.. людське серце До*

краю обідніло (Тич.); і як добре, коли воно чимось багате: *У кого серце мудрістю багате, Тому глибини всякі перейти* (Мал..).

Оскільки серце пов'язано з почуттями, то це – дуже вразливий орган, на який можуть впливати різні чинники, внаслідок чого відбувається погіршення чи покращення внутрішнього стану людини, яке і відобразатиме серце.

З-поміж чинників, які впливають на серце, можна виділити ті, які безпосередньо пов'язані з чуттєвою сферою, а також ті, які з нею не пов'язані.

Чинники, які впливають на серце, що пов'язані з чуттєвою сферою:

1. Почуття: *Несила тугу кривить такій малій дитині, Здавило серце почуття гірке* (Л. У.);
2. Індивідуальні психологічні якості, зокрема позитивний вплив надії: *Старі замовкли, але надія на панську ласку ледве примітним промінням осявала їм серця, зіплюючою водою покропила сердечні рани...* (Коц.);
3. Людська уява, зокрема мрії: *Гнат лежав, а солодкі мрії колихали його серце* (Коц.);
4. Емоційні стани як позитивно, так і негативно: сором, досада: *Чого ж тепер вони такі Смутні та невеселі? Того, що серце їм гризе І сором, і досада* (Л. У.); непевність, тривога: *Непевність та тривога, мов вогонь, жерли Гнатове серце* (Коц.); щастя: *І освітила вона моє життя біднеє, щастям нагріла моє серце* (Вас.); *Щастя не зміщувалося у серці, щастя розривало груди!* (Коц.); мука: *Од муки серце в нього рветься...*(Сосюра); *Оксані серце мука тисне* (Сос.); жура, журба, смуток, сум: *Зсушить серце жура, Сколють ноги терни* (Фр.); *Йому стало немов легше од такої прохолоди; веселіші гадки стали закрадатись у його душу, а журба впрямь все-таки не кидала серця* (П. М.); *Лиш Бог один знає, скільки ночей я через нього переплакала і як мені його смуток, мов камінь, на серці лежав* (Коб.); *І сміх, і дзвони, й радість тепла. Цвіте веселка дум... Сум серце тисне* (Тич.).

5. Емоції: жаль: *Мати стогне, а Харитю живий жаль бере за серце* (Коц.); *Ті жалі гіркії – вони мені серце зв'ялили!* (Л. У.); страх: *Страх – не страх, якесь темне почуття холодить серце* (П. М.); *Їхати? – підсвідомий острах зчавив його серце і почав руйнувати в душі виплекану за останні дні радість* (Ст.); печаль: *На серце печалі пошили літа* (Т. Ш.); *Певно й серце твоє взолотить печаль, що така ти ласкава* (Тич.); тривога: *Отоді моє серце стискає, Мов кліщами, холодна тривога* (Фр.); досада: *Тепер ось і Порох розхвалює, а тут ще й досада з самого ранку за серце ссе... в тілі трохи холод чується* (П. М.); лихо: *На серце моє, на голову, на всеньке тіло вагою налягло лихо, гнітило мене...*(Коц.); туга: *Туга гнітила серце Олександрі, як туман землю* (Коц.); *В час, як серце твоє рвала туга тяжка, Ти її не зі мною ділила* (Гр.); злість: *Злість поняла її серце, як весняна вода талий сніг* (Коц.).

Тут найчастіше мова йде про негативний вплив емоцій.

2. Чинники, які впливають на серце, що не пов'язані з чуттєвою сферою

1) слова:

Серце – схованка слів: *...і досі в серці гомонить - одно маленьке словечко: Слухай!* (Фр.), місце, в якому, слова, перебуваючи довгий час, повинні стати такими ж, як і їх господар, а коли цього не стається, то людина розчаровується: *Я не на те, слова, ховала вас і напоїла кров'ю свого серця, щоб ви лились, мов отрута млява, і посідали душі, мов іржа* (Л. У.).

Слова, які є в серці, мають чарівний вплив на людину: *Не радій, бо я його порятувала, В серці знайшла я теє слово чарівне, що озвірілих в люди повертає* (Л. У.).

Слова по-різному впливають на серце, а саме:

а) позитивний: *Ну щоб, здавалося, слова...Слова та голос – більш нічого. А серце б'ється – ожива, Як їх почує* (Т. Ш.); *Але як скаже слово, то так і влетить ластівкою те слово до серця і, мов крильцями, розмає тугу* (Коц.); *Чи вже розумні слова Марійчині, котра щиро любила і подивляла чорнооку*

дівчину, вплинули на неї так, що вона надумалася зовсім інакше, **чи**, може, її **просьби й намови зворушили її серце?** Ніхто цього не знав (Коб.).

б) негативний: *І все такі слова вразливі, гострі, о краще б він уже наляв просто, ніж так пекти аж до самого серця* (Л. У.); *Кожне тітчине слово гострим ножем поверталось у серці Гнатовому* (Коц.); *Але вухо мимохіть ловило якесь слово розмови, і на серці в Гната ставало так погано, прикро, болісно* (Коц.); *А мені при тих словах так, якби хто стулений ніж у серце всадив* (Коб.); *Повернулось у старого серце, як почув, що козацька кров іллється понад Дніпром через Виговського...*(Кул.); *Він поглядом шукає свій портфель і картуз, а страшні слова зятя холодними лапищами стиснули йому серце і мозок* (Ст.).

Іноді слова взагалі не впливають на серце: *Словами серденька не одурити...* Мене з коханим тільки мрія в'яже (Л. У.), а іноді впливають навіть власні слова: *„Як бачиш, ні”, - сказав я, і досада уперше ворухнулась в мене в серці* (Л. У.); *„Нема!” – тихо сказав Гнат, а те слово болісною луною відгукнулося у нього в серці* (Коц.).

2) спів чи пісня.

Серце може бути схованкою для пісень: *Хтіла я тебе в серці сховати, Та було моє серденько тісне, ой палка ти була моя пісне!* (Л. У.).

Пісня в серці – вияв настрою: *І буде струна урочисто і тихо луnати, І пісня від серця поллється* (Л. У.); *І бриніла пісня в серці молодому* (Павл.). Злі люди бояться пісні, бо вона може змінити настрій: *Недарма ти боїшся кайданів тих залізної музики. Боїшся ти, що грізні смутні звуки Пройняти можуть і кам'яне серце* (Л. У.); *Пісня в серці у мене бриніла* (Л.У.); *...і бриніла пісня в серці молодому* (Павл.).

Пісня і спів можуть впливати:

а) позитивно, адже спів і пісня допомагають тоді, коли у людини тужливий стан: *Та коли вже надто тяжко Туга серце обгортала, То співці співали пісню, Пісня тугу розбивала* (Л. У.); *Заграй, заграй, дай голос мому серцю* (Л. У.); *Гей, вдарте в струни, кобзарі, Натхніть серця піснями* (Тич.). Вони

також допомагають у горі: *Пісне, моя ти сердечна дружино, Серця відродо в дні горя і сліз* (Фр.); можуть зворушувати: *Дим закурився з кадила, Серце зворушував спів...* (Гр.);

б) негативно. Незважаючи на те, чи голосно, чи тихо звучить пісня, вона має й руйнівну силу для серця, наприклад, „*Як солодко грає, як глибоко крає, розтинає мені груди, серденько виймає...*” (Л. У.); *Одно серденько між всіма Глас пташин розпізнало; Одно серденько пісня та Співцева розрушала* (Костом.); *Хтось пісню десь заводить, А серце так болить* (Тич.).

Якою є пісня – такий і настрій: *До пісні своєї сумної На лірі вона приграє І з піснею тою – у серці Велика їй туга встає* (Л. У.); *І не розходилась та пісня по світу, не окликалася луною в лузі, як соловейкова, а, як важкий камінь, налягала на душу, морочила голову цілим роєм темних гадок, пекла серце нерозважною тугою...* (П. М.).

Співом можна викликати прихильність серця коханої: *Чим я маю привернути Серце милої – не знаю! Може б, краще їй припали До серденька серенади?..* (Л. У.); піснями загартовують серце: *...Виспівували і про Берестецький рік, як козаки бідовали да, бідуючи, серце собі гартували..* (Кул.); піснями або грою на музичних інструментах можна врятувати людину від смерті: *Хай струни заграють, мовляв, отієї, Щоб серденько мертве забилося* (Гр.); пісня допомагає полегшити внутрішнє самопочуття: коли людині погано, то вона починає співати: *Я не скінчу тебе, моя убога пісне, в котру бажав я серце перелить і виспівать чуття важке та млісне* (Фр.); *Якби я не дурень, що лиш в думах кисне, Що співа і плаче, як біль серце тисне* (Фр.).

3) голос: *По гаю пішла луна, а голос її так і пройняв мого Петра до самого серця; І ось На голос той серце моє потяглося* (Фр.).

4) пам'ять, спогади, думки. У серці зосереджується людська пам'ять: *Не журились, коли недоля В край чужий тебе закине! Рідний край у тебе в серці, Поки спогад ще не гине* (Л. У.), але серце здатне забувати при цьому як щось

добре, так і щось погане: *Є для серця така покута – забувати скоріше зло, аніж те, що мусило бути і чого в житті не було* (Кост.).

Спогади можуть викликати як гарний настрій, при цьому впливаючи позитивно на серце, так і поганий, впливаючи при цьому негативно:

а) позитивний вплив. Згадуючи серце відпочиває, усміхається: *А згадаймо, може, серце Хоть трошки спочине* (Т. Ш.); *Сумно, страшно, а згадаєш – Серце усміхнеться* (Т.Ш.), або ж просто спогади гріють серце: *Якісь солодкі, любі спогади та думи колисали його серце; в серці мимохить лунала пісня* (Коц.); *Та все ж мені той спогад серце гріє, Хоч як болючий він* (Фр.).

б) негативний вплив: *Що ти мені згадав! Ти роздираєш моє серце* (Котл.); *І роки шукають, і роки блукають, А спогади ржею серця роз’їдають* (Ол.).

Спогади, які негативно впливають, можуть бути різні: спогад про людину: *Аж на серці похолоне, Як його згадаю* (Т. Ш.); про нещасливу долю дорогої людини *Як згадаю твою долю, Заплаче серденько* (Т. Ш.); про щось зроблене не так, як хотілося б: *Мені серце тріскає, Івоніко, як згадаю, що ви дурно стільки грошей викинули, а Михайла, проте, взяли* (Коб.); про якийсь неприємний день і час: *Але серце моє так стискається; Як згадає той день, – любя матінко, Як згадає той час, – моя рідная, – Від жалю розривається* (Тич.).

Іноді буває так, що навіть добрі спогади викликають негативні почуття: *Згадай лихо, та байдуже... Минулось... пропало... Згадай добре, – серце в’яне* (Т. Ш.); *Як згадає він рідну країну, Затремтить його серце сумне* (Л. У.).

Якась подія може залишити помітний слід у житті і викликати певні бажання: *Ясно, виразно, мов перед очима, встала в його пам’яті одна подія, що розбуркала в десятилітньому хлопцеві мозок, вкинула в серце зерно нових, не діточих бажань* (Коц.).

Серце – місце перебування думок: *Голова нічим не винна; із серця ісходять помишлення злая, убійства, прелюбодіяння, татьби, – а голова, брате, нічим не винна* (Кул.); *Раді б вони ту думку задавити, як гадюку-спокусницю, а тим часом проти волі голублять її в серці* (Кул.).

Думки на серце впливають по-різному, хоча в мові більше свідчень про негативний вплив: *Ся думка мулила йому серце, йшла за ним усюди, як тінь, гризла його, як іржа золото* (Коц.); *„Дурні думки”*, як він називав їх, *„дурні питання”*, на які він не вмів дати відповіді, *починають мучити його, заколючувати спокій, гнобити серце й мозок* (Коц.); *За думою дума роєм вилітає; Одна давить серце, друга роздирає* (Т. Ш.); *Ще прийдуть думи. Розіб'ють На стократ серце, і надію* (Т. Ш.); *Коли погадаю на те все, – а я все лише ту одну гадку маю, – то серце ціпеніє мені в грудях із жалю, і я не виджу світу перед собою!* (Коб.).

Також серце – це той орган, який здатен зберігати пам'ять про когось чи щось: *Вибачте, Ганно Редер, Серце Вас не забуде* (Малан.).

5) людський фактор.

Найчастіше впливає на серце стороння людина, переважно - негативно *В житті ти мною згордувала, Моє ти серце надірвала, Із нього визвала одні Оті ридання голосні – Пісні* (Фр.).

б) природа.

Природа – ліки для серця: *Природа люба, – ой, гай-гай... Дай виплакаться, дай. Дай серцеві моєму ліки: Я милую втерев на віки* (Тич.).

Кожна пора року по-своєму впливає на серце. Весна має лише позитивний вплив: *Яка весна! Яка весна! У серці промені згучать* (Тич.), а от осінь – різнобічний: *І тиха осінь, мрійна, яснолиста, Несла в серця надію і тривогу* (Мал.).

Явища природи теж по-різному впливають на серце. Сонце – позитивно: *Маковейчикові радісно і легко на серці, бо сонця так багато, що небо аж побіліло від нього...*(Гонч.), вітер, а іноді й зорі – негативно: *Тільки стука дощ у кришу; Вітер загува, зворушує сумну тишу, Серце надрива* (Гр.); *Я сьогодні в тузі, в горі, Мов у тяжкім сні, – отруїли ясні зорі Серденько моє* (Л. У.).

Як не парадоксально, але й алкоголь має іноді позитивний вплив, розм'якшуючи серця, вони стають добрими: *Всі бачили, що пара не була*

дібрана й гарна, що дитина молода не почувала для свого судженого ні іскорки прив'язання, що була німим оруddям іншої волі, – **однак горілка з медом, що кружала раз по раз із рук до рук, затерла всякі розмахи до глибшого розміркування, зм'якшила серця, настроїла всіх добротою, і якась загальне задоволення пробивалося на всіх лицях та розв'язувало несміливі язика** (Коб.).

Лише позитивний вплив має молитва: *А Наум перехреститься, прочита „Отче наш”, то йому і стане на серці веселіш* (Кв.-Осн.); *А сьогодні, у такий великий празник, він ще більше молився, і на серці так йому було весело, як і усякому богобоязному, кого приведе Бог дождатись Великодня* (Кв.-Осн.).

Люди, які в молитві звертаються до Бога, зміцнюють серце: *Ляхи та недоляшки тонуть було у перинах, п'ють, гуляють, а наш брат, як той невільник до отця-матері, озивається до бога, перед богом душу свою, як горющу, негасиму свічку ставить: тим-то й не ослабло наше серце... і господь повсякчас помагав нам!* (Кул.). Від молитви серце має здатність зцілюватися *О, хвала, хвала Тобі, Христе, Ізцілилося серце хоре!* (Ольж.). За уявленнями, молитва йде від серця, і промовлятися вона повинна від усього серця, тому серце повинно жити за законом Божим, а інакше людина і її серце зміняться: *У того й думка, й серце у законі господньому, поучається він закону божому день і ніч, а в такого ледачого, як я, хоч би думка і так і сяк, так серце не туди тягне...* (Кул.); *Не про те! Інший жар в її серці горить! Інший бог там живе! Інший цар там царить* (Фр.).

Чинники, які перебувають поза або в межах двох аналізованих груп:
негативні звички: *Звичка до розкошів* уїлась їй у серце, мов іржа (Л.У.);
 емоційні фони відчуттів, зокрема сльози та плач: *Всі наші сльози палкою Спадуть на серце, серце запалає...*(Л. У.); *Петрові самому дитячий плач мов ножем серце краяв* (Грінч.); чиїсь страждання: *Твої страждання серце крають* (Сос.); усміх: *І чом твій усміх – для мене скрута, Серце бентежить, як буря люта* (Фр.); прокльони: *Прокльони клекотали в його*

серці, пекли його, мучили (П.М.); людський погляд, який має вкрай негативний вплив на серце: ...і Бог її знає, що в її таке було: тільки погляне, то наче за серце тебе рукою здавить (М.В.); У Гната коло серця залоскотало від того погляду (Коц.); Як же поглянув він отак на неї, то наче аж до серця досяг її очима (Кул.).

Упливатиме також на серце і те, що людина бачить, особливо те, чого бачити не хотілося б: *Серце моє розривається, дивлячись на вас, що ви об мені убиваєтесь (Кв.-Осн.); Як побачу тебе, Запече щось у серці страшенно (Фр.).*

Людське серце, незважаючи на негативний вплив на нього різних чинників, здатне до оновлення: *І яке тільки людське серце! Ти його порань, до гарячої крові порань, а воно знову відживе і знову стає добре та ніжне (Гонч.).*

Уважають, що серце – місце, де є Бог: *Бо він письменний – знай і се! І бога в серці має все (Фр.).* Людина, що має в серці Бога, наділена лише позитивними характеристиками: добротою, щирістю тощо.

Згідно з релігійними уявленнями, саме серце повинно терпіти всі ті труднощі, які виникають на життєвому шляху: *Богу, донько, покорися! Терпи, серце, тую долю, Яку дасть небесна воля (Костом.).*

Серце є не лише у людей. Воно є у держав: *Брати, прощайте! Нам пора! Туди – в степи, яри, долини, де б'ється серце України на гордім березі Дніпра (Тич.);* *Заблищать і в нас будинки, Загудуть машини, І своїм життям заб'ється Серце України (Ол.);* рослин: *І дзвенять дуби серцями глухо (Мал.);* природи: *О небо, кришталеве море, Що защеміло в серці твоїм В тій хвилі? Чи землі дрібної Велике, непроглядне горе (Фр.);* птахів: *Я не люблю тебе, ненавиджу, беркуте! За те, що в груді ти ховаєш серце люте (Фр.);* тварин: *Вони прохали у Бога, щоб вівця мала гаряче серце, як гарячий вогонь (Коц.);* води: *І поїхали ми, наспівуючи, за обрій, ближче до морського серця (Ст.);* предметів: *Застогне він. Я певен, я клянусь: Застогне серце злотне в дзвоні (Ол.).*

У творах Г. Сковороди наявне надзвичайно індивідуалізоване авторське розуміння серця. Так, за ним, серце має здатність оновлювати за допомогою духу, який надихає серце життєдайним вогнем: *О, якби в наші серця поселився той дух благодатний, Що його учням своїм їхній учитель послав; Той новий дух, що вогнем оновлює серце людини* (Г. С.).

Часто серце у Г. Сковороди – це і є душа: *Чисте і* (як казали римляни, *candidum* – біле) *незадрісне серце, милосердне, терпеливе, збадьорене, прозірливе, повстриме, мирне, з вірою в Бога і сподіванням на ньому в усьому – ось чесний дзвін і чесної душі нашої ціна* (Г. С.), особливо, коли йдеться про глибину серця: *А як навчив нас Єремія, і йому віримо, що істинною людиною є серце в людині, а глибоке серце, яке одним тільки Богом пізнається, є ніщо інше, як необмежена безодня думок наших, просто сказавши: душа – то справжнє єство, і суцзя справжність, і сама есенція...* (Сков.).

Г. Сковорода ототожнює також серце з думкою: *Отже, думка – головна і середня наша точка* (*Mens cuiusque is est quique...* (Cicero) – „Розум кожного є кожний” (Цицерон). Звідси у тевтонів людина зветься менш, тобто *mens*, що значить – розум, думка; у еллінів же чоловік зветься фос, тобто світло, що означає розум (приміт. Г. Сковороди)) [Г.С., Т.1, с. 119]; *Звідси вона [думка] зчаста і серцем зветься* (Г. С.).

Г. Сковорода говорить про те, що рідні люди можуть мати однакове серце: *Я маю однакове серце з батьком і в тому, що щастя й нещастя годі побачити*. Проблема у людей виникає тоді, коли серця у них різні: *Така ж незгода існує між двома людьми різної природи, а найбільша неспорідненість – між добрим та лихим серцем* (Г. С.).

Серце, в якому є Божий дух, бачить більше, ніж те, в якому його немає: *І коли подув на серце дух Божий, то ти маєш побачити те, чого від народження не бачив. Ти бачив досі саму лиш стіну, що бовваніє зовнішнім своїм... тільки одну тьму. Тепер уже бачиш світло* (Г. С.).

Також Г. Сковорода вважав, що серце є невидимим, і що саме в цьому полягає його складність як органу почуття, оскільки людина не може знати, що відбувається зараз у серці: *Обоє вини є дух, простіше кажучи, - думка. Думки в серці, а серце з нами, наче зі своїми крильми. Але серце невидиме. Добра година в ньому чи весна, шлюб чи війна, блискавка чи грім – не видно. Звідсіля і заба, коли робимо нещасних щасливими і навпаки, а блаженних бідними* (Г. С.).

На думку Г. Сковороди, людина передусім дивиться на лице, а Бог – на серце: *Не на лиця, – сказав він, ївши боби, - дивиться Бог: Людина дивиться на лице, а Бог зрить на серце* (Г. С.).

2.3.2. Репрезентація концепту ‘серце’ за допомогою різноманітних художніх засобів

1. Перенесення назви істот на назви неістот: - серце - дитина *Чого мені тяжко, чого мені нудно, Чого серце плаче, ридас, кричить, Мов дитя голодне* (Т. Ш.).

2. Перенесення за схожістю на рослинний і тваринний світ, втілюючи певні національні концепти:

- серце – пташка: *Тільки ж як сяду край тебе, серденько, як птиця заб’ється* (Л. У.); *Чи вилетить, як птиця, серце наше із сіток її?* (Г. С.); *Дивись на весь народ, його моральність, На його серце – серце віщий птах* (Тич.); *Це серце, кинуте, як птах, В безодні мук, в пустелю ночі, Летить і дивиться в сльозах, І в щасті крилами тріпоче* (Ол.); *О мати! Серце б’є, як птиця, До тебе зламаним крилом* (Малан.);

- серце – орел: *Не в бою по вас ударе Лицарська рука, Не орлом від вас заб’ється Серце юнака* (Ол.);

- серце – голубка, голуб: *Нема кому розказати, чого серце хоче, Чого серце, як голубка, День і ніч воркує* (Т.Ш.); *Плоттю від вас я далекий, близький же до вас своїм серцем; Серце, як Носвий той голуб у мене малий* (Г. С.);

- серце – риба: *Затріпалось в неї **серце**, як **пліточка в неводі** (П. М.);
Згадається – і **дівоче Серце** боязливе *Стрепенеться, як **рибонька**, І мене згадає* (Т. Ш.);*

- серце – лебідь: ***Недуже серце** моє, **серце**, мов **лебідь той** *ячить* (Тич.);*

Очевидно, з уявленнями людей про серце як птаха пов'язана поява метафоризованих виразів, у яких йдеться про наявність у серця крил: *Нема того генія, щоб передав ось цю буйну симфонію блиску і спектрального шалу, і тієї радості – буйної радості життя й цвітіння, - ані отих невидимих **крил у серці**, що виростають...*(Багр.); *І як криваві **крила від серця** твого відлучи, так і скотину твою розділи* (Г. С.);

- серце – дерево: *А дитячі **сердечка** мають бриніти любов'ю, **наче деревця** весняним соком* (Ст.);

- серце – терен: *Ой ти, дівчино, з горіха зерна, **Чом твоє серденько** – **колюче терня?*** (Фр.);

- серце – коріння дерева: ***Серце людське**, премудрістю закону Божого просвіщене, **подібне до кореня дерева**, посадженого при джерелах вод, а **законопорушник є проклята смоківниця*** (Г. С.);

- серце – листок: ***Наче листок**, моє **серце** *Пройняте усміхом щастя* (Ол.);*

- серце – квітка: ***Було серце як та рожка**, – Люде взяли попід ноги (Ю.Ф.); **Проснулось серце!** То зомліє, **То дивним цвітом розцвіте** (Ол.); **Як квітина** під морозом, **Його серце** в'яне* (Костом.);

- серце – билина: ***Серце сохне**, **серце чахне**, **Як в полі билина** тая* (Руд.);

- серце – насіння: *...пізнаєш, що вся крайня тіла твого зовнішність є не що інше як маска твоя, що прикриває кожен член твій, за його родом і подобою, **наче в насінні**, у **серці** твоєму схований* (Г. С.);

- серце – верблюд: ***Серце**, запалене пристрастю до золота, яке любить мудрувати про самі лише гаманці, мішки, валізи, – **це верблюд**, що любить*

пити каламутну воду і який за в'юками не може пролізти через тісні двері в країну вічності (Г. С.);

- серце – рись: *Дармо втомленеє серце б'ється, мов у клітці рись* (Фр.).

3. Перенесення за схожістю до вмістилища:

- серце – вмістилище: *Старечі уста непомітно ворухаються, з повного ущерть серця раз у раз вириваються глибокі зітхання* (Коц.); *У мене самого переповнене серце або невичерпне джерело від самого народження не породило ні слова, ні діла, щоб перед його початком не відбулася боротьба його пекельних духів з небесними силами, подібно як на небі шум вітрів, які борються, передуює прийдешній весні* (Г. С.);

- серце – джерело: *У той час серце наше робиться чистим джерелом добродіянь, що невимовно звеселяють душу* (Г. С.);

- серце – криниця: *...а серце її сповнилось жалем невимовним, мов криниця водою* (Коц.);

- серце – схованка: *Ти кидаєш у моє серце, як до власного схову, свої страждання і болі, розбиті надії і свою розпач* (Коц.);

- серце – скарб: *Знаю я твою душу безслізну, Твого серця порожні скарби* (Малан.).

4. Перенесення за схожістю до просторових меж:

а) безкінечний, незамкнений простір: - серце – безодня: *О серце, безодно всіх вод та небес ширша!.. Яка ти глибока* (Г. С.); *Є чим серце насилити Молоде, безодне* (Ю. Ф.); - серце – берег: *Затопила чорна туга мого серця береги* (Ол.); - серце – вічність: *Отож велике діло – серце, коли воно є вічністю* (Г. С.); - серце – столиця: *Алуда – так звався Сабашив батько – був навчений світськими науками, а серце його було столицею доброго глузду* (Г. С.); - серце – земля: *Любов мене замучила до краю. У серце, наче в землю деревце, Вона вросла* (Павл.); - серце – всесвіт: *Курить моє серце, палає в любові, І ти, наче янгол, схилилась над ним, На всесвіт – над серцем єдиним* (Ол.).

б) замкнений простір: - серце – оселя: **В серці, наче порожній оселі**, Давно й сліду живого нема; Але думи забились веселі, Що минає холодна зима (Гр.); - серце – клітка: **Серце моє – клітка**, А пісні – пташки (Ол.); - серце – піч: **Що ж таке серце, коли не піч**, що вічно горить і димить (Г. С.);

в) обмежений простір: - серце – гніздо **Як у гніздечку, так у серці** Максимовім сердечку виплодилася воля, про яку дід переказував... (П. М.).

5. Перенесення за схожістю на якісні характеристики предметів:

а) тверді: - серце – алмаз: **Твоє хай серце – як алмаз – Не лірне буде, а напруге**, Бо як ослабнеш ти хоч раз, – До тебе не промовлю вдруге (Тич.); - серце – діамант: **При усьому тому мав він таке чисте серце, як один чистий діамант**; гніву і зависті не було нім за мак-зерно (Ю. Ф.); **Пломінь пекельних гріхів моїх сушить очі, Серце, немов діамант, затверднути хоче** (Г. С.); - серце – залізо: **Бо хоть як не гордує було козак любощами перед товариством, а як вернеться до господи, як зачне коло його упадати ластівкою мати, як стане голубити сестра... то й тверде, як залізо, серце пом'якшає, і що тільки важке єсть на душі, усе козак своїм щирим жалибницям розкаже** (Кул.); - серце – камінь: **Як камінь – серце. Крига в крові** (Ол.); **І вірила, і не вірила, та серце запеклось, наче камінь** (Ст.);

б) важкі: - серце – обух: **А серце б'є, як обух** (Ольж.); серце – камінь: **Скам'яніло моє серце, Хоч і м'якше не було** (Руд.);

в) м'які: - серце – тісто: **Але серце було у нього м'яке, як тісто** (Коб.); **...він добрий і щирий, а серцем м'який, мов той справедливий шовк** (Коб.); черстві: – **О „Марсельєзо”, бий в серця черстві, холодні** (Ол.);

г) легкі: - серце – попіл: **Немає тебе на землі у цих з попелу серцях** (Сков.); серце – прапор: **Вдивляйся в неозору далечинь... (А серце, серце – прапором тріпоче!)** (Ольж.).

г) дзвінкі, звучні: - серце – струна: **Кожне слово глибоко западало йому в серце, болісно торкало чутливі струни його серця** (Коц.); **Сміюсь я, жартую, співаю, Не скаржусь на долю зовсім І б'ю по розірваних струнах**

на серці моїм (Ол.); *Виджу, що своїми словами торкнув я сентиментальну струнку в твоїм серці* (Фр.);

д) невеликі за розміром: - серце – осколок: *Застряло серце, мов осколок в грудях. Нічого, все це вилікує смерть* (Кост.);

е) здатні змінювати фізичний стан: *Ви постерегли мою страшну думку, ви одіграли порадою моє серце задубле, ви визвали благодійні сльози* (Стар.);

є) коштовні: - серце – золото: *Не принижуй себе: твій талан іще в пуп'янку, а серце в тебе золоте* (Стар.); *Побачимо... Та цур їй згадувати: таке золоте серце занехаяла* (Стар.); - серце – скарб: *Ідуть вони, ховаючи у грудях Дитячі серця, як найкращий скарб* (Фр.);

ж) теплі: *...сіла собі під калину та й в одно плакала та тулила пригортала зіле до свого гарячого серденька* (Ю. Ф.); *А серце ваше всіх гріло, всім давало і світло, і тепло...* (Стар.);

з) іржаві: *Бо німий той стогін і життя темряве, Наче шашіль, точать моє серце ржаве* (Стар.);

и) крихкі: - серце – мак: *А серце бідне ось крихке, як мак, А нерви чулі й чуйні, як бандура...* (Малан.).

6. Перенесення за схожістю до предметів: - серце – калоша: *...і сам стаєш ніби молодший, серце мусить більше працювати, а воно ж – стара калоша, моє серце* (Ян.).

7. Синекдоха:

- серце – людина: *Ми тепер рівня з тобою: і я стала така бідна, як і ти. Вернися до мого серця!* (Котл.); *Веселе слово Не вернеться...І я серцем До вас не вернуся* (Т. Ш.); *Когось мов серце не діждалось, Хто не прийшов в вечірній час* (Ол.); *О Україно, рач простити, Не можна серцю тутки жити, То най навіки тя покине, Най тутки трісне, тутки гине!* (Ю. Ф.); *Наодинці й балакаєш з серцем, ніби з людиною, і виспіваєш його й скарги, його й радощі* (Кроп.);

- серце – цар: **Серце, як цар, що живе в убогій хатині і в ризі. Кожен його зневажає. А кому явилась велич його, той падає ниць, низько йому вклоняється...** (Г. С.).

8. Гіпербола: *У мене, може, **серце від болю як не розірветься!**.. який ірод у йому, мов свердлом, крутить* (П. М.); *На призьбі ти сидиш совою **І серце рвеш*** (Ол.); ***О, легше серце розірвати, Ніж знати відповідь мені*** (Ол.); *Я мов безумний лютував, Мов п'яний у нетямі, **Хоч чув, що власне серце рвав Злочинними руками*** (Фр.); *Як у нас, молодих, **серце рвалось в шматки Від великої туги-печалі*** (Стар.).

9. Перенесення за схожістю до біблійних персонажів:

- серце – Ірод: **Серце їх, як Іродове, тільки й знало одно лихо... щоб другого підвести, а самому – навтікача...** (П. М.);

- серце – вавилонське горнило: **Із невдячного серця, як із вавилонського горнила, розвіюється полум'яними крилами вогонь похоті, захоплює серце насиллям...** (Г. С.);

- Каїнове серце *Але ж не всі мають **Каїнове серце**. Мають і запахущі Авелеві жертovníки* (Г. С.).

10. Перенесення за подібністю до явищ природи:

- серце – зірка: *І зберіг я тільки, ненечко, Скарб один, що дала, – **Золоте, як зірка, сердечко...*** (Ол.);

- серце – роса: *Ти молода, як час світання, **І серце в тебе, як роса, І розпускається краса...*** (Ол.);

- серце – крига: *У кутку червона книга, А на ній сидить поет... В його **серце – наче крига, І в руках його стилет*** (Ол.);

- серце – сонце: **Було серце як то сонце, – Люде вкрили чорнов хмаров** (Ю. Ф.);

- серце – вогонь: **Серце моє вогнем пече! Рятуй мене милий!** (Ю. Ф.); **Будь-яке серце – жертovníк, вогнище чи коминок** (Г. С.);

- серце – промінь: **Серед безлюдних цих пустель, промінням серця свого гріти Граніт холодних мертвих скель!** (Ол.);

- серце – вітер: *Ці добродійності приводять нарешті людське **серце**, начебто надійний вітер корабля, у гавань любові, і їй доручає* (Г. С.);

- серце – блискавка: *Серце, що і вгорі сіяє, як блискавка, осягає й скидає всякі пернаті мрії, вигадливі стихійні думи – **чи не є соколом?*** (Г. С.).

11. Перенесення за схожістю до музичних інструментів: - серце – арфа: *Серце, як арфа, до вас простягає Сонячні струни свої* (Ол.).

12. Перенесення за схожістю до засобу спілкування: - серце – невербальний засіб спілкування: *Ти питаєш? Хіба твоє **серце** не ясній моєї мови **тобі розкажує?*** (Кроп.).

15. Перенесення за схожістю до водних стихій: *Серце – море. Пісня – хвиля* (Ол.).

16. Серце – асоціація Бога, Дух: - серце – дух, Господь Бог: *Це чисте серце, яке злетіло над усією гидотою, є голуб чистий, є Дух Святий, дух відання, дух благочестя, дух премудрості, дух поради, дух нетлінної слави, дух і камінь віри* (Г. С.); *І що є дух-утішитель, як не чисте серце, викликане із пільми гріховної?* (Г. С.); *Ніщо-бо є Бог, тільки серце всесвіту; наше ж серце нам є Господь і дух* (Г. С.).

17. Перенесення за схожістю до абстрактних понять: - серце – влада: *Тож хвиля на хвилю, удар на удар, Однаково – сонце чи хмари. Бо влада – це серце. В ній доля і дар, І щастя пекуче, і кара* (Малан.).

2.3.3. Словникова репрезентація концепту ‘серце’

У словникових дефініціях, які дають тлумачення поняттю „серце”, виділяють такі значення:

1. Центральний орган кровоносної системи у вигляді м’язового мішка, ритмічні скорочення якого забезпечують кровообіг (у людини – з лівого боку грудної порожнини). Наприклад: *Брянському розстебнули гімнастюрку, оглянули рану. Осколок пройшов у серце* (Гонч.);

// Місце з лівого боку грудної порожнини, де розміщується цей орган, наприклад: *Вона підходила до рампи, усміхаючись нам і кладучи руку на серце* (Ян.).

2. Цей орган людини як символ зосередження почуттів, переживань і т. ін., наприклад: *Козаков не раз переконувався, що Павчине серце володіє дивною властивістю – вгадувати на відстані біду чи щастя полку* (Гонч.);

// Здатність почувати й розуміти інших; чуйність, сердечність, наприклад: *Чим віддячить він їй? Чи вистачить в нього серця для неї, чи полегшить матері на старість лише холод самотності?* (Гонч.);

// Цей орган людини як символ любовних почуттів, любовної прив'язаності, наприклад: *Серце в неї, вже здібне до любові, вперше завмерло* (Ян.);

// перен. Внутрішній психічний світ людини, її настрої, переживання, почуття: *Поговорив (парубок) з дівчиною – вже й каже, що полюбив, а чистісінько не зна, яке у дівчини серце, яка душа* (Кв.-Осн.);

// з означ. Сукупність якостей, рис, властивих певній особі, вдача людини: *Нема чоловікові щастя, в кого жінка буде гординя; нема й жінці добра, коли в чоловіка невгамовне гордеє серце* (Кул.);

// з означ. Людина як носій тих чи інших рис, якостей: *Старе серце завжди шукає, де б його погрітися, кому б його посвітити на прощання своїм погаслим світлом* (П. М.).

3. часто у сполуч. із займ. *моє*, а також із сл. *козаче, дівчинонько* і т. ін, розм. Ласкаве звертання до кого-небудь: *Калино-малино, Ряснеє деревце! Хто ж тебе пригорне, Дівчинонько-серце?* (Руд.).

4. перен. Гнів, роздратування: *Соломія неначе проспала весь час своєї хвороби, як одну довгу ніч, і тільки тепер знов прокинулась вранці з давнім серцем, з давнім почуванням обіди* (образи) (Н.-Лев.); *Чого ж кричать? На кого кричиш? – з серцем до його* (Тесл.).

5. чого, перен. Головна найважливіша частина, центр чого-небудь: *Сила їх (монголів) велика, а нещасні порядки на наших долах дозволила їм зайти аж у серце нашого краю* (Фр.).

6. перен. Металева, циліндричної форми частина дзвона, розташована у внутрішній його частині, язик: *Він хотів ще потягнути мотуз, напружився і*

таки потягнув, але важке металеве серце ледве дійшло до обідка дзвона (Ст.).

7. діал. Медуза: *Між рибою біліло, як холодець, серце, тобто медуза* (Н.-Лев.) [СУМ, Т. 9, с. 141–148].

З-поміж вище наведених тлумачень поняття 'серце' в дисертації зосереджена увага на тих, які найбільш повно й чітко відображають уявлення українців про серце як національний, ментально специфічний концепт.

У перших тлумаченнях поняття „серце”, а саме: „Центральний орган кровоносної системи у вигляді м'язового мішка, ритмічні скорочення якого забезпечують кровообіг (у людини – з лівого боку грудної порожнини) та // Місце з лівого боку грудної порожнини, де розміщується цей орган” знаходить своє відображення анатомо-фізіологічне уявлення про серце як орган кровоносної системи. У мові це значення відтворюється за допомогою метафоричних виразів, які відображають зв'язок серця з кров'ю: *Хто може виточити кров мого серця, коли я ще живий* (Коц.); *Не горюйте, що тьмою окрите Непривітне ваше життя... Кров'ю серденько, все перелите, Перебрехано кращі чуття* (Гр.); *Скільки серць отам з любов'ю За люд бідний сходить кров'ю* (Гр.), а також за допомогою виразів, які вказують на локалізацію серця: *Вона чула, як у грудях стукотіло серце швидко-швидко* (Н.-Лев); *Цілий рік була щаслива, пригорталася до нього, слухала, як билося у нього серце в грудях* (К.-Кар.).

Тлумачення поняття „серце” у значеннях: „Цей орган людини як символ зосередження почуттів, переживань і т. ін.”, „здатність почувати й розуміти інших; чуйність, сердечність”, „цей орган людини як символ любовних почуттів, любовної прив'язаності” можна об'єднати в одну групу і спробувати охарактеризувати серце як орган почуттів загалом і як орган, що виступає символом кохання. Серце в українській мовній картині світу уявляють як орган, що є центром зосередження любовних почуттів, кохання: *Анно, то не шал! Кохання в мене в серці, наче кров у чаші таємній святого Граля* (Л. У.); *Усе частіше постерігав він, що в серці його ворухиться*

кохання, тихе, приязне кохання, що воно обхоплює цілу його істоту (Коц.); *Свій смисл усяка голова трима, А серце всяке – свою любов* (Г. С.).

Саме серцю призначено кохати і тільки воно знає, кого треба кохати, а кого – ні: *Полюбила москалика, Як знало серденько* (Т.Ш.); *Само серце знає Кого любить...*(Т.Ш.); *Полюбила, як уміла, Як серденько хоче* (Т. Ш.); *Хотів, щоб дівчина кохала! Над серцем хоч ніхто не вольний: Кого любити не звелить, - Нічим його не улестить* (Костом.). Саме в серці зосереджено бажання кохати: *Я люблю, я жити хочу Серцем, не красою* (Т. Ш.); *Серце його знов забазало кохання, того тихого раю, про який він так довго марив* (Коц.).

За допомогою серця сторонні люди можуть поріднитися: *До чого Христя тільки серцем прихилилася, почувавши добре, те Галя не тільки серцем кохала, а й у речах вимовляла. Поріднились вони серцем, душею* (П.М.).

Найвищим виявом кохання є таке, що йде від щирого серця: *Чім! І люблю тебе від щирого серця!* – обізвавсь *Василь* (Кв.-Осн.); *Важко моєму серцю, коли вже й ти не держиш правди і міняєш того, хто любив тебе, від щирого серця* (Кв.-Осн.); та кохання, яке йде від усього серця, а не його частин: *Люблю я тебе, Марусенько, усім серцем моїм, люблю я тебе більш усього на світі* (Кв.-Осн.); *Нігде – тес-то як його – правди дівати, я люблю Наталку всею душею, всею мислю і всім серцем моїм, не могу без неї жити...* (Котл.).

Ще одним із найвищих проявів почуття любові до коханого (коханої), до батьків, дітей проявляється тоді, коли до серця туляться, горнутья: *З дівкою обнявся, Поцолувався, Тулив к серденьку Свою миленьку* (Костом.); *Мати з радощів вичуняє, пригорне доню до серця, поцілує...* (Коц.); *Пригорнула малих до серця та тільки плачу* (М. В.).

Коли людина кохає, то серце у неї палає від щастя: *Горіло серце чистою любов'ю!..* (Фр.); *Пестять обійми кохані Серце любов'ю мені* (Гр.).

Серце – чисте, коли наповнене любов'ю: *Все у цім світі – трава та лушпиння, все – тїнь, усе – попіл, Є тільки вічна своїм серце людина одна. Чистеє серце – в любові, любов залишається в ньому* (Г. С.).

У серці міститься не лише почуття кохання, в ньому ще може бути почуття материнської чи братньої любові: *В його серці так і знялася в тій хвилі несказанна любов до сина* (Коб.); *Загинув би напевно люд нещасний, Якби погасла та маленька іскра Любові братньої, що поміж людьми У деяких серцях горіла тихо* (Л. У.).

Любов має значний вплив на серце, заповнюючи його, вона витісняє всі інші почуття, які в ньому ще можуть бути: *Здавалося, його любов до дівчини змоглася у в'язниці вдвоє, а з тим і витиснула всі інші почування в його серці* (Коб.).

Часто в серці міститься не лише саме почуття кохання, а й образ коханої людини, образ матері: *Тебе, маленьку, рідну, сивувату, Дано навіки в серці пронести* (Мал.); *Я ловив їх усмішки облесні, Та була у серці тільки ти* (Павл.); *Неначе цвяшок, в серце вбитий, Оцю Марину я ношу* (Т. Ш.); *Його образ, оповитий красою вірності, залишиться назавжди в наших серцях* (Гонч.); *Я таку тебе завжди бачу, Образ в серці такий несу – Материнську любов гарячу І твоєї душі красу* (Сим.).

Тільки у серці може бути наявна чи відсутня прихильність до когось: *...серце моє до тебе склоняється, як до рідного брата* (Котл.); *Бачив я многих – і ліпообразних, і багатих, но серце моє не імість – теє-то як його – к ним поползновенія* (Котл.); „*Дак от як він мене любить!*” – подумала собі *небога, і серце її навіки од Сомка одвернулось* (Кул.). Часто у думках і у мріях людина переносить себе в інше місце за допомогою серця: *Що ні хвилину, Скутий журбою, Серденьком лину Я за тобою* (Гр.).

Крім того, що серце – це орган, який забезпечує нам життя, він і репрезентує власне людину: *...людина складається не із зовнішньої своєї плоті та крові, але думки і серце її – ось істинна людина* (Г. С.); *Як це можливо, що людиною є не зовнішня чи крайня плоть, як люди вважають,*

*але глибоке серце або думка його, вона-бо найточнішою є людиною та головою (Г. С.). Часто людину ідентифікують із серцем: Відчуваю, друже мій. Пророк називає людиною серце (Г. С.), до якого треба підібрати ключ, віднайти шлях: **Багато дівчат на білому світі, – А серце свою між всіма знайде І повік одну кохає** (Костом.); *А ти ж чом, синку, не розпитав стежки у свого серця та заблукав до нашої хати?* (Коц.). Коли покохаєш, підкориш чиесь серце, почнеш усвідомлювати, що воно чимось схоже на твоє і більше такого серця не знайти: *Але я глибоко переконаний, що... серця... саме такого серця не зустріне. Бо немає на світі двох абсолютно однакових сердець* (Гонч.).*

Про закоханих, які знайшли своє щастя, кажуть: *серце з серцем розмовляє, серця б'ються в унісон, говорять, що у них гармонія сердець.* Також, коли поєднуються двоє сердець, то кажуть, що це – гармонія душі: *Хіба ж не диво оті тайнощі зближення двох людей, непоясними шляхи зародження найінтимніших емоцій, коли з досі незнаною силою раптом озветься серце до серця і з-поміж безлічі варіантів обраною виявляється саме така й не інакша людська особистість, і віднайдена гармонія душ, взаємна призначеність людей сприймається як відкриття, як істинне щастя...* (Гонч.).

Почуття любові має великий вплив на людину, особливо на серце: *Уся сила десятислів'я вміщується в одному цьому імені – любов. Вона є вічним союзом поміж Богом та людиною. Вона вогонь є невидимий, яким серце розпалюється до Божого слова чи волі, а тому саме вона сама Бог* (Г. С.).

Також серце – осередок почуттів, відчуттів, емоцій та емоційних станів людини, зокрема, таких почуттів, як: ненависть: *Тільки в серці збиралася ненависть до Петра та жаль до Насті* (Коц.); *Пішов додому Чіпка насупившись, поніс у серці гірке почуття ненависті на долю, що поділила людей на хазяїна й робітника...* (П. М.);

2. Емоцій та емоційних станів: сум, жаль, смуток: *Тривожно вдаль Гляджу, а в серці тяжкий жаль* (Фр.); *А небо, як синій кришталь, А в серці*

важкий сум і жаль (Фр.); *У серці все повзе зо мною сум* (Фр.); *На душі важко, на серці сумно – аж мов нудно...* (П.М.); *А проте у Настиному серці, мов павутиння снувався смуток* (Коц.); радість, веселість: *На серці у Насті було тихо та весело* (Коц.); *На серці в його було так радісно, так повно щастя...*(Коц.); *З віконечок лється стяга та пресвітла, Од радість у серці розквітла* (Л. У.); туга, досада: *Уранці устав Чіпка з досадою в серці, з дурманом у голові* (П. М.); *Зникла в серденьку в Бертольда Темна туга і досада* (Л.У.); *Усім на серце пала тяжка туга, мов перед яким великим горем* (Кул.); спокій: *Хай тіло мліє в боротьбі жорстокій, – В моєму серці врочисто розцвів Мій білий, мій сліпучо-світлий спокій* (Ольж.); страх, жах: *Небо тихе, в серці страх* (Фр.); *Від серця потроху почав одлягати страх, і Марко вже потягнув ноженьята до себе* (Ст.); *Як тяжко! Моє серце повне жаху* (Л. У.); лихо, горе: *А лютеє лихо... В самім серці повернулось І світ заступило* (Т. Ш.); *Усе кругом спало, мов зачароване, в тихім забутті теплої ночі, - не спав тільки один соловейко, виспівуючи в зеленім садочку свою любов пісню, та не спало ще лихо в Орищинім та в Мотринім серці...* (П. М.); *Ясна й тиха, найшла обох, як спочивали кожде в глибокій тишині в темній хатині... з їдовитим горем у серці, безсонно...* (Коб.); гнів: *А у серці гнів великий* (Фр.); *Глядів на землю, неначе шукав на ній кулі, що перебігла з одного місця на друге, та схилив молоде, звичайно блідаве лице, що стемніло із гніву, який так раптово наплив йому до серця* (Коб.); щастя: *І любо так, і серце щастям б'ється* (Л. У.); *І щастя наповнює серце, І зелено навкруг усе* (Ольж.); злість: *Він біг стернею... і чув, що йому чогось соромно, що в серці здіймається злість, а проти кого злість – він і сам не знав* (Коц.); *В серці мимоволі Злоба закипає Проти тих, хто в мирі Голоду не знає* (Гр.); *У голові – хміль; на серці – зло* (П. М.); мука: *В серці стихли тяжкі муки, Змовкли тугоньки на дні* (Гр.).

Є ряд емоцій, які формуються на основі багатократної раціональної оцінки. До таких емоцій можна зарахувати: недовіру: *Прокинулась у Чіпчинім серці недовіра у правду...* (П.М.); віру: *Чи не ти виймав живим очі?*

Із серця віру? (Тич.); безнадійність: *Він усе зрозумів, і страшна безнадійність обняла йому серця* (Коц.).

3. Індивідуальних психологічних якостей: надія: *Знову квіт-надія В серці процвітає* (Костом.); *Промінь надії блиснув у Гнатовім серці* (Коц.); *А в серці розкішно цвіте Злотистая квітка – надія* (Л. У.); добро: *Коли ж, під добру годину, у любу хвилину, прокидалося у його серці добро – сподівався він своїй Галі, обнімав, голубив...* (П.М.); відвага: *І я розбита, любий, але нова вступає в душу сила, одвага в серці будиться, як гляну на се нове життя, нову роботу* (Л.У.); *Одвага в серці жевріла, мов племін* (Л.У.); пошана: *Так в серці народнім, Росіє, До тебе пошана цвіте* (Сим.); правда: *Тепер мені легше за правду пострадати, що правда не в одного мене живе в серці і не згине вона по Україні* (Кул.).

5. Відчуття: важкість, спричинена образою, розлукою: *Так тяжко в сей вечір на серці мені* (Л. У.); *Мені лише так тяжко на серці* (Коб.); *Чого ж, голубочко моя, Як прийдеться нам час, буває, Розстатись, - в мене нишком щось На серце тяжко налягає* (Костом.); *Що твоя жінка мене обідила, я їй те дарую, тільки важко мені на серці, братіку мій* (М. В.); тиша: *Тихо скрізь, і на серденьку тихо, Десь журба з нього злинула пріч* (Л. У.); тягар: *На серці ж уместився глухий тягар...* (Коб.).

До пізнавальних процесів, пов'язаних з уявою, належать мрії: *Завмерли в серці мрії молодечі* (Фр.); *Се була її мрія, що вічно леліялась у її серці* (Коб.); *Я щастя не маю і в мріях не бачу, бо інші мрії у серці ношу* (Л. У.).

У серці можуть одночасно перебувати різні емоції, почуття і відчуття одночасно: *А в серці – почував він – прокидалось щось невідоме, чудне: і важко мов і легко, і сумно й весело, і хочеться співати й хочеться плакати* (П. М.).

Значення „перен. Внутрішній психічний світ людини, її настрої, переживання, почуття” репрезентує уявлення українців про те, що серце – це схованка для почуттів, настроїв, бажань, хвилювань, тобто – всього, що пов'язано з внутрішнім світом людини.

Серце може виконувати позитивні чи негативні дії, які відображатимуть внутрішній світ людини. Мова це передає за допомогою дієслівних метафор, що позначають:

а) фізіологічні процеси, стани, дії з позитивною оцінкою, зокрема: відпочинок: *А серденько одпочине, поки сльози ллються* (Т. Ш.); звуковияви: *І серце дзвонить, серце тихо грає* (Ольж.); *Ось зазвучало серце і, безкрає, Дзвенить струною радісних тремтінь* (Ольж.); сміх, веселощі: *Ой там зірка десь впала, як згадка. Засміялося серце в тузі!* (Тич.); *Небога Леся то веселиться серцем, то тяжко сумує...* (Кул.); сон: *Заснули думи, серце спить* (Т. Ш.); *...як побачив, що в Черваня ще не зовсім заснуло козацьке серце* (Кул.); *Серце не заснуло, я вас не забув* (Т. Ш.); радість: *А тато чує це, дивиться на дитину крізь вії й серце радіє* (П. М.); гуляння: *Тоді я веселий, Тоді я багатий, Як буде серденько По волі гуляти* (Т. Ш.);

б) негативні дії, стани, процеси. Серце може: мліти: *Серце мліло, не хотіло співать на чужині* (Т. Ш.); *Вийшла з села – серце мліє* (Т. Ш.); *Серце в його зомліло, як зміркував собі, що то з того може за лихо уродитись!* (Кул.); нити: *Сяде на могилі, Подивиться – серце ниє* (Т. Ш.); *На прощання, милий брате, Що сказать тобі? Моє серденько розтяте Ниє все в журбі* (Гр.); плакати: *Як згадаю твою долю, Заплаче серденько* (Т. Ш.); *Дивлюся і не бачу... Прокинуся – серце плаче* (Т. Ш.); *Ой, як же плаче серце по тобі, єдиний друже мій!* (Л.У.); *Тільки подивися: Серце плаче, радіючи!..* (Ю. Ф.); в'янути: *Серце в'яне, співаючи, Коли знає за що* (Т. Ш.); *Холодний погляд! Ох, як серце в'яне!* (Л.У.); *Втіка людей, всякчас сама; Нема розваги їй, нема, Нема і не настане... Серденько марно зів'яне* (Костом.); горіти: *Горить моє серце, його запалила Гарячая іскра палкого жалю* (Л.У.); кидатися, битися розпачем: *Серце кидалось, розпачем билось* (Л.У.); звуковияви: *Убирала земля Кров хлопячую, І стогнали серця Все дівчачії* (Костом.); *Кіндрате! Серце стогне з суму* (Мал.); *Серце в його вило; душа палала* (П. М.); *Я пройшов королівств премного, І - сурмою серце гримить* (Ольж.); рватися, розриватися: *Не рвися, серце, з туги і надій!* (Мал.); *А я дивився, серце*

розривалося (Сим.); сохнути: *Вже ж моє серце сохне, тале, Вже ж моя краса в'яне, в'яне* (Фр.); хворіти: *О, як я серцем хвораю Рану глибоку ношу* (Гр.); гаснути: *Співає жниця... серце гасне, Востанне смертна кров тече* (Гр.); краятися: *Краялось серце, замерзали сльози, Поки не сплющив навіки очі* (Гр.); холонутися: *Серце в його хололо, він не знав, з якого боку підступити до Сидора* (П.М.); тужити, журитися: *Серце моє затужить, Серце зажуриється знов – Ні, не любов, а байдужість Там у основі основ* (Павл.); дождатися, шукати: *Чого ж так серце дожида? Чи не повернеться знов сила?* (Гр.); *Моє серденько шукало Ласки і привіту* (Гр.).

У серці зосереджено різноманітні бажання і прагнення. Залежно від внутрішнього стану людини серце може чогось бажати або до чогось прагнути, що і буде відображати внутрішню гармонію: *А серце, хоч б'ється в мужицьких грудях, таки бажає щастя, таки рветься до кращого життя, живе надією!*..(Коц.); *Коли знову серце чоловіка Легковажно вірить захотіло* (Ольж.); *Не дивуйте, що серце так рв'яно, Щиро прагне і волі, і діла* (Л. У.); *Мріяти в цю пору серце моє прагне* (Павл.); *Чогось мов щастя й волі серце прагне* (Фр.). Іноді серце байдуже до усього і нічого не бажає, проявляючи тим самим внутрішню дисгармонію: *Бувають темні дні розпуки: Нічого серце не бажа, А тільки прагне швидше муки, На краще щастя не зважа* (Гр.).

Настрій має здатність швидко змінюватись: від позитивного до негативного і навпаки, що спричиняє появу чи зникнення прагнень і бажань: *Диво дивнеє на світі З тим серцем буває! Увечері цурається, Вранці забачає! Та так тяжко забачає, що хоч на край світа Шукать піде* (Т.Ш.). Іноді буває й так, що настрій одночасно і гарний, і поганий *Йому було і радісно, і боязко zarazом, тривога здіймалась у серці, усякі здогадки снувались по голові* (Коц.).

Серце – це орган, яким можна заволодіти. Ним може заволодіти хтось, найчастіше це – кохана людина, та щось: це можуть бути предмети, механізми, тварини тощо, наприклад: *Наталка заповзлася на нього – така*

*вже вдача: як що заволоділо її **серцем**, то вже край. Тепер ось заволодів її **серцем таймень** (Багр.).*

Серце уявляють як вмістилище почуттів, при цьому серце ділиться на незримі фрагменти, в яких ці почуття можуть концентруватися. Почуття і відчуття, які лише частково вплинули на серце і не потрапили всередину, можуть бути біля або коло серця: *Сидів в шинку і пив горівку, Бо **коло серця** щось пекло* (Фр.); *Вже в неї накіпало **коло серця*** (Коц.); ***Коло серця – немає ні міри, ні ваги** тому, що там діється* (П. М.); чи на серці: *А **на серці** було якось зле* (Багр.); *Видно було, що **на серці** йому щось муляє* (Гонч.); *Хто б то міг розказати, що на ту пору діялось **на серці** в бідної княгині!* (Кул.).

Крім цього, в серці можна умовно виділити ще й окремі параметричні ознаки, які вказують, де можуть перебувати почуття: глибина: *Гульня розв'язала язика, розбуркала зомлілі, пригнічені душі, розкопирсала ті врази, що **глибоко крилися в серці*** (П. М.); *Він усів одним рухом прямо на лаві, вдарився з цілої сили по ногах і **зітхнув із глибини серця*** (Коб.); *Вона сама аж почорніла з жалю; вже й якою самолюбкою була, а **в глибині серця в'язала її щира прихильність до оцеї родини*** (Коб.); закуток: *А однакож затремтіло в її душі вже в найближчій хвилі болюче, мов **заткнене десь в однім закутку серця жало**, коли згадала хвилини, як він заявить батькові, що ось він має сватати наймичку Анну* (Коб.); дно: *Десь **на дні мого серця** Заплела дивну казку любов* (Тич.); *Свій біль, свій жаль, свої пісні **У серці здавлюю на дні*** (Фр.); середина: *А вони печуть **аж у саму середину серця**, і його страшна рука, чорна така, як і обличчя, бере її бідне серце, і стискає дуже, і хоче вирвати з грудей* (Грінч.). Серце іноді називають глибоким і широким, очевидно, беручи до уваги уявлення людей про серце, як про вмістилище: ***Глибоке серце в людині, більше всіх, і хто пізнає її*** (Г.С.); ***Тяжко мені жити! Маю серце широкее – Ні з ким поділити!*** (Т. Ш.).

Найтаємничішим місцем у серці вважають глибочінь, досягнути яку майже неможливо, це може зробити тільки Бог: *А як навчив нас Єремія, і*

йому віримо, що істинною людиною є серце в людині, а глибоке серце, одному лише Богові пізнання... (Г. С.).

У серці зосереджується щось почуте людиною чи побачене: *А ми слухали і чули й до серця прийняли* (Костом.); *Сей мій указ царський і строгий Всяк у серце хай бере* (Фр.); ...обидва довго і тильно *вдивлялися в ту сонячну панораму, ніби хотіли ввібрати її в свої серця і понести далі з собою* (Гонч.).

„Сукупність якостей, рис, властивих певній особі, вдача людини”;
„Людина як носій тих чи інших рис, якостей”.

Найчастіше уявлення про людину складають саме за якісною характеристикою серця, бо яке серце, – така і людина: *Кожен є тим, чиє серце в ньому: серце вовче – істинний вовк, хоч обличчя людське; серце боброве – є бобер, хоча вигляд вовчий; серце вепрове – є вепр, хоч вигляд бобровий. Кожен є тим, чиє серце в нім* (Г.С.); *Кожен є тим, чиє серце в ньому. Кожен є тим, де серцем сам* (Г.С.). Звідси, серце є виразником людських якостей.

На основі реєстрів Словника епітетів української мови та художніх текстів, можна виділити класифікаційні групи серця.

Серце в мовній картині світу українців уявлене як орган, який наділений добрими рисами, тому в окрему групу можна виділити епітети на позначення якісно позитивних ознак серця. З-поміж них назвемо такі: щирість: *А хто стрівався на шляху зо мною, Того я щирим серденьком вітала* (Л.У.); *Чит! І любить тебе від щирого серця!* – обізвавсь Василь (Кв.-Осн.); ...а щоки – як кавуни: *сміявсь од щирого серця* (Куліш); *Там знайдете щире серце І слово ласкаве* (Т. Ш.); *Полюбіте щирим серцем Велику руїну* (Т. Ш.); *Та вірю серцем щирим і гарячим: Нема землі такої, як у нас* (Сим.); доброта, приязнь, чутливість: *Щебече він: не то співець Віршами люб'язними Кохання й радість розділя З серцями приязними* (Костом.); *Ні, все ж я так не можу відійти! Слова твої шорсткі, а серце добре* (Л.У.); *Чутливе материне серце обіллялося жалем на одну думку, що дитина мерзла б або й*

зовсім змерзла в далекій холодній дорозі (Коц.); Крім того, що красива, розумна, моторна і до всякого діла дотепна, - яке у неї **серце добре...**(Котл.); Любі співи твої **В серці чулім** (Тич.); сила, відвага: *Ось він виходить – **серце левине**, - На тіло бризнула роса* (Ольж.); *Та б'ється рівно **серце левине** – Його не виклював орел* (Павл.); *Щоби **серце** твоє одчайдушно **левине** краплю сили хлюпнуло у **серце** моє* (Сим.); чистота: **Чистим серцем** Поблагословила Свого Марка... заплакала Й пішла за ворота (Т. Ш.); *Гей, брати! **В кого серце чистеє**, Руки сильнії, думка чесная, – Прокидайтеся!* (Фр.); *Не гордуйте, прошу; хоч у нас великі приправи не знайдете, то знайдете **чисте серце** та щирі думки* (Ю. Ф.); вірність: *І справді: було, хоч гляне в любії очі, щире слово почує, пригорнеться до його, посумують укупі, все було легше, як мала коло себе прихильну душу, **вірне серце...*** (М.В.); благородство, шляхетність, справедливість: *Ах, як він заздрить, як болить **Шляхетне серце** гонорове* (Сос.); *Дарма, що рудим називають, а **серце в нього** ніжне, **справедливе**, за те й покохала* (Гонч.); дружба, нещирість: *Воспоєм честним собором, **Серцем нелукавим*** (Т. Ш.); *Прийми ж чуття від **серця дружнього** – чуття ж не зна перегород* (Тич.); здатність любити: *І коли навіть біля **серця** мого б'ється **кохаюче серце...*** (Коц.); *Ми секрет такий небесний **Серцем** **всепалким** чтимо* (Г. С.).

Окремо серце можна характеризувати за такими ознаками:

1) за соціальним характером: *Грає **серце козацькеє**, А дума говорить...* (Т.Ш.); *Гульк! Рушниця загуділа, куля полетіла Та у саме **панське серце** прямо улучила* (Костом.); *...сіла **сердешна** мати кінець столу да так же то гірко почала плакати, що й **старе запорозьке серце** трохи пом'якшало* (Кул.); *Скривджене з самого малку, її **сирітське серце** догадалося, що Чіпка – не такий* (П. М.); *Як я рад, що **переміг-таки** себе, бо у мене таке **каторжне серце*** (К.-Кар.); *Або скільки писалося про золотий урожай, золоте зерно і як воно **веселить щасливе хліборобське серце*** (Ст.); *У мене **теж мужицьке серце**, жене воно кров із землею* (Ст.); соціальною нерівністю: *Затріпалось **бідне серце**, рветься, грає і летить* (Фр.); *І не*

діждався. Від біди Не вкриєш серце **небагате** (Мал.); Я дивилась на тебе, мій брате; Що гадала, – не вимовлю зроду; Чим було тоді **серце багате**, Поховала я в тихую воду (Л. У.);

2) за розміром: Харитя почула, що її **маленьке серце** заболіло, наче хто здавив його в жмені (Коц.); Земля широка. Мудрий в небі Бог. І **серце людське** – мужнє і **велике** (Ольж.); І прокидалася невеличка злість у його **невеличкому серці**, росла, виростала – і сторонився він людей далі і далі... (П. М.); Для того й ненавиділа вона його з цілої душі, всіма нервами її **величезного материнського серця** (Коб.); Іч, яке **дрібненьке серце**, а весну чує (Ст.).

Від розміру серця не залежить його якісна характеристика. Серце може бути великим за розміром, і одночасно жорстоким, а може бути невеликим, але в ньому сховано багато прекрасного.

3) за матеріалом: *дерев'яне, кам'яне, залізне, золоте, мідне*: Та, крім добра, ти маєш, синку, те, **Що найважливіше – серце золоте** (Фр.); І тремтить, і завмирає Твоє **серце кам'яне** (Гр.); Там, горою, по стернях, величні й страшні, як почвари, переходили люди з **серцями мідяними** (Ольж.); Гук і скрегіт. Схрещуються **герці**, **Закипає золото і кров. І тоді гатить в залізне серце Мідний ямб непереможних строф** (Малан.).

Епітети останньої групи відображають різні людські характери: мідне і камінне серце – ознака жорстоких людей, золоте – добрих.

4) за статтю та родинністю:

а) за статтю: *Поглянула вона на знівеченого її словами Чіпку, що сидів мов у воду опущений, боявся підвести на неї очі, - і жаль пойняв любляче дівоче серце* (П. М.); *Тоді ще козак мало зважав на жіноче серце* (Кул.); *А дівочому серцю що і молодецька краса, що і козацька слава, коли до неї козак не горнеться* (Кул.); *Здається, ніби його не гнівлять не дуже привітні слова матері, але натяком про допомогу він таки зм'якшує жіноче серце* (Ст.); *Останнє найбільше вразило, насторожило її, і чомусь зацеміло тоді дівоче серце* (Ст.).

б) за родинністю: *Ох, як мені гидко, як мені страшно, як ся свідомість рани́ть моє **батьківське серце**...* (Коц.); *На цім місці стара мати здригнула, затиснувши папірець, наче їй справді вчувся крик того півня чорної глухої ночі, що віщував зраду, чи дійшло до свідомості ім'я „Юда”, при якому завжди стискалося її **щире материнське серце*** (Багр.).

5) за віком:

а) дитинство: *У **дитячому серці** жила Україна – Материнські веселі і журні пісні* (Павл.); ***Дитячі серця**, як найкращий скарб* (Фр.); *Він ніколи не чув, щоб дорослі плакали з голоду, і якомсь зразу, **дитячим чутливим серцем** збагнув весь трагізм сцени* (Коц.); *Як тоді веснами славно й легко бігало́сь йому вслід за пташиними ключами, аж поки ті на маянні крил не заносили частину його радості й **дитячого серця*** (Ст.);

б) юність: *Ридала пісня... Й тужні звуки **За серце тисли молоде**...*(Сос.); *Роди нам, земле, **юних серцем**, о земле, велетнів роди* (Тич.); *Отак і я своє кохання, Зимою вбите спозарання, **У серці юному** тримаю* (Павл.); *Карі оченята її вже не світилися питанням, **молодесеньке серденько** не бажало кохання* (Тесл.); *...і протягла стріла амура **Два серця – юне і старе*** (Сос.);

в) старість: *Не рветься, не плаче **Поточене старе серце*** (Т. Ш.); *І **старече серце** радується, поглядаючи на їх...* (М. В.); *Образа, гора тяжкої образи дочки, людські поговори та сміхи – усе разом піднялось у голові матері, налягало їй на **старе серце** важким жалем...* (П. М.).

б) за рисами характеру людини в антонімічних парах:

1) м'яке-тверде (черстве): *Цей Блаженно мав дуже **м'яке і чуле серце*** (Гонч.); *Все у безвість кане. Що ж, не билось **серце тверде** Перед тим, що не стане!* (Ольж.); *Сто раз тривкіша, ніж мур, - **Щирих, м'яких серць** твердиня* Супроти гromів і бур (Фр.); *Сили ж молодецькі Згинуть – не набудеш; В **черствім серці** думи Повік не розбудиш!* (Гр.); *Таке він до своєї мами говорить. У нього **тверде, недобре серце**, і Бог би скарав за його слова!* (Коб.);

- 2) тихе (спокійне) - шумне, невгамовне: *Опустошили убоге Моє **серце тихе*** (Т. Ш.); *З **заспокоєним серцем**, повним надії на щасне скінчення справи своєї, повертав Семен з Межибожа додому* (Коц.); *Думка спить, і серденько спочило; Я дивлюсь на обличчя твоє; Тихе море спокою навчило **Невгамовнеє серце моє...*** (Л. У.);
- 3) боязливе, злякане - сміливе, хоробре: *Ходім, партизани, до мене, у кого лиш **серце хоробре*** (Мал.); *Злякане Грицькове **серце** догадалося* (П. М.); *Се ж був той старий, на слова скупий, на вид незначний чоловік, там далеко на полях, з предивно ніжним почуттям і добротливо **несміливим серцем*** (Коб.);
- 4) холодне - гаряче (запальне): *А в тій кузні коваль клепле, а в коваля **серце тепле*** (Фр.); *Либонь, радість зобаганія Гріє **серденько холоднеє*** (Костом.); *Але **серце твоє холодніше зими**, Із заліза твої почування* (Гр.); *І згада про мене з сумом **Серденько гаряче**, Наді мною, сиротою, Нищечком поплаче* (Гр.); *Січові оповістки про запорозьку вдачу, про запорозьку волю западали у **гаряче серце онукове*** (П. М.);
- 5) жорстоке, гнівне, зле - добре, чутке: *В **гнівливе серце** помисл злий, як нетля в світло лине* (Фр.); *Він тепер дивиться на його не злим оком; прислухається **чутким серцем**; хочеться йому увесь мир обняти, втерти йому сльози, утихомирити горе...* (П. М.); *Мені твоє **добре серце** відоме, а він нічого, крім цього, не шукає* (Г. С.); *Хіба вже, зглянувши на Кирила Тура, перемагав своє **жорстоке** запорозьке **серце*** (Кул.); *Плакала гірко, таяла, в'яла, На **злеє серце** своє нарікала* (Костом.);
- 7) за настроєм: поганий – гарний: *Як згадає він рідну країну, Затремтить його **серце сумне*** (Л. У.); *Дмитрик з **радісним серцем** трюхав по льоду, затискуючи в жмені гроші на хліб* (Коц.);
- 8) за зв'язком із кров'ю: *...одривав і волік я – не мчав, а волік я **скривавлене серце**, бо се чув голос* (Коц.);
- 9) за відсутністю в людини здоров'я: *Химерні ви, люди, **серця ваші хворі** Від всього займаються жалем страшним* (Л. У.); *Бо в мене **серце хибке**, що й не встою, як знов просять та молитимуть* (М. В.); *Твоїм щастям, наче*

сонцем, я би **серце грів слабе** (Фр.); *О, хвала, хвала Тобі, Христе, Ізцілилося серце хоре!* (Ольж.);

10) за зв'язком з чимось темним, нечистим: *В мене серце і смутне, і темне* (Л. У.); *...Пістряк по-своєму, по-письменницьки, і розказав, як він прийшов до нового сотника прехваброї конотопської сотні ...пана Халявського і як той каже, „воззрів на нього гордим оком і нечистим серцем, аки на пса смердяща”* (Кв.-Осн.);

11) живе серце як ознака життя людини: *В ньому серце живеє ще б'ється* (Л. У.); *Хай же й темнеє серце твоє оживе І на спів мій веселий озветься, Бо на нього озвалось все, що живе, В тебе ж серце живе, бо ще б'ється* (Л. У.);

12) серце – доля: *Що живе в твоїм безталаннім серці?* (Коб.) *На весіллі музика гучна, то ж то шпарко та весело грає! Ох, я знаю, комусь-то вона Безталаннеє серденько крає!..*(Л. У.).

13) за людською роздвоєністю: *І нагло... серце, дике і палке, Забилося в метафізичнім тілі* (Ольж.).

14) за національно-етнічною характеристикою: *Проклинаю тебе моїм руським серцем* (Ян.); *Весна не минає, а претці зима Для руського серця?* (Ю. Ф.).

Серце, як і людина, може бути: одиноким, самотнім: *Помолюся господеві Серцем одиноким* (Т. Ш.); *Не збідніло серце одинокє у співця. Та впала сивина* (Мал.); *Самотнє серце з болю тяжкого Не перестанє довіку плакати* (Гр.); втомленим, замученим: *Хоча серце замучене, Поточене горем* (Т. Ш.); *Дармо втомленеє серце б'ється, мов у клітці рись* (Фр.); *Був довго Йван у сні неначе, І серце стомлене козаче То відпускав, то тиснув жах...* (Сос.); одуреним, зрадженим: *Не жаль мені кохана, за тобою, Свого ж одуреного серця жаль* (Павл.); *Чи ж серцем зрадженим людей зігрію? Чи в ньому щирі я знайду слова?* (Павл.); збентеженим: *Розкрилося ніжним суцвіттям Збентежене серце моє* (Сим.); зворушеним: *Ваше буяння, сади, Владно ввійшли в моє серце зворушене Та залишилися в нім назавжди* (Сим.);

безжурним: *Видно, материн жаль уразив і його **безжурне серце**: стоїть він біля матері похнюпившись* (П. М.), передаючи внутрішній стан людини.

Серце може бути: *ледачим, прагнучим і голодним, жадібним*, наприклад: ***Серце ледаче** давно – як фіял без вина* (Ольж.); *І ждуть собі безсмертя, І мруть один за одним, - Нові приходять з **серцем, прагнучим і голодним*** (Фр.); *Мріє, не зрадь! Ти ж так довго мила свої чари в **серце жадібне моє, сповнилось серце ущерть*** (Л. У.).

Окремою групою у словнику епітетів української мови виділено ряд оригінальних епітетів: *безневинно-заяче, безкриле, безлюбе, білокриле, бубняве, всесуще, диміюче, журавлине, здичавіле, нерозгадане, роз'ятрене, сизокриле, трусливо-люте*. Наприклад: *...і все одурувало **сполохане та роз'ятрене серце*** (Коц.); *...міни за Денисовою командою, вирвавшись із вогнистих жерл, як із **роз'ятреного серця**, навально шугнули вгору* (Гонч.).

До цих епітетів можна ще додати ті, які не представлені в словнику, але трапляються в художній літературі: *білосніжне, спустошене, пересушене, остигле, розбитеє, безщасне*, наприклад: *Впадить пісні, дощем ридання **На серце білосніжне*** (Тич.); *Останнім тріпотанням забилося **спустошене серце*** (Коц.); *Та, сеє кажучи, і почепила на шию, а в тім капшучі жаб'яча задня права лапка, та з неї ж **пересушене серце*** (Кв.-Осн.); *Минулися літа молодії Веселії літа, Немає з ким **остиглого Серденька нагріти*** (Т. Ш.); *Чи хто тебе чує? Чи не скаже часом того, **Що розбитеє серце віщує?*** (Л. У.); *Угамуйсь, моє **серце безщасне!** Не допоможуть нам сльози дрібні* (Гр.); *І сила ж є, і **серце не мізерне*** (Кост.).

„Ласкаве звертання до кого-небудь”.

Номен серце в українській мові широко використовують у функції пестливого позначення людини при звертанні: *Кажіть, **серце**, буду чути* (Коц.); ***Серце моє, ненько!** Скажи мені щирю правду, де милий-серденько?* (Т.Ш.); *Катерино! **Серце моє!*** (Т.Ш.); *Дитино моя, **серце моє!** За що відривають тебе від мене, за що садять у ярмо?* (Коб.); *Любо та гарно, **милеє серце**, Тут нам укупі сидіти* (Костом.). Використовують такі звертання

переважно тоді, коли виявляють особливе ставлення до співрозмовника, передусім до коханої чи близької людини, показуючи тим самим почуття та душевну прихильність.

В українській мові, крім лексеми *серце*, використовують ще й її словотвірні деривати-демінутиви: *серденя, серденько, серденятко*, які часто входять до складу звертань: *І на призьбі біля хати Співає дитячко. Вийди, вийди ти до мене, Моє серденятко!* (Костом.); *Дівчино-серденько! Скажи нам усю щиру правдоньку, як душа до душі...*(М. В.).

„перен. Гнів, роздратування”: *Чого ж кричать? На кого кричиш? – з серцем до його* (Тесл.); *Враг візьми мою душу, – закричав із серця Шрам – коли я ждав од Череваня такої речі* (Кул.).

„чого, перен. Головна найважливіша частина, центр чого-небудь”: *Може тим, що Запорожжє іспоконвіку було серцем українським, що на Запорожжі воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались...* (Кул.); *Стали ми жити на цій бурій, аж червонястій землі, в самому серці найзадушливішого їхнього штату* (Гонч.).

Висновки до розділу 2

Душа – складне поняття, яке має багато значень, а також виступає об’єктом дослідження багатьох наук. Душа – одне з найзначущіших понять з-поміж тих, які представляють внутрішній світ людини.

Душа – це орган внутрішнього життя людини, тобто того, що не пов’язано безпосередньо ні з фізіологією, ні з діяльністю інтелекту. Це орган почуттів, місце локалізації її емоцій і „високих” бажань, пов’язаних із задоволенням духовних потреб. Це також орган передбачень, за допомогою якого людина може відчутти, що відбудеться в майбутньому, а також те, що було в минулому чи відбувається зараз.

Душа – це найцінніше, що є у людини як з погляду „найвної” анатомії, так і з погляду етики. Душа є рівнозначна з особистістю людини, з її внутрішнім „я”, його сутністю.

Лексема *душа* добре піддається вербалізації. Мова зберігає

найрізноманітніші уявлення українців про душу: від усталених, традиційних, закріплених словниками, до нетипових, втілених переважно в переносних значеннях. Вербалізованого вигляду душа набуває у фразеології, усній народній творчості, у текстах художньої літератури.

Серце для української культури й ментальності є передусім репрезентантом кордоцентричного світогляду. Серце – це орган, що відповідає за чуттєву сферу людини і є центром зосередження любовних почуттів, кохання.

Серце в мовній картині світу українців постає як орган почуттів та відчуттів, а вже потім як орган, який забезпечує людині життя, орган передчуття. Серце є не лише місцем певних особливих процесів, але й своєрідним вмістилищем почуттів, тобто чимось статичним. У серці отримує своє відображення внутрішній стан людини, як позитивний, так і негативний

Лексема *серце*, так само як і душа, широко представлена у фразеології, у фольклорі, в текстах художньої літератури, де набуває омовленого вигляду в прямих та переносних значеннях.

Концепти ДУША і СЕРЦЕ найповніше репрезентовані в мовній картині світу українців різними мовними засобами, складають ядерну зону концептосфери „внутрішній світ людини”, віддзеркалюють історико-культурну та духовну спадщину українців. Ці концепти є ключовими словами української культури. Також душа і серце складають морально-емоційне ядро людини.

РОЗДІЛ 3. Номінативне поле концептів РОЗУМ і ДУХ – периферії концептосфери „внутрішній світ людини”

3.1. Концепт РОЗУМ

У реєстрах словників до дефініції поняття розум є такі потлумачення:

1. Здатність людини мислити, відображати і пізнавати об’єктивну дійсність:
Народ вірить у те, що поступиться природа перед розумом людським,

перед людською енергією... (Вишня) // з означ. Певний склад, характер мислення: *В Адаменка був гострий розум, план бою цілком постав у його голові* (Ян.) // Загальний інтелектуальний розвиток, рівень пізнання, знань кого-небудь: *Коли б той розум наперед, що потім!* (Укр. присл.).

2. Те саме, що мислення // Перев. з означ. Практичне, розсудливе мислення: *Хоч він і говорив, що у нього все сім раз одміряно, але як людина твердого розуму, він припускає, звичайно, можливість всяких ускладнень та несподіванок* (Головка) // Нормальний стан мислення, психіки людини: *І знову невсипуща журба захопила її в свої цупкі обійми... важким гнітом навернула ясний розум* (П. М.) [СУМ, Т.8, с. 434].

У Словнику синонімів української мови є такі тлумачення:

1. Здатність людей логічно мислити, пізнавати об'єктивну дійсність, засвоювати, запам'ятовувати і т. ін. Розум, інтелект, ум, розсуд, глузд *розм.*, розуміння *рідше*. *Мислячий розум*.

2. Здатність окремої людини запам'ятовувати, оцінювати обстановку, події тощо та відповідно діяти і поводитися; звичайний природний стан людської свідомості. Розум – здоровий глузд – глузд, толк (*розм.*), мозок (*розм.*), голова (*розм.*), кебета (*розм.*), розсудок (*розм.*), розсуд *рідше*, розуміння *рідше*, тямма *розм.*, тямка *розм.*, застанова *діал.* *Найбільше ж за розум вони поважають старого, за вдачу його та ще, звісно, за сина* (Гонч.); *Іди служи, годи Енею, Він зна своє воєнне ремесло; Умом і храбростю своєю В опрічнес понав число* (Котл.) [ССУМ, Т.2, с. 570–571]

У філософії розум розглядають поряд із таким поняттям як розсудок. Розсудок і розум – поняття, вироблені в історії філософії для позначення якісних особливостей мислення на певних ступенях буття або логічного розвитку. В античній філософії їх розглядають як властивості, неоднаково притаманні різним істотам. Типовою є думка Піфагора: душа людини поділяється на три частини: ум (розум), розсудок і пристрасть. Розум і пристрасть характерні і для живих істот, а розсудок – лише для людини. У неоплатонізмі розум займає певне місце в ієрархії, яка покладається Єдиним:

єдине, розум, душа, Космос, матерія. Стоїки розрізняють два начала дійсності: активне – розум, або Бог, і пасивне – речовину [201, с. 555]: *Хай живе свободи розум! Хай сховається пільма* (Тич.); *Страшно жити без відради, Чужим бути між свома; А страшніш тієї стради Гола істина ума* (Гр.). За Аристотелем, розум не менше, ніж відчуття, залежить від стану тіла; розум, за Аристотелем, не природжений до тіла і його не можна розглядати як органічну функцію. Аристотель погоджується з тим, що розум піддається руйнуванню старістю та загальним ослабленням сили [10, с. 52].

У когнітивній лінгвістиці розум – це здатність людини до причинного пізнання, а також до пізнання цінностей, універсального зв'язку речей та явищ, здатність цілеспрямованої діяльності всередині цього зв'язку. Це механізм породження знань і цілеспрямованої реалізації їх у взаємозв'язку певного організму зі сферою. При цьому під сферою розуміють сукупність фізичних, соціальних і духовних факторів, з якими доводиться мати справу організму в процесі життєдіяльності [123, с. 30].

Концепт 'розум' отримує своє відображення як у загальнонаціональній мовній картині світу українців, представленій фразеологізмами та зразками усної народної творчості, прислів'ями та приказками, так і в індивідуальній, репрезентованій творчістю українських прозаїків.

3.1.1. Особливості представлення концепту 'розум' у загальнонаціональній мовній картині світу українців.

Одна з особливостей реалізації концепту 'розум' у загальнонаціональній мовній картині світу полягає в тому, що про розум у прислів'ях, приказках і фразеологізмах говорять часто з гумором і іронією, особливо, коли йдеться про відсутність розуму в людини взагалі або ж його наявність, але меншою мірою.

Згідно з уявленнями українців розум даний людині Богом: *Де ти був як бог розум роздавав? Коли бог розуму не дав, то і коваль не вкує; Бог розуму послав кому – „хто-небудь став розумний, почав правильно мислити, діяти, оцінювати щось” – Хіба ж Василь письменний, щоб йому апостола*

читати? – спитала Настя. – Був неписьменний, а тепер бог йому розум *послав* (Кв.-Осн.) [ФС, Т.1, с. 39]; *Бог (Господь) розум одібрав (відняв, забрав і т. ін.) у кого.* – „хто-небудь втратив здатність правильно, розсудливо мислити, діяти, втратив самоконтроль, не стримує себе” – *Недурно кажуть, що як має скластися лихо, то Бог і розум відбере* (Коц.) [ФС, Т.1, с. 38]; *Бог розумом зобидив (обділив) кого* – „хто-небудь розумово обмежений, не може правильно мислити, діяти, оцінювати щось” [ФС, Т.1, с. 39]; *Бог розуму не дав кому.* 1. Хто-небудь розумово обмежений, не може правильно мислити, діяти, оцінювати щось. 2. *на що.* Хто-небудь позбавлений хисту, уміння і т. ін., не розуміється на чомусь [ФС, Т.1, с. 39].

Місце локалізації розуму, згідно найтиповіших уявлень українців, – голова: *Голова без розуму, що млин без води; Кожна голова свій розум має; Коли голова пуста, то розуму у голові не придадуть міста; Маєш голову май же і розум; Розум носить не сива борода, а голова; В голові розуму багато, та ключ від нього загубився;* фразеологізми: *держати розум в голові, заст.* [ФС, Т.1, с. 228]; *мати розум [у голові]; мати свій розум [у голові].*

Якщо ж про місце локалізації розуму говорять з іронією, то тоді він міститься в п'ятах: *Більше в нього розуму в п'яті, як у тебе в голові.*

Розум – явище і вроджене, і набуте. Найбільше значення для людини має саме вроджений розум: *Ліпше розум природжений, ніж навчений; Краще з наперсток розуму природженого, ніж цебер приученого, бо У кого нема розуму вродженого, не буде й навороженого.* Якщо розуму від народження немає, то його не прибуде: *Як нема розуму від роду, то не буде і до гробу.*

Людина може набувати розуму: *Розум не купують, а набувають.* Найчастіше набувають його в навчанні, причому вчать все життя: *Чоловік розуму вчиться на цілий вік; Вчися розуму не до старості, а до смерті; Чоловік цілий вік розуму вчиться, а дурнем вмирає.* Навчати розуму можуть також розумні люди: *Як піде поміж людей, то і розуму прибуде.*

Явище набирання розуму втілено і у фразеології: **наводити (навертати) / навести (навернути) на розум (на ум) кого і без додатка** – „навчати чи змушувати кого-небудь діяти розумно, обдуманно, не робити безглузких вчинків” [ФС, Т.1, с. 520]; **навчати (вчити) / навчити [добру і] розуму ([доброму] розумові, [на добрий] розум, уму-розуму) кого.** „виховувати кого-небудь на основі законів справедливості, відповідно до усталених правил та звичаїв: *Взяла та в школу хлопця одвела... Доглядала ж Сама його, сама й навчала Добру і розуму* (Т. Ш.) [ФС, Т.1, с. 521]; **наставляти (настановляти, направляти, рідко напучувати) / наставити (настановити, направити, рідко напутити) на [добрий] розум** кого – „навчати кого-небудь дотримуватися певних норм, традицій у поведінці, діях та вчинках”: *Хто собою керує не вміє, той і другого на розум не наставить* (Укр. присл.) [ФС, Т.2, с. 532]; *Оддавши свою вбогу лепту, падала Мотря перед пречистою на коліна і молила її тихим-гарячим словом, щоб вона берегла її дитину од лихої години, щоб направила його на добрий розум* (П. М.); *Чи на розум наставляє Діток водить по межі* (Гр.).

Інколи розум сам може навчити людину: **Розум чоловіка вчить і по сімдесят літ.**

Фольклорні матеріали, зокрема прислів'я і приказки, репрезентують різнобічні уявлення про розум. З одного боку, розуму можна і не набути впродовж життя: *Хто не має змолоду розуму, на старість і не буде мати; Коли замолоду немає розуму, і на старість не жди, І з сивою бородою не все розум приходить*, а з іншого – *Кожний прийде до розуму, хто зразу, а хто пізніше.*

Фразеологія засвідчує процес набуття людиною розуму з віком: **братися / взятися за розум** – „ставати розсудливішим, розумнішим; починати поводити себе розумно, діяти розсудливо: *Час би, Наталко, взятись за розум: ти уже дівка, не дитя* (Котл.); *Молодий був – дурний, а постаршав – за розум взявся, - одказує Христя* (П. М.) [ФС, Т.1, с. 58]; **доходить / дійти [до] розуму** – 1) „ставати розсудливим, розумово зрілим”:

Став [Чіпка] **розуму доходить**, – одказує **Оришка**, – сам побачив, що треба **робити** (П. М.); 2) „навчатися розбиратися в чому-небудь, розумітися на чомусь”: **Одначе Мартин почина ніби до розуму доходить**, хтось-то вже його навча проти мене!.. (Кроп.) [ФС, Т.1, с. 267]; **набиратися / набратися розуму (ума, уму-розуму)** – „поповнюючи свої знання, набуваючи життєвого досвіду, ставати розумнішим”: **Як віз ламається, чумак ума набирається** (Укр. присл.) [ФС, Т.1, с. 518]; **добиратися / добратися [до] розуму (глузду, толку, ума і т. ін.)**, рідко – „зростаючи, ставати розсудливим, розумним”; [ФС, Т.1, с. 253]; **добувати / добути розуму** – „поповнюючи свої знання, набувати життєвого досвіду, ставати розумнішим” [ФС, Т.1, с. 254]; **вчитися розуму (уму-розуму)** – „набувати досвіду, уміння, знань” [ФС, Т.1, с. 166]; **доводити / довести до розуму (до ума, до глузду)**. 1. кого. „виховувати, ростити (про дітей)”: **Щоб вам [Галі і Чіпці], мої рідні, щасливо вік звікувати та своїх діток до розуму довести** (П. М.); **Ти вихваляєшся та чванишся тим багатством, що батько твій придбав, а сам і за холодну воду не берешся, а він змалку працює і батькові своєму старому допомагає, і малих братів і сестер до розуму доводить**, - і за те я його люблю! (Кроп.); 2. кого, рідко „наставляти, навчати, повчати кого-небудь”: **Не можна, мабуть, інше, яке тільки горем та бідою довести людей до розуму** (Кул.).

Людині треба давати настанови у набутті розуму: **Як питається, то на розум наведи; Казав Наум – візьми на ум.**

Наявність у людини розуму у народній уяві співвідносять з матеріальними статками: **Є розум – є гріш**, або ж навпаки – їх відсутністю: **Розуму багато, а грошей мало; Багато ума, та в кишені катма; У нього ума палата, та грошей малувато.**

Розум – найкраще багатство, найбільший скарб для людини: **Не бажай синові багатства, а бажай розуму; Розум – скарб людини.** Це той скарб, який дорожчий золота, будь-яких грошей: **Краще розум, як золото; Золото без розуму – болото; Розум дорожчий від грошей; Ліпший розум, як готові гроші.** Це – найбільше щастя: **Не дай, боже, щастя, а дай розуму; Не збирай**

сину худоби, **а збери йому розум; Прибудь, щастя, розум буде; У кого розум, у того й щастя; Щастя без розуму – торбина дірява; Не купити ума, як нема; Розум за гроші не купиш.** Найбільше нещастя для людини – відсутність розуму: **Кого щастя згубити хоче, тому перший розум відбере.** Розум – найголовніше, що є в людини: **Не перо пише, а розум; Не штука наука, а штука розум.**

Вік людини не є показником наявності розуму. Людина може бути старшою за віком і не мати розуму: **Вирости виріс, а розуму не виніс; Виріс, та ума не виніс; Двадцять літ, а розуму ніт; І вродилось, і виростло, а розуму не винесло,** а може бути меншою, і мати розум: **Ледве сі вилупило, а вже яке мудре; Молоді літа, старий розум; Хоч і молодий ще, а старячий розум має.** Однак наявні й такі співвідносні ознаки: **Їхав саньми, їхав возом, які літа, такий й розум; Який зріст, така й сила, які літа, такий й розум.**

Зовнішні параметри людини також не є показником розуму. Людина може бути високою, але дурною: **Вигнався з дуба, а розуму з зуба; Від дошки до дошки, а всередині розуму а ні трошки; Виріс, та розуму не виніс; На зріст великий, та на розум низький; Виліз і до неба, а дурний, як не треба; Великий чоловік, а розум дитячий.** Може бути й навпаки: **Зростом мале, але розумом старе; Сам малий, а розум великий,** тому треба вчитися розуму не до зросту, а все життя: **Не вчи розуму до зросту, а до гробової дошки.** Отже, **Не дивись на зріст, а питай розуму.** Якісні характеристики розуму (розмір, величина, довжина) не залежать від цих же показників зовнішності: **Ніс довгий, а розум короткий; Хотя волос довгий розум короткий; Борода велика, а розуму мало; Коса довга, а розуму й пальця не обернеш; Голова лисіє, а розум дуріє; Довге волосся, а короткий розум; Довгі коси, а розум короткий.**

Згідно уявленням українців жити треба власним розумом, прислухатися треба до себе: **Живи своїм розумом, а не чужим; Кожний живе своїм розумом; Всяк живе своїм розумом. Всіх радься, а свій розум май; Всіх слухай, а свій розум май.** У прислів'ях можна навіть знайти певні

поради чи настанови щодо цього: *Не живи позиченим розумом; Вчися чужого розуму, та свого не згуби; Другого запитай, а свій розум май; З чужим розумом в люди не вийдеш; Свій розум – цар в голові; В когось розуму не позичиш; Людей добрих слухай та свій розум май; Чужим розумом далеко не зайдеш; Чужим розумом не проживеш.* Аналогічні погляди можна простежити також у фразеологізмах: *доходити / дійти своїм (власним) розумом до чого, чого* – „осягати, усвідомлювати зміст, значення і т. ін. чого-небудь самостійно, без сторонньої допомоги [ФС, Т.1, с. 267]; *жити своїм розумом (умом)* – „дотримуватися власних поглядів, переконань і т. ін.” [ФС, Т.1, с. 294] – *Отак, синку! Живи своїм розумом* (Коц.) та *доходити / дійти своїм (власним) розумом до чого, чого* – „осягати, усвідомлювати зміст, значення і т. ін. чого-небудь самостійно, без сторонньої допомоги” [ФС, Т.1, с. 267].

Жити правильно, добре можна тільки з розумом: *З умом жити – тішитися, без ума – вішатися.*

Розум у народній уяві має зв'язок із силою: *Де є розум, там сили менше; Де розуму не стає, там сили добуває.* Сила – слабша за розум: *І сила перед розумом никне; Перед розумом і сила поступається; Розум більший, як сила.* Боротися треба не за допомогою сили, а за допомогою розуму: *Не силою борись, а розумом; Сила воляча, а ум курячий.*

Розум має здатність бачити, сприймати навколишнє: *Око бачить далеко, а розум ще краще.*

Для нормального функціонування розуму йому необхідна праця: *Розум без роботи не має і до життя охоти.*

Є ряд прислів'їв, приказок, фразеологізмів, які репрезентують відсутність розуму в людини: *Добра кума, та розуму нема; Нема ума – вважай – каліка; В його тільки й ума, що дивиться.* Іноді вони іронічного або навіть зневажливого характеру: *Це не зійде з ума, бо нема з чого; У його розуму, як у кози хвоста; В нього не всі дома: поїхали на базар розуму шукати; на розум кволий; на розум небагатий (бідний)* [ФС, Т.1, с. 29];

курячий (короткий) розум; Хоч вдача гаряча, та розум курячий, не при [своєму (при своїм)] розумі (умі), [чи] при (в) [своєму] розумі (розумові). Іноді, це зображено з іронією, особливо, коли йдеться про кількість розуму: *Розуму палата, та ключ від неї загублений; Має розуму за сім глупих.*

Людська розмова часто залежить від розуму: *Який розум, така й бесіда.* Не слід говорити все підряд, не думаючи: *що на умі (на душі), те й на язиці в кого* [ФС, Т.2, с. 973]; *Що на умі, то й на язиці; Що в умі, то в губі,* бо це – ознака нерозумності людини. Якщо *держиш (тримаєш) язик далеко від розуму* – „говорити що-небудь безглузде, нерозумне” [ФС, Т.1, с. 230], то в такому випадку краще *держати (тримати) язик за зубами (на зашморзі, на прив'язі, на припоні)* – „бути обачним, стриманим у розмовах, висловлюваннях; не розголошувати чого-небудь; мовчати” [ФС, Т.1, с. 230].

Слова сприймають розумом: *Ти кажеш на глум, а люди беруть на ум.* Спілкуватися необхідно з людьми розумними: *З розумним поговори, то розуму наберешся, а з дурним, то й свій загубиш; Коли з розумним говорю, то розуму наберуся, а як з дурним, то й свій страчу. З ним і останній розум загубиш.* Іноді мовчання – прояв розуму людини: *Мовчи, так подумують, що ти розумний.*

Людина справляє враження на інших не своїм зовнішнім виглядом, красою, а своїм розумом, що і віддзеркалено у прислів'ях та приказках: *Не суди по одежі, а суди по уму; Не у зрості сила й не у красі розум; Гарна птиця пером, а чоловік – розумом (умом); Сам хорош, а розуму ні грош; По одежі стрічають, по уму проводжають; Краса приглядиться, а розум пригодиться; Не краса красить, а розум; Шкода краси, де розуму немає; Бог до вроди розуму не прив'язав; Личко біленьке, та розуму маленько.*

Яка людина, така в неї і голова. Якщо людина розумна, то в неї і голова розумна, а, якщо ні – дурна: *Ліпше розумним ногам поклонитися, ніж дурній голові.* Іноколи навіть розумна голова іронічно наділена ознаками дурної: *Розумна голова, та соломою набита.*

За народними уявленнями, краще перебувати поруч із розумними людьми, аніж з дурними: *Лучче з розумним свині пасти, як з дурнем в карти грати; В розумні не понав, а з дураків вийшов*. Мова засвідчує також розуміння людиною того, що *Один розум добре, а два – краще*.

Загальноприйнятим для людини є уявлення й про те, що розум наявний не лише у людей, але й у тварин, але особливим чином: *Кожна птиця свій розум має; І стільки в нього нема ума, як у комара; За вівцю розуму не має; Ворона за море літала, а розуму не набрала*.

В усній народній творчості широко представлено протиставлення двох типів людей: розумних і дурних. Цікавим є те, що значну увагу приділено дурням, наприклад: *Дурневі не страшно зійти з ума; Дурневі свого розуму не вставиш; Дурному дасть бог щастя, та не дасть розуму; Дурний гуляє, бо розуму не має; Або ти дурний, або розуму не маєш; Аж дурний – такий розумний; Він не дурний, а тільки розуму не має; Дурень розумного не любить, а п'яний – тверезого*. Також у фольклорі виділено один із типів розумної людини – мудра людина: *Мудрий не говорить, коли робить, а скаже, коли зробить*. Мудрість людська з'являється з роками: *Як голова сивіє, то й чоловік мудріє; Син у двадцять років мудріше від свого батька, у тридцять років знає стільки, що і батько, а у сорок пізнає, скільки то він не знає, що його батько знає*.

Мудрість, як і розум, теж локалізована в голові: *Мудрість у голові, а не в бороді; Мудрість не в очах, а в голові*.

В усній народній творчості отримують своє відображення якісні характеристики розуму. З-поміж них можна виділити такі:

1. Якісно негативні ознаки розуму. До цієї групи належить лише єдине означення: дурний: *За свій дурний розум тепер бідує; Нема гіршого ворога, як дурний розум; з дурного розуму – „не тямлячи чого-небудь через недосвідченість”* [ФС, Т.2, с. 761].

2. Якісно позитивні ознаки. До цієї групи належать прикметники *добрий, невсипуций, світлий, мудрий*, наприклад: *Добрий розум не дасть плакати;*

Невсипуций розум, невтомні руки; Світлий розум, чиста совість всім повість правдиву повість; Кожного мудрого простота хватає, бо він мудрий розум має.

3. Вікові особливості розуму. До цієї групи належать такі означення як: *дитячий*, наприклад: *Зійшов над дитинячий розум; На дитячий розум перейшов*, яке використовується з гумором, особливо, коли це стосується дорослих людей, які почали думати як діти; а також *старий*, наприклад: *Розум старий, а наука молода*

4. Параметричні особливості розуму. У народній творчості отримує своє віддзеркалення лише прикметник *великий*, при цьому відсутня ознака маленького розуму: *Нічому не дивуватись – ознака великого розуму; великого розуму* – „дуже розумний” [ФС, Т.2, с. 760]. Очевидно, це пов’язано з тим, що лексема *великий* в певних контекстах має іншу конотацію, виступаючи заміном слова *маленький*: *Од великого розуму і роги ростуть; з великого розуму, ірон. – „необдуманно; здуру” – Чи не одуріла наша Ївга з великого розуму* (Кв.-Осн.) [ФС, Т.2, с. 761].

5. Розум як тип мислення. До цієї групи належать такі словосполучення *бистрий на розум* – „здатний добре й швидко міркувати; кмітливий” [ФС, Т. 1, с. 23] – *Одного зачарував своєю звіролютістю, другого – бистрим розумом, піснями, бесідами* (Загр.); *тверезого розуму* – „розсудливий, поміркований, здатний правильно мислити, критично оцінювати” [ФС, Т.2, с. 761] – *Поглибившись у них, жив на око мовчки й бездільно, хоча коли внутрі його душі мов діти рвалися насліпо інстинкти в різні сторони й вигріб ували окремо від тверезого розуму рухи долі* (Коб.) та *здоровий глузд (розум)* – „тверезе розуміння речей; розсудливість [ФС, Т.1, с. 173].

У загальнонаціональній мовній картині світу розум також постає і як засіб мислення. Людина може нормально мислити: *крутити розумом / покрутити мізками* (*мозком, головою, розумом і т. ін.*) – „думати, мислити” [ФС, Т.1, с. 403]; *повертати / повернути [своїм] розумом (мозком)* – „добре думати, міркувати” [ФС, Т.2, с. 653], але може і втрачати

здатність нормально мислити: *втрачати (тратити) / втратити (стратити) розум (глузд)* – 1. „переставати нормально мислити, поводитися; ставати божевільним. 2. „виявляти нездатність обдуманно діяти, поводитися, опинившись у складній ситуації; губитися” [ФС, Т.1, с. 160]; *глузд за розум завертає (завернув)* у кого і без додатка – „хто-небудь не може нормально мислити, діяти”: *Чи ви од чаду, чи з похмілля? Чи чорт за душу удряпнув? Чи напились дурного зілля, Чи глузд за розум завернув?..* (Котл.) [ФС, Т.1, с. 173]; *загубити / рідко губити розум (тям, свідомість)* – „втратити здатність діяти, чинити логічно, обдуманно // Бути психічно хворим, божевільним; *погубити розум*, *заст.: Страх вона його любила, Аж розум ввесь свій погубила* (Котл.) [ФС, Т.1, с. 304]; – *Денісе, чи ти розуму не згубив?* – понуро спитався батько. – *Чого б я розум ізгубив?.. А що ж я – подарую йому троє коней, чи як?* (Грінч.); *зайти за розум* – „втратити здатність тверезо мислити, діяти і т. ін.” [ФС, Т.1, с. 306]; *тьмариться (туманіє, мутиться, гасне і т. ін.) / потьмарився (помутився, погаснув і т. ін.) розум* кому, у кого, чий і без додатка – „хто-небудь втрачає ясність думки, мислення” [ФС, Т.2, с. 760]: *Стою, питаю... нема ні гуку... Мутиться розум, слабіють сили* (Гр.); *ум за розум заходить / зайшов* у кого – „хто-небудь втрачає здатність тверезо, розумово діяти” [ФС, Т.2, 913]; *звихнутися розумом (умом, з розуму, з ума)* – „збожеволіти; звихнутий з розуму” [ФС, Т.1, 326]; *відбігти (відбитися) розуму (глузду)* – „стати ненормальним, збожеволіти” [ФС, Т.1, с. 115]; *Глузд за розум завернув; Ум за розум зайшов; Кожен по своєму з розуму сходить; несповна розуму* – „розумово обмежений, ненормальний” [ФС, Т.2, с. 547]: *Засідання вів суддя Старохоцький, чоловік років під шістдесят, відомий тим, що був несповна розуму* (Фр.); *Він несповна розуму; І справді, – вхопився пан за те слово, – не повно в неї ума було* (М. В.); *рішитися (позбутися) розуму (ума, глузду)* – „втратити здатність нормально мислити, діяти і т. ін.”: *Цей Павло ума рішився: от на себе і зводить лихо – чуєте?* (М. В.); *Що це таке справді?! Ледащу такий потур давати! Це треба розуму рішитися* (Грінч.); [ФС, Т.2,

с. 850]; *стратитися розуму* – „збожеволіти” [ФС, Т.2, с. 866]: *Але вона його не чула. Неначе розум стратила* (Коб.).

Іноді про людину, у якій зникає розум, кажуть: *хворий на розум* наприклад: *Про око його зробили хорим на умі, якийсь час подержали у Кульпаркові, а потім вернули знов на посаду* (Фр.).

Втрата людиною здатності мислити або ж втрата розуму – це результат впливу на розум певних факторів.

1. Людський фактор. Сама людина може впливати на чийсь розум, наприклад, *відбирати / відібрати розум кому* – 1. „позбавляти кого-небудь здатності нормально мислити або сприймати щось”: *Вона відбирала йому весь розум і всю свідомість його єства* (Коб.); 2. „хто-небудь втрачає здатність нормально мислити, розуміти і сприймати” [ФС, Т.1, с. 114]; *замутити голову (розум) чию (чий), кому* – „позбавити кого-небудь здатності тверезо мислити, логічно міркувати” [ФС, Т.1, с. 313]; *затуманювати / затуманити голову (розум, рідше очі) кому, чим і без додатка* – 1. „позбавляти кого-небудь ясності, гостроти мислення, затьмарювати комусь свідомість // Паморочити різким, п’яним запахом; 2. „вводити в оману, дурити кого-небудь” [ФС, Т.1, с. 319]; *паморочити / запаморочити (розум, свідомість і т. ін.)* – 1. „позбавляти кого-небудь здатності ясно і чітко мислити або тверезо і реально ставитися до чого-небудь”; 2. „викликати стан, схожий на сп’яніння, п’яніти [ФС, Т.2, с. 605]; *зводити / звести з розуму (з ума)* – 1. „викликати почуття роздратування, гніву, змушувати кого-небудь вдатися до нерозумних дій”: *Казав тобі раз, казав тобі два, Ой, не пий ти горілочку, Бо зведе з ума* (Кроп.). 2. „захоплювати, полонити кого-небудь, викликати почуття кохання // викликати почуття захоплення, схвильованості, неспокою і т. ін. // спокушати // негативно впливати на чийсь поведінку, розбещувати когось” [ФС, Т.1, с. 327]: *А вам же, пане, що? Запалились, і тепер з розуму зводить? Так і не пуцу тебе до неї, не допуцу* (Стар.); *Микита співа: Ті два жупани, ще й сіру свиту Він проп’є, прогайнує; Зведе дівчину з ума, з розума Та й сам*

помандрує (Кроп.); *А ти б то, не буркочучи, задури в Марусі голову? Звів дівку з ума та й відсахнувся!..* (Кроп.); *Коли умився і глянув в озерце, стало шкода себе молодого, безжурного, веселого обличчя, що колись зводило з розуму дівчат* (Багр.); *...а вони, мене не знавши, подумують, що я який-небудь ледащо, що тільки зводжу тебе з ума* (Кв.-Осн.); *Кажуть, хлопців з розуму зводжу* (Кост.); *А то Венера все свашкує, Енеєчка свого муштрує, Щоб він з ума Дідону звів* (Котляревський); *збивати / збити з розуму (глузду) кого* – „зваблювати, спокушаючи кого-небудь, підштовхувати на нерозумні дії”: *Хто ж, як не він, отой дука прославлений, Сю сироту загубив? Хто, як не він, стиду, честі позбавлений, дівчину з розуму збив?* (Гр.).

2. Зовнішні чинники: *затоплювати / затопити розум у чарці (в горілиці)* – „притупляти свідомість, вгамовувати важкі почуття, вживаючи надмірно алкогольні напої” [ФС, Т.1, с. 319]; *потьмарити розум (мозок) кому* – „позбавити чіткості сприйняття, розуміння; запаморочити”: *Мені темниця очі засліпила, мені неволя розум потьмарила* (Л. У.).

3. Вплив віку людини – *вижити / виживати з розуму (з ума)* – „від старості втратити здатність розумно мислити; позбутися розуму” [ФС, Т.1, с. 88]: *Люди не звертали уваги на ті Уласові речі. – Старий став – з ума вижив* (П.М.).

Розум – це місце, де відбувається процес формування думок, процес „думання”, міркування, мислення людиною як такий: *думка спала / спадає [на розум] кому* – „хто-небудь мимоволі або раптово подумав про когось когось – щось” [ФС, Т.1, с. 272]: *Я і сам додумався, і з стариками радився, так нікому така думка не спала на розум* (Кв.-Осн.); *прийти / приходити в голову (до голови, на ум, на розум і т. ін.) кому* – 1. „з’явитися, виникнути (про думки, здогади і т. ін.) // Згадатися (про минуле)”; 2. „задумати, надумати щось зробити (про плани, дії і т. ін.)”: *Тоді-бо дійшло безвладдя в Польщі до того, що робив усякий староста, усякий ротмістр, усякий значний чоловік, що йому в божевільну голову прийде, а найбільш із народом*

неоружним (Кул.) [ФС, Т.2, с. 692]; *спливати (спадати) / сплисти (спливити, збрести) на ум (розум)* – „несподівано з’являтися, виникати у кого-небудь у думці, у думках (про наміри, бажання і т. ін.): *Лаврінові спала на ум думка, чи не покусала часом матері скажена собака* (Н.-Лев.) [ФС, Т.2, с. 850]; *на умі* у кого і без додатка – „у думках, у помислах чийх” [ФС, Т.2, с. 914]: *Старі діди та баби все те собі на умі мали, а молодіці нишком поміж себе рахували, що воно таки щось непевне...* (П.М.); *Кохання в мене на умі!.. Мені й вони двойко серце сушать, як подумаю-погадаю* (М. В.); *Коли тобі що і наверзеться на ум, то подумай, для кого і для чого ти виходиш за возного за муж* (Котл.); *забігати [наперед (далеко)] розумом (думкою)* – „думати про майбутнє”: *Не забігай наперед розумом, щоб не звихнувся* (Кроп.) [ФС, Т.1, с. 299]; *розкидати / розкинути розумом (умом, думками, головою)* – 1. „напружено, зосереджено думати, шукаючи виходу із якогось становища; 2. „продумати що-небудь; розмірковувати над чимось”; 3. „уміти швидко і добре міркувати, розмірковувати, бути кмітливим, розумним [ФС, Т.2, с. 751]. Наприклад: *Так, пане сотнику, добре ти розумом кинув* (Стар.); *Бо з кіньми справи не виграємо. Ну лишень розкиньте розумом* (К.-Кар.); *А ти, мій голубе, розкинь розумом, що кожна приязність для одного коштує неприязності для багатьох* (Стар.); *Хоч вам цар волю й дав, так земля ще наша... платіть за неї викупні... а ми розкинемо розумом та ще щось придумаємо* (П. М.); *вертиться (крутиться) на думці (на умі, на гадці) у кого* – „хтось весь час думає про кого, що-небудь” [ФС, Т.1, с. 72]: *А п’ятнадцять карбованців так і вертяться у мене на умі. Уже я розчитала собі, чого й купити* (П. М.)

Людина намагається постійно щось запам’ятовувати, тому розум має тісний зв’язок із пам’яттю та процесом запам’ятовування як таким: *зарубати [собі] на носі (на умі)* – „добре, надовго запам’ятати // укріпитися в певному намірі, переконатися в правильності чого-небудь” [ФС, Т.1, с. 317]: *З миру по нитці – голому сорочка. Максим зарубав собі на умі, що це наймудріше правило на світі* (П. М.); *брати / взяти [собі] на ум (на розум) що і без*

додатка – „усвідомлювати, запам’ятовувати що-небудь” [ФС, Т.1, с. 54]: *Задивились на церемонії, засіли на м’ясних бенкетах, не взяли собі на розум шукати істини Божої, до якої їх вів обряд...* (Г. С.); *Беріть собі на розум, діти: Таких Гривків багато є на світі* (Ю. Ф.); *Про таке жіноче вередування слухав наш Пархім та й узяв собі на розум* (Кв.-Осн.).

Також у мові через розум відображено таку особливість людського характеру як окремішність, найповніше це виражено у фразеологізмі *собі на умі* – 1. „який вміє приховувати свої думки, настрої і т. ін., неохоче спілкується з іншими; хитрий, скритний”: *Наталка многим женихам піднесла печеного кабака; глядя на сіє, і я собі на умі* (Котл.); 2. „думати про власні інтереси, мати свої плани, задуми” [ФС, Т.2, с. 914]: *І стома з журбою, Здобуті в тюрмі, І думка добою, – Собі на умі* (Гр.).

У фразеологізмах наявний також ряд нечленованих структур у вигляді питальних речень, зокрема [*та*] *чи з розумом?*; *Чи сповна розуму?*; *З глузду з’їхав?*, що уживаються „для вираження здивування, застереження, коли хтось діє необачно, необдумано” [ФС, Т.2, с. 760]: *Свят! свят! Чи ти при своєму розумові, чоловіче* (П. М.).

Розум зберігає узагальнені знання, узагальнений досвід людей: *Цей найчистіший, усесвітній, усіх віків та народів узагальнений розум вплив нам, як джерельний струмок, усі мудрощі та мистецтва, потрібні для провадження життя* (Г.С.). Для поповнення ж цих знань і досвіду необхідно навчатися: *Не той дурний, хто не знає (ще такий, котрий усе знає, не народився), але той, хто знати не хоче. Зненавидить глупоту: тоді хоч і дурний, а будеш у числі блаженних* (Г. С.).

3.1.2. Специфіка реалізації концепту ‘розум’ в індивідуальній мовній картині світу українців.

Розум, згідно уявлень українців, явище і вроджене, тобто те, що отримане при народженні, так і набуте, оскільки впродовж свого життя людина здобуває певні знання, уміння, навички, досвід, у неї формується свій тип мислення, і вона стає розумнішою: *Там я мав і покаятися, і набратися*

розуму, якого усе чомусь не вистачало мені (Ст.); І де ти навчився гарячого слова? І де ти набрався такого ума? (Мал.); Сини й дочки Мартина по школах розуму набираються (Сам.). Досить часто буває й навпаки – людина проживає життя, нічого при цьому не навчившись: *...прийнявся відьом топити, подума, що то він то був нерозумний, а то вже й зовсім здурів (Кв.-Осн.).*

Розум може бути даний від народження Богом: *Наділив її Бог розумом, вона й богобоязлива, і богомольна, так її Отець Милосердний не оставить (Кв.-Осн.);* іноді Бог наділяє людину розумом трохи пізніше: *Був неписьменний, а тепер Бог йому розум послав, а як і що я і сам не знаю (Кв.-Осн.).* Розумом може наділити людину доля: *Ні, то Доля грядки копле, Красу садить, розум сіє, Примовляє, приспівує: „Сходи, красо, до схід сонця, Ти, розуме, - спозаранку! Рости красо, до пояса, Ти, розуме, вище мене! Іди, красо, поміж людьми, Ти, розуме, громадами! (Фр.).*

Розум може з'явитися в людини не одразу, а сформуватися з віком: *Ну, а маю надію, що як він зросте в літах, зросте й розумом, бо розумний він уже й тепер... (П. М.);* *Все гадаю, що з часом прибуде йому розум. Він молодий, та й у тім-то вся біда. Дурний! З чоловіком, як зі збіжжям. На однім місці достигає зерно скорше, на іншим – пізніше. Один приходить борше до розуму, інший пізніше (Коб.).*

Крім цього, розум може розвинутися у людини за рахунок зміни навколишнього середовища: *А по-друге, знаю, що як він піде до війська, то сам покине її. Там прийде він уже сам до розуму (Коб.).*

У людських уявленнях збережена думка про те, що чим людина старша, тим більше повинна мати розуму: *Лягай же, дівко, спати; завтра будеш старіша, чим сьогодні, а від того і умніша (Кв.-Осн.);* *Ну, а маю надію, що як він зросте в літах, зросте й розумом, бо розумний він уже й тепер (Коб.);* *Час би, Наталко, взятись за розум: ти уже дівка, не дитя (Котл.).*

Розум може передаватися дитині від батьків, іноді навіть більшою мірою, ніж у них є: *Вже й не знаю в кого вона вдалася розумом: в мене був неабиякий розум, і в тебе не гурт було розуму й замолоду, а на старість і той, що був, не знаю, де дівся* (Н.-Лев.).

Для того, щоб чогось досягти у житті, потрібен розум: *Ох, і скільки ж треба волі, Скільки розуму й зусиль!* (Тич.), а для того, щоб його набути, потрібно, передусім, навчатися: *Змалку кохайтесь в освіті, Змалку розширюйте ум* (Гр.).

Розум добувають або безпосереднім навчанням у навчальних закладах: *Хлопчика опікун віддав у бурсу розуму добувати* (П. М.); *Бо якби наш панич мали Розуму доволі, То нічого їм би було Вчитися у школі!* (Руд.), або ж його виховують, навчають старші покоління: *Чи на розум наставляє Діток водить по межі* (Гр.); *Виховаю його та вигляджу, напою його серце чаром-любов'ю, натопчу його розумом добрим, натхну в його душу правду святую і настановлю царем на землі* (Ст.).

Розум – це те, за що людину цінують і поважають: *Я вас зову так, як все село наше величає, шануючи ваше письменство і розум* (Котл.); *Об розумі і добрім серці Наталки нічого і говорити; всі матері приміром ставлять її своїм дочкам* (Котл.); *Своїм розумом всіх він дивує Сам себе зве царем світовим* (Тич.).

Деколи наявність розуму у людини не відіграє значної ролі, його навіть треба приховувати: *Тільки там треба утаїти, що я письменний: у них, кажуть, із розумом не треба висоватись; та се невелика штука. І дурнем не трудно прокинутись* (Котл.). Для деяких людей головним є не розум, а щаслива доля: *Без розума люди в світі живуть гарно, А з розумом та в недолі вік проходить марно* (Котл.).

Розум – місце, в якому зосереджуються, формуються, зароджуються людські думки. Вміння розумно висловлювати думки – ознака освіченості: *Виступаєш ти чемно, порядно І говориш розумно і складно* (Фр.).

Людина не завжди говорить те, що думає: *Ця думка в Росії у багатьох була на вустах, але не в багатьох на умі* (Г. С.).

Оскільки у переносному значенні думки, які зосереджені в розумі, можуть літати: *Так, я вільний, маю бистрі Вільні думи-чарівниці, Що для них нема на світі Ні застави, ні границі* (Л. У.), то, очевидно, з цим і пов'язана метафорична здатність розуму літати та мати крила: *Розпусти сміло вітрила І ума твого крила, Пливучи в буремнім морі* (Г. С.); *Розпусти свої вітрила, Розуму свого крила* (Г. С.); *Розпошир удаль зір і розум летючий І кінець свій поминай Всіх твоїх справ, в яку ціль стріла улучить* (Г. С.).

З філософського погляду місцем перебування розуму є щось земне: *Важко розум у небо із земного вирвать, Важко не втопитись в світу цього прірві* (Г. С.).

Згідно з людськими уявленнями, місцем перебування розуму є голова: *...понеже і поєліку: усяк чоловік імають голову, голова імають розум, розум імають волю...* (Кв.-Осн.); *Всякому місту звичай, права, Всяка тримає свій ум голова* (Г.С.); *Не дурить мою голову: я теж розум не в решеті ношу...*(Ст.).

Оскільки голова – місце перебування розуму, то вона наділена тими ж характеристиками, що і людина: якщо людина розумна, то відповідно розумна і її голова: *В казках його зроду розумна голова знаходила немалу роботу* (П. М.); *Ось хто розумна голова, чистий опришок! Баране! Ну, розповідж пану меценасові, як ти втопив свою жінку* (Фр.).

Усе те, що людиною було побачено, зберігається в розумі: *Перед очі нам стали, зробились відомі І у розум уклались зір рухи питомі* (Г. С.).

Розумом людина може бачити та сприймати дійсність: *Адже ж не дурніший за інших, бачу очима розуму, як треба матися, поводитися, а вийду на люди, й дринзаю, неначе засць по клітці. Й не знаю куди себе подіти* (Мушк.); *Щасні ті, що старались у вік стародавній Розум звести й побачить зірок рух наявний* (Г.С.). Він може бачити навіть те, що є незримим для очей: *Бачиш очима вино тут і хліб, проте розумом видно Господа Бога, який, тіло прибравши, сховавсь* (Г. С.).

Розум, за наївними уявленнями, може зосереджуватися у очах, які його віддзеркалюють: *Данило Виговський, високий сухорлявий чоловік з гострими розумними очима, осміхнувся* (Н.-Лев.); *В лиці, в очах було розлите щось гостре, палке, гаряче, було видно розум із завзяттям і трохи з злістю* (Н.-Лев.); *Його сірі розумні очі почали пильно вдивлятися в Євгенія* (Фр.).

Окрім очей, відобразити наявність чи відсутність розуму в людині може погляд: *Його погляд, виявляючий розум і тям, був твердий, спокійний* (Н.-Лев.).

Люди, у яких недостатньо розуму, хочуть, щоб він у них з'явився: *Хоч хто і сто літ проживе, Без розуму блукаючи, – Волів би день один прожить У розумі, в думках святих* (Фр.). Про це вони і просять у своїх молитвах: *О Боже мій милий! Пошли мені розум! Пошли мені серце, пошли мені душу, Щоб добре любила і коїть не вміла Ніякого зла!..* (Ол.).

Розум людини може притуплятися, а іноді розум взагалі може покинути людину: *Думки (Чіпки) рвалися на шматочки; він силився звести їх до купи, напружав розум... та, здається, й розум його покинув...* (П. М.). Останнє відбувається за певних обставин, але для цього повинна бути якась вагома причина. Зокрема, це може бути горе: *Оце, що сталося, було таке страшне, що можна було з розуму зійти* (Коб.); *Жаль заступив їй розум! – відповів Івоніка. Гадаєш – чоловік із добра з розуму сходить, з утіхи* (Коб.); перенапруження розуму навчанням: *З тяжкою бідою він зробив судейський екзамен, але заплатив за нього дорого, бо по екзамені зійшов з ума* (Фр.); *І чи то він свою мову За той час забувся, Чи з великої науки З розуму схибнувся* (Руд.); кохання *Коли ж я знаю, що сьому не можна бути, і бачу свою Марусю, що зовсім розум погубила, полюбивши тебе...* (Кв.-Осн.), від страху або ж з іншої причини: *Еней од страху з плигу збився, В умі сердега помішавсь* (Котл.).

Для свого нормального функціонування розум має працювати та очищатися: *Розум завжди любить до чогось братися, і коли він не матиме хорошого, то звертатиметься до поганого* (Г.С.); *Хоч на морозі, а вчи, бо*

війна війною, а розум людський не має перелозами лежати. Сій добре і вічне (Ст.); Одну нічку не спи, один день промовчи І, очистивши ум, сей горіх розтовчи (Фр.).

Розум здатен виконувати певні дії, наприклад: *Спам'ятався, - а ти щезла... Розум холодіє, Лиш нещасна моя думка Росте та повніє (Руд.); Любов підкралась тихо, як Даліла, а розум спав, довірливий Самсон (Кост.); Так як в органі одне повітря через різні трубки різні голоси витворює, отак у людському тілі один розум по-різному діє, розкладаючись на різні складники (Г.С.).*

Розум часто виступає як борець: *Кощій Безсмертний непременно вмере, і всі безглуздя розум переборє (Костенко), або творець: Не розум від книг, а книги від розуму створилися (Г. С.).*

Розум може бути засобом пізнання: *О божественний спокій, дари ще не пізнані Божі, Розумом лиш пізнають цінність безмежну твою (Сков.); вгадування чи не вгадування чогось: А кругом якась таємність – Не вгадає розум мій (Гр.); дивування когось: Своім розумом всіх він дивує Сам себе зве царем світовим (Тич.).*

Розум – це, передусім, здатність людини мислити, відображати і пізнавати об'єктивну дійсність, її загальний інтелектуальний розвиток, рівень пізнання, знань, це певний тип мислення: *Неправда тих слів аж біла з лиця і очей Леонові, але уста, послушні наказові волі, говорили, а розум силяв їх докупити, як того вимагав інтерес (Фр.); Сміло гляньмо в вічі борвію. Та зміркуймо усе розумом: Може, зірвемо ще й порадоньку (Стар.); Стояв-стояв пан Уласович довгенько і розуму не приложить, що йому теперечки на світі й робити! (Кв.-Осн.); Певні були, що ті не втечуть з глибокої ями, але не могли добрати розуму, як їх узяти (Грінч.).*

Розум, за народною уявою, є не лише у людей, але й у тварин: *Стара Сойка була розумна собака і гавкала вже здалека на нього, тоді він мав час скинути з себе ремінь і кинути ним уперед... (Коб.); Давніше у мене була сучка Фідолька, чудово розумна звірина, то я розмовляв з нею (Фр.).*

На основі наявності чи відсутності розуму, людей поділяють на дві категорії:

а) розумні, тобто ті, у яких є розум: – *Зіло для нашого братчика, хитрого та розумного писаря* (Кв.-Осн.); *Розумні люди в Галичині від першої хвилини аж надто добре знали вартість тих безсовісних клевет* (Фр.); *Так, видно, Наталка багата, хороша і розумна? – Правда...* (Котл.); *А тепер твій дядько-бурлака, чабаном десь служить, а все через те, що розумний дуже* (К.-Кар.); *Він так здавався і нікчемний, Та був розумний, як письменний* (Котл.).

б) нерозумні (їх ще називають дурні або безумці), тобто ті, у яких розуму немає чи він обмежений: *Був він чоловік дуже недалекого розуму, ще меншої сміливості, ще слабшої волі* (П. М.); *У тій голові, – каже – розуму, мов два клало, а третій топтав* (Кроп.); *Безумцеві властиво жалкувати за втраченим і не радіти з того, що залишилося* (Г. С.).

Якісна характеристика розуму репрезентована за допомогою означень, які номінуватимуть розум як „певний склад, характер мислення” і як „практичне, розсудливе мислення”.

У текстах художньої літератури можна виокремити певні якісні класифікаційні показники поняття „розум”:

1) за віком: *Коханий мій синку, - сказав старий. – Ти маєш молоденький розумець* (Г. С.); *А тут ходив я малюком, - Що міг збагнуть дитячий ум* (Павл.); *Непривичний до думки, Старечий ум, мов раненая птиця, Метався, тріпався у темноті* (Фр.);

2) за статтю: *Сказано: жіноцький розум на що добре здатний?* (М. В.); *Це той Потоцький, що розум в нього жіноцький* (К.-Кар.); *Ой, Іване... Хіба в тебе розум дівочий, що вповав на теперішні часи, а що буде послі не подумав* (М. В.);

3) за професією: *Я думав, що ви своїм правничим розумом борше щось думаєте, ніж я* (Фр.); *А се справа така, що треба її оповісти докладно, бо інакше ваш адвокатський розум готов мене зрозуміти фальшиво* (Фр.);

4) за розміром: *Хто з вас тільки великую Бороду кохає, Той ніколи великого Розуму не має!* (Руд.); *Хоч він десь собі й учився, кажуть би то – скінчив і курса, а проте був чоловік дуже невеликого розуму, ще меншої сміливості, ще слабшої волі* (П. М.); *То я був випивши та для штуки й пішов, щоб посміятися. А вони з великого розуму думали, що я справді на їх ступу Горбушу оком накинув* (Грінч.); *Здається мені, що ти й не дурень на світі, - та й усе село має тебе за чоловіка з **неабияким розумом*** (Кроп.);

5) за соціальним станом: *Я це давно знав і так і роблю! Бо в світі на гроші та на господарські достатки більш бідних людей, ніж багатих, а що на розум бідних, то ще більш* (Кроп.); *Істина їхньому гострому зорові не здаля бовваніла, як **простацьким розумам**, а ясно, мов у свічаді, виставлялися...*(Г.С.);

б) за якісними показниками: *Не бажая наук нових, **крім здорового ума**, Крім розумностей Христових, бо солодкість там сама* (Г. С.); *Не вона мені зав'язала світ, а... **мій дурний розум та...** ти, Романе* (Грінч.); *Та, крім добра, ти маєш, синку, те, Що найважливіше – серце золоте, **Досить науки і здоровий ум**, І вже пройшов ти молодості шум* (Фр.);

7) сильний – слабкий розум: *Першим ти пагонцем, хлопче, на світ од батьків народився, Перший чеснотою скрізь, перший і славою будь, **Перший і розумом сильним...*** (Г. С.); *...кам'яніє **скудний розум**, Заблуканий в словесних пущах...* (Малан.); *Я смакую її хиби, дефекти тіла, маленьку душу, **безсилий розум*** (Коц.); *Але в руках, у тьму простертих, В несамовитій силі руху – Така страшна погорда смерти, Таке сліпуче сяйво духу, **Що кам'яніє скудний розум**, Заблуканий в словесних пущах, І шкіра терпне і морозом Приймає теплі жили сущих...* (Малан.).

8) за типом мислення: критичний: ***Критичний у вас розум**, Олено, - говорив він з важкою міною, - аналізуючий, розважуючий дух* (Коб.); *Коли б була, як доктор А. казав, **менш розважним критичним умом**, не була б я ані в часті такою безталанною серед нинішнього ладу суспільного...* (Коб.); гострий: *Велична зовнішність у ньому поєднувалась із **глибоким і гострим розумом***

(Малик); **Розум гострий у багатьох**, але не всі навчилися мислити (Г. С.); швидкий, бистрий, меткий: *Буде ще найліпшим мужем, найліпшим батьком; у нього бистрий розум і духа чимало!* (Коб.); Скажи, що зараз робить **розум твій меткий?** (Г.С.); простий: *Мова сокирна, але чувся в ній розум, звичайний, простий людський розум* (Сам.); лютий: *Бідне серце віддав на поталу нещадним спрагам, Обернув лютий розум у трактор на ниві слів* (Малан.);

д) тонкий, гнучкий: *Не з її розумом, тонким та гнучким, руйнувати було ту башту крупкої волі...*(П.М.); холодний: *Заспокойтеся. Вам потрібний холодний розум, на вас відповідальність за долю людей* (Ян.); *Цей доктор із широким лобом і білою лисиною, з холодним розумом і з каменем замість серця, це ж він і мій безвихідний хазяїн...*(Хвил.); чистий: **Чистий розум є те ж сонце** (Сков.); спокійний: *Вперед, наперекір всьому! А спокійний його розум констатував, що все ж таки він гине...* (Багр.).

10) за характером: гордий: **І скам'яніє гордий розум, І мармур одягне лице** (Малан.).

До оригінальних епітетів віднесемо такі, як: *зацькований, сліпий, глевкий, оригінальний, правий розум: ...і в сутичці вічній святого з ганебним світлішає розум зацькований мій* (Кост.); *Зір твій гострий, зате розум – зовсім сліпий* (Г.С.); *Молодий ще дуже! Хоч і повно в його голові розуму, так глевкий же той розум – нехай зачерствіє!..* (Кроп.); *Якби я не любив пана Шмигельського за його розум оригінальний, то за слова такі Жезницькому я дав би право побалакати з паном Яном за стіною* (К.-Кар.); *Хутко збудися, мій розуме правий! Воскресни вже з тіней!* (Г.С.); *Де у хвилях самотини бачив я перлини сліз; те саме чоло блискуче, де яснів широкий ум* (Фр.).

Людська уява пов'язує розум зі світлом. Це можна побачити на прикладі функціонування в мові таких виразів, як: *у її (його) очах світиться розум – так кажуть про розумну людину ...обличчя йому повне достоїнстві й поваги, в очах, синіх, великих, світиться розум* (Стар.); *світло розуму,*

наприклад: *Може, й справді тут відбувається перехід від реального в ідеальне? Кажемо ж – світло розуму* (Гонч.); „*Я є Господь Бог твій, хай не буде в тебе богів інших!..*” тощо. Ясніше сказати так: *Я голова твого щастя і світло розуму* (Г. С.).

Для людини важливим є світлий розум і здорове тіло: *Назви коротко мужа мудре діло! – В умі май світло і здорове тіло* (Г. С.).

Розум залежить від зовнішніх чинників, зокрема від горілки, оскільки саме з цією пристрастю пов’язують втрату людиною розуму: *Прощай, розуме! Завтра побачимось! (Випива)* (Кроп.); *Ой ти, синочку мій, Ти, дитино моя, Гей, не пий, не пий тії горілочки, Бо зведе з ума* (Кроп.); люди іноді думають і по-іншому: *Не бійтєсь, я розуму не проп’ю* (Кроп.); *Як горілки я нап’юсь, Та й ума я наберусь, Гей, з невірною дружиною Жити не поймусь* (Кроп.).

Розум уявлено народом як невидиму субстанцію в людині: *Наприклад, тіло людське видно, але прозорливого й утримуючого його розуму не видно* (Г. С.); *Через це у стародавніх [людей] Бог звався розум всесвітній. Йому в них були різні імена: натура, буття речей, вічність, час, доля, необхідність, фортуна та інше. А в християн найвідоміші йому імена такі: дух, Господь, цар, отець, розум, істина* (Г. С.). Це може бути якесь вмістилище, часто – думок: *І чорним роєм підсувалися йому різні болючі думки до ума, напливали здогади на душу й мучили* (Коб.); *А я у полоні одних лиш дум, Одне непокоїть тільки мій ум* (Г. С.); *Як не вмієш так-от жити, Вивчи-бо фігуру ту! Ах, не може умістити Розум хитрість цю просту* (Г.С.) – і пам’яті: *Мій розум хоче згадувати! Але я хитрую з ним, я – стара людина* (Ян.).

Розум часто уявлено людьми як місце зосередження чогось, особливо того, що не покидає людини, над чим думаєш: найчастіше – це думки про людину, більше про кохану або ж близьку людину, чи про народи: *Тяжко дихати... В голові нема Ані одної думи ясної... Навкруги, куди б не поглянув, тьма... Я блукаю сам... Ти не йдеш з ума* (Гр.); *Скільки було в них краси!*

Моря сердитого шум, Луки зелені, ліси, Дітки приходять на ум (Гр.); *З ума не йдуть знедолені народи, – Їм я віддав усі чуття мої* (Гр.). Це також зосередження почуттів та відчуттів: *Але горе невсипуще, Як і перш, не йде з ума* (Гр.).

Людина прислухається тільки свого розуму – тобто себе, хоча також може прислухатися до думок інших: *Він не був усе такий, як тепер, не слухав тільки свого розуму, Маріє!* (Коб.); *Ніхто не буде мати для тебе більшого розуму, як тато та й мама... тато та й мама, та й Бог святий...* (Коб.). Іноді людина прислухається не до власного розуму, а надає перевагу інстинктам: *Шнадельський витріщив на нього очі. Більш інстинктом, як розумом, він зміркував небезпеку і дав без опору вести себе* (Фр.). Часом людина взагалі не слухає, що говорить розум: *Все враз порвуть... нема у грудях влади; Страшне життя, страшніша вічна тьма; Не жду я більш ні щастя, ні віради... Та хто зважа на доводи ума* (Гр.).

Розум має зв'язок з правдою. Правда, за народною уявою – це і є розум: *Сього годі заперечити, наколи не хочеться йти якраз супроти всякого розуму. А що єсть по правді, те й по розумі* (Коб.). Тому людина повинна шукати розум з правдою, який можна знайти у вірі в Господа Бога: *Хто шукає Господа, знайде розум з правдою, а ті, що правильно шукають його, знайдуть мир* (Г. С.).

На розум можуть впливати певні чинники:

1. Почуття і відчуття: кохання, любов: *Коли ж я знаю, що сього не можна бути, і бачу свою Марусю, що зовсім розум погубила, полюбивши тебе* (Кв.-Осн.); *Страждання, яких я зазнаю від своєї любові, мало не зводять мене з розуму* (Загр.) *Бо страх вона його любила, Аж розум весь свій погубила, А бачся, не була плоха* (Котл.); *Ціла її колишня любов до нього, яка свого часу зводила її з розуму, приневолила її забути старшого, наказала вигонити нещасну дівчину з сиротою...* (Коб.); щастя: *Ти не знала іще того щастя, яке охоплює жагою і розум, і волю, і серце...* (Стар.); радість: *Але радість скороминуца, вона затманює розум, робить людину сліпою* (Мушк.); біда:

Не йде на ум ні їда, ні вода, що перед очима біда (Кв.-Осн.); *А поки розум од біди не згірк ще, - не будь рабом і смійся, як Рабле* (Кост.); лють: *Лють скаламутила йому розум* (Малик).

2. Людський фактор упливу:

а) людина сама впливає, вживаючи горілку: *Де ж ти, бузувіре, пропив свій розум* (Гуц.);

б) вплив іншої людини: *Бачите, з яким палом за його заступаєтесь: видно, добре вам задурманив і розум, і серце* (Стар.); *Стихло, змовкло все те згодом... Не приходь же знов на ум, Не воруй своїм приходом Зниклих жалів, змерлих дум* (Гр.).

3. Уплив інших чинників: *Цим простим хлопцям розум пройняла енергія розплавленого сонця* (Кост.); *...почав йойкати і кричати, що та дуривітська академія, вибила з моєї голови останній розум* (Мушк.).

3.2. Репрезентація концепту ДУХ у мовній картині світу

Уявлення про дух – дуже давнє, воно існувало, ймовірно, уже в епоху архаїчних релігійних форм фетишизму, тотемізму, анімізму, магії.

З погляду релігії дух (лат. animus – образ думок, дух; anima – животворний дух, життєва сила; spiritus – подих, дух, життя) – універсальний концепт, у якого наявний цілий спектр значень: *абсолют*, безплотна надзвичайна істота, частка божества в людині, яка домінує над *душею* й тілом, внутрішня (моральна) сила, істинний смисл тощо [151, с. 322].

У християнстві дух розглядають як третю іпостась Трійці („Святий Дух”), що втілює творчу, породжувальну силу Бога-Отця і Бога-Сина. Земним місцем перебування цього духу є церква та душі праведників [201, с. 177]: *Бог триєдиний: Батько, Син і Дух* (Л.У.); *Господь же, Дух і Бог – це одне і те ж* (Г.С.). Релігійне розуміння духу розвивалось у руслі християнської антропології, де дух розглядали як істину душі та вищу цінність [там само]. Зв'язок духу і душі чітко простежується у творах Г. Сковороди: *У той час, розплющивши очі, таємно кричить у душі Дух Святий таке: „Правда твоя, правда вічна, а закон твій – то істина”* (Г. С.).

У християнстві формується також учення про антропологічний дуалізм, наявності в людській істоті особливої сутності („подиху духу Божого”), яка не схожа на поняття душа й тіло. Дух – це, з одного боку, дихання життя від Бога у людей та тварин, що зближує поняття духу з душею, а з іншого – безсмертний дух, наявний у людини, але не в тварин, який є причиною когнітивних і вольових здібностей [151, с. 322].

Релігійний світогляд відображений у мовних виразах, які пов’язують дух з Богом, наприклад, *дух до Бога зір рве: Як в море річка мчить, так сталь до магніту пливе, До зір вогонь тремтить, так дух до Бога зір рве* (Г.С.). Релігійно спрямованим є вислів *божий дух*, дух, який не кожна людина здатна осягнути: *Чернь нечестива Христової плоті торкатися може, Божого ж Духа, проте, чернь не збагне аж ніяк* (Г. С.). Він надихає людину, формує її внутрішній світ: *І коли подув на твоє серце Дух Божий, то ти маєш побачити те, чого від народження не бачив* (Г. С.); *Спинись на хмарах, Божий дух, Блисни очима на руїни* (Олесь); *І Божий дух ентелехії Просяє космосом хаос* (Малан.); *дух господній: Тільки там, де дух господиень, Тільки там і воля!* (Костом.).

Зв’язок з релігією виразний у висловах *святий дух*, що пов’язаний із християнським розумінням духу як третьої іпостасі Трійці: *Сам ти град, як отруту зміг прогнать. Святому Духу храм та град* (Г. С.); *О вір мені: мене посуха, Сурма над нами загуде, І благодать святого Духа Дощем на землю упаде* (Ол.); *От що касательно тебе закон повеліва: оного неключимого Талимона Левурду, наважденієм своїм приведшего сожитіє своє, сиріч жінку, до дружелюбія, з сатаною – дух свят при вас, пане Уласовичу* (Кв.-Осн.); *небесний дух, світлий дух*, які очевидно, пов’язані з уявленнями про небо як місце перебування богів, ангелів, святих: *Ангел – у плоті, одначе вважається духом небесним* (Г.С.); *В небо лить, де він прекрасний, Сонячно-ясний... В раюванні дух свій світлий З його сяйвом злий* (Ол.).

Сема релігійності наявна у виразах *злий (нечистий, лихий) дух* – „надприродна істота, ворожа людині; біс, чорт, диявол” [ФС, Т.1, с. 275]:

Нимидора слухала молитву; вона сама пойняла віри в тому, що в ній сидить нечистий дух (Н.-Лев.); *А всі оті, що звалися богами в поганьськiм світі, – ідоли бездушні або злі духи, слуги князя тьми* (Л. У.).

Міфи і легенди репрезентують віру давніх українців у те, що дух, даний Богом, має місцем свого зосередження (локалізації) тіло: - *Дажбоже наш, ти – досконалий розум світу. Ти об'єднав дух з тілом. Ти дав можливість бачити щастя тілесне в щасті духовнім* (Войт., с. 35). Є також інші уявлення: *Духи Лада приходять з неба і вселяються в кожную людину, а по смерті відходять у сонячний край, доки знову не покличе їх Дажбог і не пошле на землю через Небесні ворота у Великий день* (Войт., с. 35).

У міфологічному світогляді навіть отримує своє відображення вислів: *”У здоровому тілі – здоровий дух”*: *Слава із зоряного неба предків приносить новонародженім здоровий дух, що запалюється у здоровім тілі життям – вічним вогнем вірного кохання, мозолястими руками трудівника, торжеством сили розуму людини* (Войт., с. 77).

Первісні українці ділили духи на світлі (ті, які служили силам добра) та темні (ті, які служили силам зла) або ж просто – на добрі і злі: *В праоріїв Ор – се єдиний дух світла, уособленням якого було сонце* (Войт., с. 120); *Бог Хорс дарує місяцеві всюдисущий життєтворящий дух світла Дажбога* (Войт., с. 117); *Могутній Сівер пробирається в самі глибини земних печер, турбує там темних духів і змушує тремтіти землю* (Войт., с. 67); *На Зелені свята добрий дух прадідів дід-Ладо разом з іншими добрими духами приходить до господарів з гіллям-кличанням* (Войт., с. 35); *Там серед стогону чорних потоків зніс той лебідь чорне яйце, з якого зродився заступник злого духа. І сказав тоді Злий дух: „Ти є Вічність, що змагається з Білим буттям, бо ти – Чорнобог, бог зла та погані”* (Войт., с. 40).

Міфи і легенди українців віддзеркалюють і їх давній анімiстичний світогляд: вірування в одухотвореність усього живого. За цими переконаннями, дух міститься в деревах, полях, луках, лісах, воді, скелях тощо. Наприклад: *Доми були вкриті соломною, очеретом, стіни – з глини, лози*

і дубових балок. Дуб – священне дерево бога Перуна. Наші пращури вірили, що в дубових домах живе дух предків, а тому в них народжуватимуться мужні воїни, захисники рідної землі (Войт., с. 20); Перед початком Нового року Місяць веде розмову з Колядою і зірками, бо тоді бог Коляда призначає кожній зірці новонароджену душу. У цю чарівну ніч усім треба бути обережним, бо „всі злі духи лісів, вод, ярів, скель чатують на людину і теж святкують та веселяться аж до третіх півнів (Войт., с. 122).

Поширеним є уявлення про дух предків – цей дух ніби віддзеркалює історію народу, його архаїчні вірування, передані попередніми поколіннями: *Той первісний зоряний дух предків донесли до своїх нащадків стародавні волхви (Войт., с. 17).*

У міфологічному світогляді риси релігійних уявлень підтверджує наявність епітетів: *святий, священний*, наприклад: *Бо смерті немає, а є Вічність, над якою витає святий дух єдиного і праведного Бога – Творця Вічності (Войт., с. 21); З тієї кришталевої чистоти народився птах на ім'я Сокіл – речник Божий. Його священний дух осяяв сім'я тієї безформенної маси, аби зародити свідомість та буття (Войт., с. 15).*

Також зберігаються уявлення людей про безсмертність, вічність духу: *Саме там, на Божій горі, у могутньому Дереві життя втілилась Божя сила, обожнювана нашими предками, бо там живе вічний дух орія (Войт., с. 23).*

У мові можна простежити можливості поділу світу на матеріальний, духовний і потойбічний: *Та триєдина сутність Творця-Господа – матеріальний світ земного життя (Яв), духовний світ богів (Прав) та підземний, потойбічний світ (Нав) – здобула перемогу (Войт., с. 81).*

З погляду філософії дух – потенціал творчої активності, того переходу від стану речей до стану ідей (і навпаки), що постійно здійснюється всередині діяльності. Дух характеризує самоздійснення суб'єкта, його можливість відтворювати себе у предметному світі та розпредмечувати цей світ через творчу особистість [201, с. 177].

Дух є наскрізною проблемою всієї історії філософії. У Платона дух – це „світова душа”; в давньогрецькій філософії дух тлумачили не як надприродну сутність, а в складі буття і визначали чи то як „пневму” (життєву силу), чи як „нус” (інтелектуальне начало); Плотин ототожнював його із Логосом, Софією, духовним життям; у Аристотеля це – вищий інтелектуальний реєстр душі, для античних матеріалістів він не більше, ніж розумна частина душі [151, с. 332; 201, с. 177].

У тлумачному словнику щодо розуміння духу як філософського поняття подано такі тлумачення: „Психічні здібності, свідомість, мислення. *Досягнення людського духу.* // У матеріалістичній філософії і психології – мислення, свідомість як особлива властивість високоорганізованої матерії, вищий продукт її; // В ідеалістичній філософії – нематеріальне начало, яке лежить ніби в основі всіх речей і явищ і є первинним щодо матерії” [СУМ, Т.2, с. 442–444]. Філософське розуміння трапляється і в художній літературі: *Самим духом, брате, ситий не будеш. Матерія – первинна* (Гонч.).

У мові отримує своє відображення філософське протиставлення матеріального – нематеріальному: *Молюсь не самому Духу – та й не матерії* (Тич.); *Я дух, дух вічності, матерії, я мускули передосвітні* (Тич.); *Нехай же ще Дух Ваш – Матерія скріпить – пишійть...* (Тич.); *Ти знов. А як же дух і форма? А як же вічне битіє?* (Тич.).

Філософське розуміння духу відображено у фразеологізмі *дух часу* (*епохи, доби*) – „погляди, потреби, смаки і т. ін. суспільства певного періоду” [ФС, Т.1, с. 275]: *Ви боїтесь, що я не піду разом з духом часу, а зостанусь позаду, - не думаю я сього* (Л. У.); *Я часу дух, дух міри і простору, дух числа. Я дух-рушій...* (Тич.), а також у виразах *дух революції*: *А дух Революції – п'єш його ти Всією душею своєю* (Ольж.); *Про металургів, про тих, що серед розгулу смерті врятували свій чорний міф – чавунного, з розірваними ланцюгами Трударя, в якому так молододнеповторно відлився невмирущий дух революції* (Гонч.); *дух творчості, дух згоди, дух істини, дух опозиції, дух системи, атмосфера духу: За що ж? За те, щоб духом згоди*

Все понялося між людьми (Гр.); *Розцвітайся ти, веснонько красна, Духом творчості все онови* (Гр.); *Яка користь, коли ім'я твоє у тлінному списку надруковано, а дух істини, що сидить і судить у нутроцах твоїх, не одобрює й не дивиться на обличчя, але на серце твоє?* (Сков.); *Заїздив навіть на засідання рад громадських у селах, заражених, по його думці, духом опозиції...* (Фр.); *Се був бюрократ старої школи, вихований в душі абсолютистичної системи...* (Фр.); *Находив у ній підпору для своїх найгрубіших і найнижчих зворушень, а що не помічав у засліпленні її хиб, так тонує чимраз глибше і глибше в атмосфері її духу й душі* (Коб.).

Дух відповідає за психічні здібності, мисленнєву діяльність. Таке філософсько-психологічне розуміння духу відображено у фразеологізмах: **одного духу з ким і без додатка** – „однакових поглядів, переконань і т. ін.” [ФС, Т.1, с. 276], а також **по духу** – „за спільними поглядами, ідейними переконаннями, способом мислення, вираження і т. ін.” [ФС, Т.1, с. 276]; **одним духом дихати** – „бути однаково настроєними, мати спільні наміри; дотримуватися спільних поглядів, думок і т. ін.” [ФС, Т.1, с. 276]; *Можна вибрати друга і по духу брата, Та не можна рідну матір вибирати* (Сим.).

Лінгвістичні словники, зокрема тлумачний словник [СУМ] та Словник синонімів, дають ще й інші значення поняття дух.

З-поміж цих значень в дисертації виділено такі:

1. „Внутрішній стан, моральна сила людини, колективу”.
2. *род. у, тільки одн. розм.* Процес удихання й видихання повітря (переважно в сталих словосполученнях); дихання.
3. *род. у, тільки одн. розм.* Те саме, що запах; аромат [СУМ; Т.2, с. 442– 444].

У Словнику синонімів української мови до поняття дух подано такі синоніми: дихання, душа, запах, повітря [ССУМ, Т.1, с. 479]

1. „Внутрішній стан, моральна сила людини, колективу”: *Ним світилась якась незвичайна сміливість і духовна міць, разом з якоюю хижою тугою* (П. М.).

Дух – внутрішня (моральна) сила у людини, це своєрідний внутрішній стрижень людини, тому у війнах одним із головних завдань є зломити дух супротивника, після чого він може втратити волю до перемоги або взагалі впасти у відчай: *Брянський бачив, що сьогодні бійці стали певнішими в собі, видно, що декотрі навіть з нетерпінням чекають бою. Його радував цей дух. Бо ж саме такий потрібен, щоб гідно зустріти те, що буде* (Гонч.); *Саме комуніст повинен був у ній задавати тон і весь час підтримувати бойовий дух солдатів* (Гонч.); *Вічний революціонер – Дух, що тіло рве до бою* (Фр.).

На означення людини незламної вживають вислів *сильна духом*, людини слабкої *легкодуха*: *Тріпочуть під вітром короткі обривки життя І тільки подвиг людського духу Доточить їх до безсмертя* (Кост.); *Куди їхнім коням до наших! Вони в них задихаються від ожиріння серця!.. Легкодухі, як і їх господарі!* (Гонч.); *Читав я, що через легкодухість усе: бояться життя* (Тесл.); *Чим далі, то все більше й дужче виступала правда першого; а страх другого нехаяли, як легкодухого чоловіка* (П. М.); *Так ви, бачу, всі легкодухи, Передо мною так, як мухи* (Котл.).

Дух людини може падати (занепадати) чи підніматися (підноситися): *дух падає (занепадає) / упав (занепав) чий, у кого і без додатка.* – „хто-небудь втрачає бадьорість, віру в себе, в свої сили” [ФС, Т.1, с. 275]; *занепадати (падати) / занепасти (упасти) духом* – „зневіритися в чомусь, втратити надію”: *Я пав духом на час, я заслаб в самоті, весь прогнувся під горя вагою* (Гр.). Саме тому люди закликають інших не падати духом: *Легко сказати: не плач, не журишь, Смерті не клич за години, Духом не падай, а жваво борись За визволення людини!* (Гр.); *дух піднімається (підноситься) / піднявся (піднісся) чий, у кого* – „у кого-небудь зростає віра в себе, в свої можливості; хто-небудь відчуває в собі силу, упевненість” [ФС, Т.1, с. 275]; *У них аж дух піднявся, озвалася давно розчавлена людська гідність* (Багр.). Хоча людина взагалі може й не падати духом за жодних обставин: *Вона часто спотикалась об свої слова, сипала ними без ладу й іноді так*

заплутувалась серед них, що безпомічно зупинялась і важко дихала. Але **не падала духом** і ще з більшим завзяттям і запалом пробивалась вперед (Вин.).

За відсутності духу у людини хтось може піднімати чи скріплювати його (дух): **піднімати (підіймати, підносити і т. ін.) / підняти (підійняти, піднести і т. ін.) дух** кому і без додатка. – „надихати, підбадьорювати кого-небудь” [ФС, Т.2, с. 636]; **скріпляти / скріпити дух (сили)** кому, чий (чий). – „робити кого-небудь морально стійким, непохитним”: **Скріпи мій дух, він немічний, сестрице** (Л. У.).

Оскільки дух – це сила, то його, як і сили, може іноді не вистачати: **не вистачає (не стає) духу** у кого і без додатка. – „хто-небудь не наважується, не рішається на щось” [ФС, Т.1, с. 106]: **Та чи стане в тебе духу – Під негоду, завірюху Керувати проти хвиль, Що так плещуть відусіль** (Гр.); **Город чаду та старців, – Скільки він склада в могилу Духом змучених борців!** (Гр.); **А сказати їм Галину правду – не хватало духу, сили** (П. М.).

Дух – дуже сильний, він сильніший за плоть, він міцніший за все: **Потрібно усіх в роботі, А серце б'є, як обух. Прокляття моїй плоті, Що слабша за мій дух** (Ольж.).

Людина бореться не з кимсь, навіть не з собою, а з духом своїм чи чийсь: **Ми боремося з духом – не з людьми** (Л. У.). Чим цей дух сильніший, тим важче її зломити. Дух – вищий над усе, він – всесильний: **Світлі радяться потиху, Як би зло перемогти... Коли Бог не зможе, Духу, Все на світі зможеш ти** (Ол.); він – нездоланний: **Поема трагізму, поема нездоланності духу, але якими словами-карбами її накарбувати** (Гонч.).

Також є вислови, в яких отримує своє відображення інше концептуальне значення: „дух – фізична сила”, наприклад, **скільки є духу** – „з максимальним напруженням; щосили: **Ніби чийсь тихий голос зашепотів над самісіньким вухом: тікай, що є сили, що є духу!** [ФС, Т.1, с. 276]; **Раптом із землянки вискочив Маковейчик, молодий лобатий телефоніст, без пілотки, з землею на плечах, і дзвінко – скільки мав духу – оголосив: - Піхота піднялась!** (Гонч.); **Бажаю оспівати вам, Що стане духу мого, Життя,**

страждання, муку й смерть Селедія святого (Фр.); *І сього для тебе мало?! Сядь в возочка на горі, – Тільки б духу в тебе стало В цій шалено-дикій грі* (Ол.); *Ларченко ускочив в санчата та тільки духу попер у Піски* (П. М.); *з усього духу* – „з максимальним напруженням; щосили”. *Латин зрадливий п’є сивуху, А ми б’ємось зо всього духу* (Котл.) [ФС, Т.1, с. 276] та „відсутність духу взагалі”: *О, оцих – то ніхто не приб’є, ці не бояться морозу; але зате й бездушні, духу не мають* (Стар.); *набиратися духу* *Якось, коли бакени були засвічені і вони, повернувшись, сиділи на березі біля човна, Єлька таки набралася духу і запитала, кортіло їй знати, що ж то було за Гуляйполе, що тінь від нього через усе дядькове життя протяглась* (Гонч.).

За найвними уявленнями дух не має постійного місця локалізації. Місцем перебування духу є тіло, найчастіше – здорове: *Знов лечу я над степами, Над смарагдом нив... Дух, що з муки народився, Тіло окрилив* (Ол.); *Тоді людина квітує, молодіє, наче м’язи й дух не одного, а сотні здорових людей скупчуються разом в одному тілі, що аж бринить...*(Гонч.); *Поїде в ті райські місця, накупається досхочу, спочине душею, підгартується, – бо ж у здоровому тілі здоровий дух!* (Гонч.). Окремі випадки засвідчують, що місцем відображено локалізації духу може бути також серце: *Шаблю вибито з рук, але з серця не вибито дух волі й жадання краси!* (Гонч.).

Дух не є позначенням ніякого внутрішнього органу, він ніяк не функціонує, з ним не асоціюються жодні процеси, про які можна було б сказати, що вони протікають „всередині духу” [113, с. 20]. Дух уявлюваний як частка єдиного начала, єдиної субстанції всередині кожної людини.

Дух – це особлива субстанція, оскільки вона невидима, дематеріалізована, то може бути присутньою завжди і всюди: *Дух, що пройняв еси все, хто ти єсть?* (Тич.).

Дух – це щось нематеріальне, але таке, що має великий вплив на буття людини: *Мільйони радо йдуть, Бо се голос Духа чуть* (Фр.); *Слідуючи керівництва духа, пішли обоє всередину* (Г.С.). Дух – це ніби внутрішній

голос людини, який вона слухає, якому підкоряється і робить те, що він скаже: *І це є щасливо з Богом уступити у звання, коли чоловік не за своїми забаганками і не за чужими порадами, але вникнувши в самого себе і послухавши Святого Духа, що живе всередині і кличе його, слідуючи за таємним його покликом...* (Г. С.).

Людина і дух завжди йдуть поруч. У Г. Сковороди, дух – це спільник людини: *Світло моє, поведи враз зі мною ще спільника мого – Дух мій, що радо тобі волю свою віддає* (Г. С.).

Дух є носієм життя: *А ти йдеш з сівнею й тихо сієш В чорні скиби й не зарослі рани Нове сім'я, нові надії, І вдихаєш дух життя рум'яний* (Фр.). Мова засвідчує й такі вирази, у яких духом життя наділено неживі предмети: *Але в цю глину вдихнуто дух життя, а в тім буйстві ховається мудрість усього смертного* (Г. С.).

Наявність духу є ознакою того, що ти – людина: *Хай він, що був волом весь рік, робив, немов машина, почує в собі дух живий, пізна, що й він – людина* (Фр.).

Зв'язок духу із життям підкреслюють епітети живий: *Рівним рухом, живим духом на синім просторі, Огнем грають, світом сяють неодмінні зорі* (Костом.) – та животворящий: *Оце починаю відчувати найсолодші пахощі розлитого без меж Духа животворящого твого, як найсолодшого фіміаму, готовий услід за ним іти* (Г. С.).

У фразеологізмах слово дух може виступити еквівалентом слова *життя*, особливо у тих виразах, у яких йдеться безпосередньо про момент смерті людини або ж позбавлення її життя насильно, тобто вбивством. Наприклад: *вбити дух (душу) з кого*. – „б'ючи, вбити кого-небудь. *Став велетень та й дивиться. – Та що це воно за мара така, що б'ється так дуже? А побратим до нього: – Ото, – каже, – як не одв'яжешся, то й буде бити, поки й дух з тебе не виб'є* (Вас.); *Та я з тебе дух виб'ю!.. Та я не подивлюся, що ти молода!* (Кв.-Осн.); *випустити дух з кого і без додатка – „убити, згубити кого-небудь” або „умерти, загинути (про людину)”*: Лигар

ударом макогона *Дух випустив із Емфіона* (Котл.) [ФС, Т.1, с. 79]; *спустити дух* – „умерти”. *Ой, лишенько... умираю!* – скрикнула *Явдоха та й дух спустила* (П. М.) [ФС, Т.2, с. 855]: *Як застив – та й дух спустив; Радше дух спущу, а свого не пропущу; дух вийшов (вискочив, грубо випер)* з кого, у кого – „хто-небудь помер, загинув” [ФС, Т.1, с. 275]: *Гляди, щоб я тебе не підперезав так, що й дух з тебе випре!..* (Кроп.); *Нехай, каже, поки не випре з мене дух, хоч раз тобі я поклонюсь* (Г.-Арт.).

Очевидно, з тим, що людина, помираючи, випускає дух, який вилітає з тіла, пов’язане уявлення про те, що дух може літати: *Мусить бути!* – скажи – *і стане, Захотіти – досягти! Духа в льоті до мети* *Не затримають кайдани* (Ол.); *Вгору! Вище! Аж за хмари, Там, де Дух людський летить* (Ол.). З цим пов’язано також уявлення про наявність у духу крил: *Як знову в серці арфа грала, Як дух на крилах піднімався* (Ол.); *Очі їх не вглядять крил Святого Духа, Що над ними віяв і ридав без слів* (Ол.).

Дух має тісний зв’язок з вогнем, який надає йому життєдайної сили, що робить його незламним: *Ще той не вродився Жар, щоб в нім згоріло Вічне діло Духа, Не лиш утле тіло* (Фр.); *Не уявляю як ти тлієш, Як у землі сирій лежиш, – бо завше ти живеш, гориш, бо вічно духом пломенієш* (Тич.).

Найважливішою ознакою духу є те, що він безсмертний: *І Гонти гнівний дух з могили встане, І піде тіль Залізняка* (Ол.); *Да без краю і без міри Жив дух чоловіка* (Ю. Ф.); він живе і після смерті тіла: *Згинуло тіло – не згинув їх дух, З нами живуть ідеали* (Гр.); *Кров захолола – огонь не потух, – той, що їх груди палали* (Гр.).

Дух тісно пов’язаний з тілом та плоттю, оскільки саме з ними асоціюють українці місце перебування духу. Зовнішні чинники одночасно можуть впливати як на тіло, так і на дух: *Як музикальний гарний звук Радісно живить тіло і дух* (Г. С.).

Сама плоть нічого не дає духу: *Не зможе в Ясині орел розгорнути крил? У край піднебесний таким полетів звідсіль. Не буде плоттю ситий дух* (Г. С.), однак він має поживлятися і поживляти інших: *(се в нас такі*

обіди для убогих), там матимеш поживну добру страву для тіла і для духа (Л. У.); Сей раз на тиждень буде роздавати **духовну страву** отакій голоті (Л. У.); **Є дух, який оживляє, плоті не використовує** (Г. С.).

Дух, згідно уявлень українців, *нетлінний*, тобто безсмертний, вічний. Такий дух протиставляється тлінному, тобто плоті, яка припиняє своє існування після смерті людини: *Аж ось і ранок розцвітає... Великий грім весни гуде! Наш Дух в могилі воскресає, Наш Дух, я чую вже, іде!* (Ол.).

Підтвердження опозиції нетлінного духу і тлінної плоті наявне у філософських трактатах Г. Сковороди: *Яку повинність маємо перед матір'ю нашою Біблією? Вона безперервно кладе нам у вуха якесь інше найвище **начало єство**, називаючи його **началом, оком, отцем, сильним Господом, царем, ангелом поради, духом владичним, шляховідним страхом, другою людиною...** (Г. С.); **Даймон чи демон означає дух бачення. Кожна ж людина складається з двох начал, які протистоять собі і борються, або сутностей: із гірного й підлого, тобто із вічності й тліні** (Г. С.); *Послухай Соломона: „**Нетлінний дух твій у всіх є. Тим-то заблудлих відкриваєш і тих, що согрешили, згадуючи, учиш, хай, відійшовши від злоби, вірують у тебе, Господи**”* (Г. С.).*

Також, за Г. Сковородою, дух чесніший і чистіший від плоті, зцілити можна саме дух, а не плоть: *Він як і ділом, так у словах **Дух твій ізцілить весь у гріхах. Скільки чесніший плоті дух, Скільки земного взяв небо круг, Скільки душевних страстей збив, Плотських сильніше він лікарів*** (Г. С.).

Для української мовної картини світу характерна наявність опозиціонування певних ознак духу. Серед них можна виділити такі основні:

1. Характеристика духу за параметричними показниками.

Великий дух протиставлений малому: *Умер великий творчий дух, Воскрес маленький – руйнування* (Ол.). Цінують людину саме з великим духом. Іноді говорять про велич людського духу: *Великий? Чим же се він був великий Чим? Духом тим, що бог йому вділив* (Л. У.).

Великий дух має здатність зменшуватись, подрібнюватись: *І як се так: великий дух – на людях розмінявся і здрібнів? Чи не Сибіру дух над нами?* (Тич.).

2. Якісна характеристика духу.

У мові отримує своє відображення і протиставлення чистого духу нечистому: *Пристрасть є мирове в душі повітря. Вона безпутне бажання видимостей, а зветься нечистий чи мучительний дух* (Г. С.); *Чи можеш повірити, що найчистіший дух весь попіл твоєї плоті містить* (Г.С.). На означення *нечистий* накладено релігійно-міфологічний світогляд, а саме: уявлення українців про нечисту силу чи силу тьми, або темну силу, якій протистоять сили добра і світла.

3. Характеристика духу за морально-вольовими якостями.

До цієї групи віднесено означення *вільний* і *рабський* дух. Протиставлення цих двох номінацій найширше представлено в мовній картині українців, найімовірніше, це пов'язано з історичним розвитком нашої держави, яка багато століть йшла до своєї незалежності, до свободи, до волі.

Волелюбність людського духу широко представляли поети ХХ століття: *Але ми гордим духом вільні, і наші душі золоті* (Ол.). Найімовірніше, це пов'язано з тим, що саме цей період був одним із найважчим у історії нашого народу.

Волелюбний дух часто асоційований з козацтвом та з орлом, з його вільним польотом у небі: *Хто я? Я – козак З вільним духом, з ніжним серцем, З іскрами в очах* (Ол.); *На обличчі рабство, туга, Безпросвітна мла... Де ж то гордість твого Духа – Вільного орла* (Ол.); *О дух України! Орел! Дух вільний, смілий і високий* (Ол.).

Вільному духу не страшні ніякі перепони: ні тюрми, ні смерть: *Але і смерть була безсила вас спинити І вбить ваш вільний дух* (Ол.); *В хмарах світлі зорі, в тюрмах вільні духом...* (Ол.). Якщо людина має цей дух, то він закликає її до боротьби за омріяну свободу: *Повстане всяк, хто краю друг, В*

кім кров живе і вільний дух, І груди зранені степів Обміє кровію круків (Ол.).

Волелюбність духу виявлялася у людей у найдраматичніші моменти в житті нації – часи революцій та воєн. Поява вільнолюбивого духу в одних народів може давати поштовх до його появи в інших, він (дух) ніби прокидався від довгого сну: *Ішов 1848 рік. Заворушились французи і махнули свого короля геть з престолу. За ними піднялись німці, італіяни... Обхопив вільнолюбивий дух чехів, цесарів з ляхами. Скрізь червоніла пожежа вільного духу* (П. М.).

Вільний дух має крила, але може їх втратити під впливом чогось: *В борбі нерівній я знесилів, Знамено випустив з руки, І дух мій вільний обезкрилів, Круг мене носяться круки...* (Ол.).

Рабський дух – отрута для людини: *Щоб своїх хоч діток малих Рабським духом не труїли...* (Стар.).

Письменники у своїй творчості протиставляють два види духу: вільний і рабський: *Не гідна ти ж дочкою лісу зватись! Бо в тебе дух не вільний лісовий, а хатній рабський!* (Л. У.); *Сеї рабський дух і там служити буде не тільки зо страху, але й з сумління* (Л. У.).

За уявленнями людей, дух природи має великий вплив на дух, який є стержнем людини, він є своєрідною життєдайною силою: *Богатирі тут виростили, сильних духом людей виховував цей край, живлющий дух цієї природи* (Гонч.).

Також за наївними уявленнями українців дух має здатність бачити та передчувати: *Готама Будда, Азії світило, Очима духу бачив сю пригоду* (Фр.); *Коли взяв польку, то вона тебе наскрізь своїм духом пройме* (Кул.); *І радісно духу дивиться, Як тіло тяга кулемет* (Ольж.); *Пророцьким духом чуючи, Що час його зближався, З пустині вибрався святий, На світло показався* (Фр.).

Є ряд чинників, які можуть упливати на дух, з-поміж яких найважливішими є: тлінні пристрасті, які руйнують дух: *Збав мене ти від*

напасти, *Смири, душе, тлінні страсті, Дух вони шматують І життя руйнують, Петре, порятуй, молюся* (Г. С.); відчуття втоми: *Де жура душу тлить, Живе серце болить, Де в важкій боротьбі, Духа втома в'ялить* (Фр.); зневіра: *де душно, мрячно, пута, знай, дзвенять і чахне дух серед зневіри й глуму* (Фр.); образливі слова: *Чи ти знаєш, Що ті слова – найтяжча провина, Убійство серця, духу і думок* (Фр.).

Позитивно впливає на дух молодість, віра, надія і любов: *Я молодість люблю! Вона людському духу, Що нивам спаленим роса, Не будь її, давно було б життя без руху І жити б стратилась краса* (Ол.); *Щодня нас кидають надії, сили, Але вони летять в наш край, в живі серця, Окрилюють, гартують дух борця, Вливаються потоками у жили* (Ол.); *В вас молода ще грає кров, У вас в думках немає бруду, Палає в серці ще любов До обездоленого люду... Не занежайте ж ви її, Не розгубіть по світі всує, Нехай вона ваш дух гартує У чесній, славній боротьбі!* (Стар.).

Дух може виконувати певні дії, які якісно позитивно характеризуватимуть людину: *Лиш щось божественне чинить твій дух, то тебе це достойне* (Г. С.).

Дух може характеризуватися силою і непереможністю: *Ліпше тобі попорщатись з величезними хоромами, із просторими ґрунтами, з чудовими назвами, аніж розлучитися з душевним миром, зробивши через свій спротив своїм ворогом такого чудового, сильного й непереможного духа, котрий сам ліванські кедри рушить* (Г.С.), а може характеризуватися хворобливістю: *Той мертвий шаблон, та ремісницька буденність вимірювання справедливості, повна зневага до провідних законодавства і панування мертвої букви, та ще в сполученні з повною безцеремонністю людей, отупілих або зовсім хорих духом* (Фр.).

Дух може мати вікові показники: *Та чи дитям у тобі Я був щасливий? Дух дитячий мій Чи ж перших вдарів зла тут не зазнав на собі?* (Фр.).

Дух також може репрезентувати внутрішній світ людини: *Людський дух побивається в горі, Людське серце риде в журбі* (Гр.); *Ніколи так душа*

ще не мужсала! Ніколи так ще дух не безумів! (Тич.); *Ну, й дух сміливості покинув мене, дух зневіри потягнув у болото, я став боязливцем, але ж не зрадником...* (Ст.). Представляючи внутрішній світ людини дух може бути: відважним, врівноваженим, простим, твердим чи м'яким: *Не було тоді нічого, перед чим би він оступився; яка б страховина перед ним не вставала – не злякати їй його відважного духу, упертої думки, палкого серця* (Мир.); *Зрівноважений дух, мудра розсудливість Та весела ясність, що з верховин своїх На глупоту свою дивиться з осміхом – От супутники бідності* (Г. С.); *Не спокушай його. Він простий духом, а царство божє для таких найближче* (Л. У.); *Де ви, правди всенародної Та братерства сіячі? Де ви, мислі благородної Тверді духом сіячі* (Гр.), а також дух може відобразити суспільно-політичні погляди людини: *Але ж ніхто тоді не відав, що в нім революційний дух* (Тич.); *Треба провести їх через школу життєвої освіти, збудити в них громадського духа, а там побачимо* (Фр.).

Отже, залежно від того, яким є внутрішній світ людини, таким буде й дух: *Це є рідна спокуса, тобто мука твоя, що народжується від лукавого Духа, котрий панує у скотській твоїй натурі* (Г. С.).

Дух може виступати сутністю чогось: *Змінилися форми, але дух, суть патримоніального судівництва живе й досі* (Фр.), а також відображенням внутрішнього стану: *Євгеній тим часом відзискав свою притомність духа* (Франко); *Дикі пристрасті щезали з його душі, а натомість розливалася в ній така певність і ясність, немов оцей щасливий стан був вічний, незмінний, одиноко нормальний для людського духа* (Фр.).

В українській літературі є твори, в яких автор цілком зосереджує свою увагу на характеристиці духу, зокрема на можливих місцях локалізації, його якісних характеристиках, функціях: *Дух наш пречистий, дух наш народний, Над нами сходить в сю мить, сьогодні. На крилах в'ється, В сльозах сміється. І сльози щастя, обмивши рани, Пливають потоком, несуть кайдани. Сьогодні дух наш зійшов над нами, Ввійшов, влетів нам в серця пташками. У душах б'ється, У слові летється. О день преславний блаженні*

миті, *Сьогодні з духом святим ми злиті! О, поведи ж нас, лицарський духу, По вільній стежці життя і руху. На тихі води, На ясні зорі. І в цю велику (страшну) годину З'єднай в єдину всю Україну!* (Ол.).

Творчість митців представляє і нетипове уявлення людини про дух, закріплене в художніх засобах мови: епітетах, метафорах.

Можна виділити такі групи переносних значень:

1. Перенесення за схожістю на прозорі предмети:

- дух – скло: *Хто скляний дух має, най на чужого каменем не кидає* (Фр.);
 - дух – кришталь: *І дух мій чистий, як кришталь, По небу з янголами лине* (Ол.).

2. Перенесення за схожістю до явищ природи:

- дух – блискавка: *Новий дух може раптом, як блискавка, облискотіти серце* (Г. С.);
 - дух – зірка: *Дух мій в нутро твоє тоне гарячий, Наче у море блискуча звізда* (Фр.);
 - дух – сонце: *В них світлий дух, як сонце, гасне* (Ол.).

3. Перенесення ознак назви істоти на назви неістоти:

- дух – птах: *І дармо дух мій, мов у сіті птах, Тріпочеться!* (Фр.);
 - дух – плазун: *Аероплан сховався у млі... Раюють очі, розум, тіло, А дух плазує по землі, І серце мертво скам'яніло* (Ол.); - дух – змії: *Сам богочоловік, якого не підлий дух, що в поросі повзе, як змії, а вишній отой архангел Діві благовіщує...* (Г. С.).

4. Перенесення за схожістю на предмети:

дух – труна: *Мій дух – труна зотлілого мерця* (Ол.);
дух – струна: *Бо нап'ятий мій дух, Наче струна – прим: Кожний вдар, кожний рух Будить тони в нім* (Фр.).

5. Перенесення за схожістю до вмістилища: - дух – криниця: *Криниця та з живою, чистою водою – То творчий дух народу, а хоч в сум повитий, Співа до серця серцем мовою живою* (Фр.).

6. Перенесення за схожістю до світла: - дух – ясний: *О дух ясний – без яду і без жалю – давно ти жив?* (Тич.).

7. Синекдоха:

- дух – людина: *І син, його кривная дитина, цурався батькового духу!* (П.М.);

От ходжу та ходжу, як дух на покуті (Ю. Ф.);

- дух – народ: *Ой скажи, народна душе, Де живий твій дух?* (Ол.); *Та пташка щебече-співає мені: „Вже сонце, вже сонце в твоїй стороні, Сам дух, дух народу прокинувся вже І скарби народні й твої стереже* (Ол.).

Іноді дух уявляють як сукупність людей, що несуть із собою зло: *Так згинь же, дух фашистської орди! Ізгинь і не плямуй людини совість* (Тич.).

- дух – особа.

Це значення найпереконливіше представлено у фразеологізмах: *І духу нема (немає, не було, не зосталося, не стало, не чути і т. ін.) кого, чого – „хто-небудь зник (що-небудь зникло) або зовсім був відсутній (було відсутнє)”* [ФС, Т.2, с. 541]; *Просиділи до полудня, Все Івана ждали, Але його нема й духу, Поминай як звали!..* (Руд.); *І хоч зачіплянських нікого й близько не було, не було й духу того дошкільника Багласька, але виразно вчулося, наскрізною бритвою продзвеніло в повітрі: „Батько продавець!”* (Гонч.); *щоб [і] духу не було чийого – „уживається для вираження настійної вимоги до кого-небудь негайно залишити кого-, що-небудь; не бути десь, у когось”* Синонім: *щоб дух не пах* [ФС, Т.1, с. 62]; *Вон! Вон з двору! Щоб і духу не чутно було!* (П. М.); *ні духу (духа) [живого]* – „абсолютно нікого”: *Душа [Чіпчина] бажала поділитись з ким-небудь своїм лихом... Так кругом – ні духа!* (Мирний); *ні слуху ні духу про кого – що, від кого – чого і без додатка – „нічого невідомо про кого-, що-небудь”* [ФС, Т.2, с. 830]; *А хлопці – десь як у воду канули. Проглинула їх темрява, і ні слуху, ні духу* (Багр.); *Ні духу! Ні сліду людей не видать* (Фр.); *Ні сном ні духом*, з сл. не знати, не відати і т. ін. [ФС, Т.2, с. 837]; *І через рік, через два з малої та доброї дитини зробився якийсь лихий злодіячка, котрому нічого украсти усе, що тільки близько*

лежало коло його, й божитись-присягатись, що він і сном і духом не знає, як воно опинилося у його кишені (П. М.).

Слід виділити також ряд оригінальних епітетів, які трапляються у художніх творах: *Твій дух не став приниженим і плоским, хоч слала доля чорні килими* (Кост.); *Набряклих м'язів радісне щеміння І дух – бадьорий, гострий і п'янкий – Розколотого золотом каміння* (Ольж.); *Збороти б дух цей благочинський... Рости, життя, рости, ярій!* (Тич.); *Голубко Жанно, дух незлоблїий* (Кост.); *Потримаймо дух неситий! Годі мучити свій вік! Не шукай край знаменитий! Будеш також чоловік* (Сковорода); *Куди тебе заніс дух буремний?* (Г. С.); *І враз наш дух, слїпий і тощїй, Підійметься на гори хресні* (Малан.); *Владарний дух її роздмухував знов, І ось почав спроквола оживати Глибокий корінь. Дужий пень проріс І в паростку – І Рід і Дім воскресли* (Малан.).

Дух інколи розуміють як внутрішню силу людини, що набуває виразних концептуальних ознак.

Людина не боїться смерті, а як наслідок – не боїться втратити дух, тому що він має здатність залишатися назавжди в пам'ятках історії та культури (зокрема в картинах, спорудах): – *Замовч, діду! Бо в нас за такі речі... раз – і кишки вон на телефон! Ти ж бачиш, при шаблі я: один мах – і дух з тебе випущу!.. – Мій дух, парубче, не боїться тебе. – Овва? – Невмирущий ти? Ні куля, ні шабля тебе не бере? А якщо попробую оцією... – Ти мене шаблюкою не лякай... Чуєш, пороги на Дніпрі ревуть? І могили гомонять, і вітри гудить? То все мої спільники! Діло моє віки переживе!* (Гонч.); *...натомість собор святий вибудуєм, дух свій у небо пошлем, і він у віках сяятиме над степами* (Гонч.).

За допомогою пам'яток історії дух має здатність переходити до наступних поколінь і єднати людство: *Собор оцей? Горда поема степового козацького зодчества... Невже не доходить до вас оцей дух обжитості планет, певності, злагоди, який живе у таких витворах, в їхній гармонійності, – дух, що єднає людство?* (Гонч.). У цих пам'ятках живе

незломлений дух: ...збудуємо собор. Воздвигнемо, щоб піднісся в небо над цими плавнями, що рибою кишать, над степами... і буде **незломлений дух жити у святій цій споруді** (Гонч.); Білільникам і на думку не спало, що разом з темно-бурою сіризною руїни, затемненої негодами, припаленої спеками, зник із причепуреного об'єкта і той **дух грізності, що тут жив, дух подиву невідомих людей** (Гонч.); Йтиметься про плавкість ліній, ідеальність пропорцій, про мереживо аркатури, красу вікон, карнизів, **про дух отієї величавої вольності**, що вкладено козацькими будівничими в споруду собору (Гонч.).

Удосконалення людського духу – це також уміння увіковічити себе: *Навряд чи взагалі є щось гідніше, як вдосконалювати свій дух, увічнювати себе в творіннях своїх і дарувати їх нащадкам* (Гончар). Це можна зробити за допомогою мистецтва: *Мистецтво – це невігубний слід людства, його злеті, його верхогір'я, на яких панує дух перемоги над смертю, дух незнищенності...* (Гонч.).

Висновки до розділу 3

Розум в мовній картині світу українців – це здатність людини мислити, відображати об'єктивну дійсність, її інтелектуальний розвиток. Поняття розум є об'єктом дослідження декількох наук, зокрема філософії та мовознавства.

Свого вербального представлення розум набуває у фразеології та фольклорі, у художніх текстах, але значно меншою мірою, ніж душа та серце, що дає підстави відносити його до ближньої периферії визначеної концептосфери.

Дух як поняття є об'єктом дослідження релігієзнавства, філософії, міфології, мовознавства, що накладає свій відбиток на реалізацію цього поняття в мовній картині світу українців, у якій дух постає не лише як репрезентант внутрішнього світу людини, але й як відтворювач специфічного міфологічно-релігійного світогляду українців, що переносить це поняття до сакральної сфери.

Лексема дух знаходить своє віддзеркалення в мові найменшою мірою з-поміж чотирьох концептів аналізованої концептосфери.

Концепти РОЗУМ і ДУХ складають периферію концептосфери „внутрішній світ людини”, у мові не знаходять широкого представлення, це дає підстави говорити про те, що ці концепти не є ключовими словами в мовній картині світу українців.

Дух, подібно до душі, є носієм життя, його також не можна побачити і він так само перебуває десь всередині людини, покидаючи її з останнім подихом. Наприклад: *випустити дух, дух вийшов*. Він не має постійного місця локалізації в тілі людини.

Дух відповідає за психічні здібності та мисленнєву діяльність. Він не є органом почуттів, не може тривожитися і радіти, це моральна сила людини, тому вживаними є форми падати духом, а не душею. Дух не є осердям внутрішнього життя людини, він не ототожнюється з особистістю людини, оскільки він менш індивідуальний. Дух уявляється як частка єдиного начала, єдина субстанція всередині кожної людини. Дух не є органом почуттів, він є моральною силою людини.

Розум даний людині Богом, місцем його локалізації, згідно найтипівіших уявлень українців, є голова. Розум – найкраще багатство, великий людський скарб, найголовніше, що є для людини, це її найбільше щастя. У загальнонаціональній мовній картині світу розум також постає як засіб мислення. Розум – це місце, де відбувається процес формування думок і процес „думання”, міркування, мислення людиною як такий. Він зберігає узагальнені знання, узагальнений досвід людей.

ВИСНОВКИ

Здійснене дослідження концептосфери „внутрішній світ людини”, зокрема таких її складових, як ДУША, СЕРЦЕ, РОЗУМ, ДУХ дозволяє констатувати особливе сприйняття та відображення аналізованих концептів у свідомості українців і дало змогу зробити такі висновки:

1. Когнітивна лінгвістика – це особливий напрям мовознавчої науки, об’єктом дослідження якого є концепт, концептосфера. Базовим поняттям цього напрямку є концепт – оперативна одиниця пам’яті, ментального лексикону, системи і мови мозку (*lingua mentalis*), всієї картини світу, відображеної в людській психіці і репрезентованої в мові.

У дисертації на засадах когнітології обґрунтовано методикку та принципи аналізу базових концептів аналізованої концептосфери; здійснено спробу застосування тривимірної методики дослідження концепту, реалізовану в таких напрямках: парадигматичному – розвиток його семантичної структури, епідігматичному – динаміка утворення похідних від аналізованого слова та синтагматичному – його сполучуваність з іншими словами.

Синтагматичний вимір семантичного простору лексем *душа, серце, дух, розум* репрезентує наявність ряду логічних когнітивних ознак, що зреалізовані в семантичній структурі слова, однак відтворює найчастіше сублогічні ознаки, виражені в мові різноманітними засобами, зокрема: сталими та вільними сполуками, метафорами, порівняннями, епітетами, які найширше представлені в художній літературі і меншою мірою наявні в розмовному стилі та в усній народній творчості.

Парадигматичний вимір семантичного простору лексем *душа, серце, дух, розум* дав змогу побачити, що, вони, називаючи одні з найважливіших для українського народу понять і вживаючись протягом багатьох століть, збагатилися новими значеннями та багатьма відтінками щодо первинних значень. Парадигматичний вимір семантичного простору лексем *душа, серце,*

розум, дух засвідчив, що вони можуть мати парадигматичні відношення не лише з іншими лексемами, але й між собою. Так, *дух* і *душа* іноді виявляють синонімічність, взаємозамінність особливо у сакральній сфері, *душа* і *серце* синонімічні у сфері почуттів.

Розгортання епідігматичного виміру семантичного простору лексеми-імені концепту *душа* і *серце* засвідчило наявність похідних від їхніх лексем ряду слів на позначення звертання до коханої людини: *душка, душечка, душенька – серденько, серденьтко*. Також наявні похідні слова, в яких актуалізовано переважно переносне значення: *бездушність – безсердечність; бездушний – безсердечний та душевний (добрий) – сердечний (добрий)*.

Усі виміри засвідчують тісні зв'язки концептів ДУША, ДУХ, СЕРЦЕ, РОЗУМ між собою в ряді концептуальних ознак.

2. У складі аналізованої концептосфери було визначено такі концепти, які репрезентують внутрішній світ людини, а саме: ДУША, СЕРЦЕ, ДУХ, РОЗУМ. Вони об'єднують багато системних засобів для позначення концепту та його ознак, мають досить широке номінативне поле і їх можна визначити як комунікативно релевантні концепти, оскільки в суспільстві вони є предметом обговорення, обміном думок та інформації.

3. Кожен із концептів, які входять до складу аналізованої концептосфери, має власну польову організацію. Так само, як і в концептосфері, в них виділяють ядерну зону, ближню і дальню периферії.

Структура поля концепту ДУША така: центр формують концептуальні ознаки „душа – безсмертна, вічна”, „душа – дана людині від народження, дає її Бог”, „душа – нематеріальна”, „душа – частина людини”, „душа – внутрішній психічний світ людини”, „душа – людина”, „душа – найважливіше в людині”, „душа – невидимий орган”, „душа – основа людини”, „душа – центр позитивних характеристик людини”, „душа – сутність життя”; „душа – вмістилище”; ближню периферію утворюють „душа – сукупність рис, якостей, властивих певній особі”, „душа – осередок думок, пам'яті, спогадів”, „душа – людина як носій тих чи інших рис, якостей”; на

дальній периферії перебувають концептуальні ознаки „душа – заглибина в нижній передній частині шиї”, „душа – основне в чому-небудь, сутність чогось”, „душа – центральна фігура чого-небудь”, „після смерті людини душа залежно від її якісних характеристик може попасти до раю (неба) чи пекла”, „якість душі і її долю визначає кількість гріхів”, „людина за життя повинна дбати про спасіння власної душі”, „перед смертю душа повинна покаятися, щоб зняти гріхи з душі”, „душа покійного потребує піклування, особливо молитви”.

В організації структури концепту СЕРЦЕ було виявлено такі особливості: центр формують концептуальні ознаки „серце – орган почуттів”, „серце – орган людини як символ зосередження почуттів, переживань”, „серце – орган людини як символ любовних почуттів, любовної прив’язаності”, „внутрішній психічний світ людини, її настрої, переживання, почуття”, „сукупність якостей, рис, властивих певній особі, вдача людини”, „людина як носій тих чи інших рис, якостей”, „ласкаве звертання до когось-небудь”; ближню периферію утворюють концептуальні ознаки „серце як місце зосередження болю”, „серце – орган передчуття і відчуття”, „серце – місце збереження людської пам’яті, таємниць, думок”, „серце – осередок бажань і прагнень людини”; на дальній периферії перебувають ознаки „серце – невербальний засіб спілкування”, „гнів, роздратування”, „серце – головна найважливіша частина, центр чого-небудь”, „серце – орган, що дає нам життя”, „серце як орган непідвладний людині”, „серце як орган, пов’язаний з релігією”.

Структура поля концепту РОЗУМ має таку специфіку: центр формують концептуальні ознаки: „здатність людини мислити, відобразити і пізнавати об’єктивну дійсність”, „певний склад, характер мислення”, „аналог мислення”, „практичне, розсудливе мислення”, „нормальний стан мислення, психіки людини”, „розум – здоровий глузд, ум”, „розум – явище вроджене і набуте”, „розум – даний Богом”, ближню та дальню периферію утворюють

концептуальні ознаки „розум з'являється з віком”, „розум – місце зосередження думок”, „розум – явище, яке пов'язано з пам'яттю”.

Структура концепту ДУХ найпростіша з аналізованих: центр формують концептуальні ознаки „дух – психічні здібності, свідомість, мислення”, „дух – внутрішній стан, моральна сила людини, колективу”, „дух – носій життя”; „дух – третя іпостась Трійці”; „дух – даний Богом” „дух – безсмертний”; ближню периферію утворюють такі концептуальні ознаки „дух – психічні здібності, мисленнєва діяльність”, „дух – фізична сила”; „дух – внутрішній світ людини”, „дух – особа”; на дальній периферії перебувають ознаки „дух як філософське поняття”, „дух як психологічне поняття”, „дух – особлива невидима субстанція”.

Виділені вище значення, репрезентовані рядом концептуальних ознак, віддзеркалюють найтипівіші уявлення людей про душу, серце, розум, дух з давніх часів до сьогодення і саме для цих концептуальних ознак характерна найбільша частотність їх використання у мові.

4. Концепти ДУША, СЕРЦЕ, РОЗУМ, ДУХ по-різному вербалізовані, що зумовлено потрактуванням їх з різних наукових позицій: філософії, релігієзнавства, лінгвістики тощо. Так, концепти ДУША та ДУХ, маючи спільне походження, одночасно належать до різних сфер: до сакральної та загальномовної. Сакральна сфера репрезентує, передусім, релігійне значення лексеми *душа* і представлена у мові найчастіше стійкими виразами, в яких збережено найтипівіші людські уявлення про душу, не репрезентуючи розмаїття художніх засобів (метафор, епітетів, порівнянь), якими цей концепт вербалізується. Отже, ця сфера менше піддається метафоризації, вона логічніша, конкретніша, канонізованіша; несакральна сфера вільніша, мозаїчніша. Неординарність і нетиповість бачення людиною душі отримує своє відображення у текстах художньої літератури, у яких зафіксовано найрізноманітніші уявлення про душу, навіть індивідуалізовані. У несакральній сфері, а передусім у тій її частині, яка має відношення до внутрішнього світу людини, чуттєвої сфери, уявлення про душу у процесі

матеріалізації абстрактних понять відзначаються наявністю численної кількості метафор, різноманітних образних уподібнень, порівнянь, що відтворено у художньому мовленні.

Концепт 'дух' також частково знаходить свою реалізацію у сакральній сфері, що, подібно до концепту 'душа', представлено найчастіше в стійких словосполучах: *віддати (оддати) богові (богу, богам) дух; випустити дух, дух вийшов, дух випирає.*

Лексеми *душа* і *серце* більшою мірою піддаються вербалізації, для них характерна наявність широкого спектру реалізації основних значень та їх відтінків у мові. Вони знаходять своє віддзеркалення у фразеології, усній народній творчості, саме для них характерна наявність значної кількості метафор, порівнянь, епітетів, різноманітних образних уподібнень.

Лексема *розум* реалізована у мові в двох варіантах: *розум* і застаріла лексема *ум*, так само представлена у фразеології й фольклорі, але значно меншою кількістю художніх засобів, зокрема незначної кількості метафор, які надають їй яскравого відтінку щодо первинного значення, передусім ця лексема реалізована епітетами: *лютий розум, ясний розум, безсилий розум.*

Лексема *дух* представлена у фразеології, фольклорі і, так само, як і лексема *розум*, реалізована обмеженою кількістю художніх засобів, які вербалізують її в мові, хоча значно більшою, ніж *розум*. Лексема *дух* найповніше представлена у художніх творах у значеннях, закріплених у словниках. Очевидно, це пов'язано з тим, що є певне традиційне, канонізоване уявлення про дух, якого мовці намагаються дотримуватися. Ця лексема обмежено представлена епітетами (Словник епітетів української мови не фіксує жодного епітета на означення духу), їх поява – це результат опоетизації цього поняття письменниками і поетами. Саме творчість українських митців репрезентує специфічні значення або ж відтінки тих значень, які є найпопулярнішими. Найчіткіше ці значення реалізовані в мові за допомогою метафор.

Отже, концепти 'душа', 'серце', 'розум', 'дух' мають у мові різні

реєстри засобів вираження. До них можна зарахувати сталі та вільні сполуки, різноманітні означення, метафори, порівняння. Розвиток переносних значень широко представлений насамперед у художній літературі, меншою мірою – в усній народній творчості та фразеології.

Засоби вираження концептів ‘душа’ і ‘серце’ відзначаються надзвичайною різноманітністю, що є свідченням значущості, важливості цих концептів для української мовної картини світу, українського народу. Саме ці два концепти можна віднести до ключових слів, понять української культури.

Концептосфера „внутрішній світ людини”, набуваючи вербалізованого чи омовленого вигляду, представляє складне багаторівневе утворення, яке має важливе значення для української культури та ментальності, репрезентуючи як універсальні, так і національно-марковані, національно-специфічні аспекти, у яких відображено релігійно-міфологічну, історико-культурну, філософсько-психологічну зумовленість формування мовної картини світу українців.

У мовців душа, серце, розум і дух асоційовані найчастіше з тим, що оточує людину в повсякденному житті; описуючи одні і ті ж об’єкти, мовці порівнюють їх з різними реаліями, які мають пряме відношення до умов життя носіїв певної мови, до їх культури, звичаїв і традицій, тому закономірно, що в порівняннях втілено народний менталітет і духовну культуру народу.

Метафоричне представлення концептів ‘душа’ та ‘серце’ пов’язане з певною концептуальною системою носіїв тієї чи іншої мови, у яких наявні свої уявлення про світ, своя система цінностей, культура, ментальність, що вербалізовано в мові. За переконаннями дослідників, що й отримало підтвердження в роботі, метафори – один із найпродуктивніших засобів породження нових знань. Вона відіграє моделювальну роль, яка передбачає спосіб і стиль мислення об’єкта. Ключові метафори переносять образ одного фрагмента дійсності на інший, забезпечуючи його концептуалізацію в тій системі понять, що вже склалася.

У мові отримують своє віддзеркалення тільки найважливіші уявлення про те чи інше явище дійсності, матеріалізації піддаються лише найзначущіші, найістотніші концептуальні ознаки, що формують у мовців певний стереотип щодо певного явища.

5. Концепти аналізованої концептосфери займають свою чітко окреслену нішу в її структурній організації. У ядерній зоні концептосфери перебувають концепти ‘душа’ і ‘серце’, які найповніше представлені у мові, на ближній периферії – концепт ‘розум’, на дальній – концепт ‘дух’.

Номінативне поле концептів концептосфери „внутрішній світ людини” принципово неоднорідне, оскільки містить як прямі номінації самого концепту безпосередньо (ядро номінативного поля), так і номінації окремих когнітивних ознак концепту, які розкривають склад концептів і відношення до нього в різних комунікативних ситуаціях (периферія номінативного поля).

Ядром номінативного поля є прямі номінації на позначення аналізованих концептів, так зване ключове слово-репрезентант концепту. Такими ключовими словами є *душа, серце, розум, дух*, а також семантично найближчі синоніми до них.

Периферію номінативного поля концептів складають похідні (вторинні, опосередковані) номінації: переносні значення, стійкі словосполучення, фразеологічні сполучення, до складу яких входить ім’я концепту (*відкривати (відкрити) душу (серце); бути [припадати, приходиться] до вподоби (до душі, до серця, по серцю, до смаку, по смаку); не при своєму розумі, ні слуху ні духу*), паремії (прислів’я, приказки, афоризми), метафоричні номінації, порівняння

Концепти ‘душа’, ‘серце’, ‘розум’, ‘дух’, вербалізовані різноманітними засобами сучасної української мови, включають в себе як наївні (буденні), так і наукові уявлення про відповідні поняття. Аналізовані концепти можна визначити як ментальні одиниці абстрактного характеру, які відтворюють у мовній свідомості багатовіковий досвід інтроспекції етносу у вигляді універсальних та етноспецифічних уявлень про ці поняття.

Аналізовані концепти існують у свідомості українців як складні ментальні утворення, які конденсують різнопланові уявлення людини про внутрішній світ. Ці уявлення експліковані різноманітними мовними засобами: окремими лексемами, словосполученнями, пареміями, епітетами, метафоричними виразами, порівняннями тощо.

6. Одним із семантичних показників, який відображає наявність ціннісного компонента у складі концепту, є його здатність поєднуватися із означуваним словом (прикметником), яке має оцінний характер, характеризуючи лексеми *душа*, *серце*, *розум*, *дух* як позитивно, так і негативно, отже, ціннісна домінанта усіх без винятку концептів містить як позитивні, так і негативні характеристики. Також наявність ціннісного компоненту в структурі концептів ДУША, СЕРЦЕ, РОЗУМ, ДУХ може бути підтверджена фактом наявності значної кількості порівнянь, метафор, стійких словосполук із ключовим словом.

У свідомості українців сформовано власне уявлення про кожен із концептів і наявна своя ціннісна характеристика цих понять. Душу уявляють, передусім, як „найдорожче”, „найцінніше”, „найважливіше”; серце – як „життєдайний орган почуттів”; розум – як „здатність добре мислити”; дух – як „внутрішню моральну силу людини”.

Наявність ціннісного компонента у структурі концептів ДУША, СЕРЦЕ, РОЗУМ, ДУХ свідчить про культурне значення цих ментальних одиниць, їх пріоритетність та актуальність в свідомості українців.

Концепти аналізованої концептосфери тісно пов'язані, оскільки будь-які людські знання починаються з почуттів, потім переходять до розсудку і закінчуються в розумі, вище якого немає нічого для обробки матеріалу споглядання і для підведення його під вищу єдність мислення.

Здійснений аналіз концептів у межах дисертаційного дослідження не може повністю відтворити їх у мові, адже, як зазначають науковці, для концепту неможливою є вичерпна реалізація у мові.

**СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ОСНОВНИХ
ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ПРАЦЬ**

1. Алефиренко Н. Ф. Вербализация концепта и смысловая синергетика языкового знака / Н. Ф. Алефиренко // Проблемы вербализации концептов в семантике языка и текста : материалы Международного симпозиума. – Ч. 1. Науч. статьи. – Волгоград, 2003. – С. 3–12.
2. Алефиренко Н. Ф. Спорные проблемы семантики : [монография] / Н. Ф. Алефиренко. – М. : Гнозис, 2005. – 326 с.
3. Алефиренко Н. Ф. Языковое сознание и менталитет // Вісник Черкаського університету. – Вип. 102. – Серія: Філологічні науки. – Черкаси, 2007. – С. 9–15.
4. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології / М. Ф. Алефіренко. – Х. : Вища школа [вид-во при ХДУ], 1987. – 135 с.
5. Альтманн Г. Мода та істина в лінгвістиці : особисте звернення до багатьох / Габріель Альтманн // Проблеми квантитативної лінгвістики : зб. наук. праць. – Чернівці : Рута, 2005. – С. 3–11.
6. Антология концептов / под ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина. – М. : Гнозис, 2007. – 512 с.
7. Апресян Ю.Д. Дейксис в лексике и грамматике и наивная модель мира / Ю.Д. Апресян // Семиотика и информатика. Сб. науч. ст. – М. : Наука, - 1986. – Вип. 28. – с.5-34.
8. Апресян Ю. Д. Избранные труды / Ю. Д. Апресян. – М. : Языки русской культуры : „Вост. лит.” РАН, 1995. – Т. 1 : Лексическая семантика : синонимические средства языка. – [2-е изд., испр. и доп.]. –VIII с., 472 с.
9. Апресян Ю. Д. Образ человека по данным языка : попытка системного описания / Ю. Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 37–67.
10. Аристотель. Сочинения: В 4-х т. / АН СССР. Ин-т философии. – М.:

- Мысль, 1975. – (Философское наследие). Т. 1. : Метафизика. О душе / Ред. и авт. предисл. В. Ф. Асмус. – 550 с.
11. Арутюнова Н. Д. От редактора / Н. Д. Арутюнова // Понятие судьбы в контексте разных культур. – М. : Наука, 1994. – С. 3–4.
 12. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – [2-е изд., испр.]. – М. : Языки русской культуры, 1999. – I–XV, 896 с. – (Язык. Семиотика. Культура).
 13. Арутюнова Н. Д. О стыде и совести / Н. Д. Арутюнова // Логический анализ языка. Языки этики. – М. : Наука, 2000. – С. 54–78.
 14. Аскольдов С. А. Концепт и слово / С. А. Аскольдов // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста : антология / [под ред. В. Н. Нерознака]. Ин-т народов России. Москов. гос. лингв. ун-т. Общество любителей рос. словесности. – М. : Academia, 1997. – С. 267–279.
 15. Бабушкин А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической системе языка / А. П. Бабушкин. – Воронеж : Изд-во Ворон. гос. ун-та, 1996. – 104 с.
 16. Бацевич Ф. Лінгвалізація світу : гуманітарні переваги та онтологічні загрози / Ф. Бацевич // Мовознавчий вісник : [зб. наук. праць]. – Вип. 3. – Черкаси : Брама-Україна, 2006. – С. 7–16.
 17. Бердяев Н. А. Философия свободного Духа / Н. А. Бердяев ; сост. П. В. Алексеева ; вступ. ст. А. Г. Мисливченко. – М. : Республика, 1994. – 479 с. (Мыслители XX века).
 18. Белова А. Д. Вербальне відображення концептосфери етносу : сучасний стан вивчення проблеми / А. Д. Белова // Мовні і концептуальні картини світу. – К., 2001. – № 5. – С. 15–22.
 19. Библик С. П. Словник епітетів української мови / С. П. Библик, С. Я. Єрмоленко, Л. О. Пустовіт. – К. : Довіра, 1998. – 431 с.
 20. Бодуэн де Куртене И. А. Избранные труды по общему языкознанию [в 2-х т.] / И. А. Бодуэн де Куртене ; [вступ. ст. В. В. Виноградова и

- В. Дорошевского, с. 6-30]. – Т. 1. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 384 с.
21. Болдырев Н. Н. Значение и смысл с когнитивной точки зрения и проблема многозначности / Н. Н. Болдырев // Материалы Второй Междунар. школы-семинара по когнитивной лингвистике : в 2-х ч. – Ч. 1. – Тамбов, 2000. – С. 11–17.
22. Болдырев Н. Н. Концептуальное пространство когнитивной лингвистики / Н. Н. Болдырев // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2004. – № 1. – С. 18–36.
23. Бондаренко О.С. Концепти „чоловік ” і „жінка” в українській та англійській мовних картинах світу : Дис. канд. філол. наук : 10.02.17 / Кіровоградський державний пед. ун-т імені Володимира Винниченка. – Кіровоград, 2005. – 195 с.
24. Бондарко А. В. Функциональная грамматика / А. В. Бондарко ; АН СССР, Ин-т языкознания. – Л. : Наука, 1984. – 134 с.
25. Брутян Г. А. Язык и картина мира / Г. А. Брутян // Философские науки. – 1973. – № 1. – С. 108–115.
26. Булыгина Т. В. Концепт долга в поле долженствования / Т. В. Булыгина, А. Д. Шмелев // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М., 1991. – С. 14–21.
27. Булыгина Т. В. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики) / Т. В. Булыгина, А. Д. Шмелев. – М. : Школа „Языки русской культуры”, 1997. – 574 с.
28. Венжинович Н. Концептуальна й мовна картина світу як похідні етнічних менталітетів / Н. Венжинович // Лінгвістичні студії : [зб. наук. праць]. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – Вип. 14. – С. 8–13.
29. Вежбицкая А. Из книги „Семантические примитивы”. Введение / Анна Вежбицкая ; пер. с англ. А. Д. Шмелева // Семиотика / [сост., вступ. сл. и общ. ред. Ю. С. Степанова]. – М. : Радуга, 1983. – С. 225–252.
30. Вежбицкая А. Лексикография и концептуальный анализ / А. Вежбицкая. – Анн Арбор: Karoma, 1985. – 368 с.

31. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. / А. Вежбицкая ; [пер. с англ.] ; отв. ред. и сост. М. А. Кронгауз ; вступ. ст. Е. В. Падучевой. – М. : Русские словари, 1997. – 416 с.
32. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов / Анна Вежбицкая ; пер. с англ. А. Д. Шмелева. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 288 с.
33. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович ; [гол. ред. С. Головка]. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.
34. Войтович В. Міфи та легенди давньої України / В. Войтович. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2008. – 392 с.: іл.
35. Воркачев С. Г. Концепт счастья в русском языковом сознании: опыт лингвокультурологического анализа : [монография] / С. Г. Воркачев. – Краснодар : Изд-во Кубан. гос. технол. ун-та, 2002. – 142 с.
36. Воркачев С. Г. Счастье как лингвокультурный концепт / С. Г. Воркачев. – М. : Гнозис, 2004. – 236 с.
37. Воркачев С. Г. Любовь как лингвокультурный концепт / С. Г. Воркачев. – М. : Гнозис, 2007. – 284 с.
38. Гайдукова В. К вопросу о логическом анализе языка (на примере концептосферического поля власти) / В. Гайдукова // Русский язык. – 2000. – № 15/45. – С. 8–13.
39. Гак В. Г. К проблеме семантической синтагматики / В. Г. Гак // Проблемы структурной лингвистики, 1971. – М. : Наука, 1972. – С. 367–395.
40. Гак В. Г. Языковые преобразования / В. Г. Гак. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 768 с., 1 ил. – (Studia philologica).
41. Гачев Г. Д. Национальные образы мира : Общие вопросы : Русский. Болгарский. Киргизский. Грузинский. Армянский / Г. Д. Гачев ; [предисл. Е. Сидорова]. – М. : Сов. писатель, 1988. – 445 с.
42. Гнатюк В. Нарис української міфології / В. Гнатюк; [ред. М. Горбаль]. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2000. – 263 с.

43. Голубовська І. О. Душа і серце в національно-мовних картинах світу (на матеріалі української, російської, англійської та китайської мов) / І. О. Голубовська // Мовознавство. – 2002. – № 4–5. – С. 40–47.
44. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу / І. О. Голубовська ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – [2-е вид., випр. і доп.]. – К. : Логос, 2004. – 284 с.
45. Гумбольдт В. фон. О различии строения человеческих языков и его влияние на духовное развитие человеческого рода / В. фон Гумбольдт // В.А. Звегинцев. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. – М., 1960. – ч. 1. с. 68–86
46. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / В. фон. Гумбольдт ; [пер. с нем., под ред., с предисл. (с. 5-33) и примеч. Г. В. Рамишвили]. – М. : Прогресс, 1984. – 397 с., 1 л. портр. – (Языковеды мира).
47. Гумбольдт В фон. Язык и философия культуры / Вильгельм фон Гумбольд ; [пер. с нем. : М.И. Левина и др. ; сост., общ. ред. и вст. ст. : А.В. Гулыга, Г.В. Рамишвили]– М.: Прогресс, 1985. – 451 с.
48. Гумбольдт В фон. Избранные труды по языкознанию / Вильгельм фон Гумбольд ; [пер. с нем., общ. ред. Г.В. Рамишвили ; послесл. : А.В. Гулыга, В.А. Звегинцев]. – 2-е изд. – М.: Прогресс, 2000. – 400 с.
49. Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. / Л. Л. Гумецька ; [відп. ред. І. М. Керницький] ; АН УРСР. Ін-т сусп. наук. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – 298 с.
50. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. – М.: Русский язык, 2000. – 845 с.
51. Дорофеева Н.В. Удивление как эмоциональный концепт (на мат-ле рус. и анл. языков) : автореф. на соискание науч. степени канд. филол. Наук / Н.В. Дорофеева. – Волгоград, 2002 – 19 с.
52. Демьянков В. З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода / В. З. Демьянков // Вопросы языкознания. –

1994. – № 4. – С. 17–33.
53. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / гол. ред. О. С. Мельничук. – К. : Наук. думка, 1982. – Т. I. – 631 с. ; 1985. – Т. 2. – 570 с. ; 1989. – Т. 3. – 549 с. ; 2004. – Т. 4. – 653 с. ; 2006. – Т. 5. – 703 с.
54. Єрмоленко С. Я. Українська мова : короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / [С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, О. Г. Тодор] ; за ред. С. Я. Єрмоленко. – К. : Либідь, 2001. – 224 с.
55. Жаботинская С. А. Когнитивная лингвистика : принципы концептуального моделирования / С. А. Жаботинская // Лінгвістичні студії. – Вип. II. – Черкаси : Сіяч, 1997. – С. 3–11.
56. Жаботинская С. А. Когнитивная лингвистика : ракурсы анализа языковой картины мира / С. А. Жаботинская // Актуальні проблеми менталінгвістики : [наук. зб]. – К.-Черкаси : Брама, 1999. – С. 3–11.
57. Жаботинская С. А. Концептуальный анализ : типы фреймов / С. А. Жаботинская // Вісник Черкаського університету. Серія : Філол. науки. – Вип. 11. – Черкаси, 1999. – С. 12–25.
58. Жайворонок В. В. Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення / В. В. Жайворонок // Культура народів Причорномор'я : научный журнал. – Симферополь : ТНУ, 2002. – № 32. – С. 51–53.
59. Жайворонок В. В. Етнолінгвістика в колі суміжних наук / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 2004. – № 5–6. – С. 23–35.
60. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
61. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика : нариси : [навч. посібник для студ. вищ. навч. закл]. / В. В. Жайворонок ; НАН України. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Уманський держ пед. ін-т ім. П. Тичини. – К. : Довіра, 2007. – 262 с.
62. Загальна психологія: [навч. посібник] / О. Скрипченко, Л. Долинська, З. Огороднійчук та ін. – К.: Просвіта, 2005. – 464 с.
63. Зализняк Анна А. Счастье и наслаждение в русской языковой картине

- мира / Анна А. Зализняк // Русский язык в научном освещении. – 2003. – № 1 (5). – С. 85–105.
64. Зализняк Анна А. Многозначность в языке и способы ее представления / Анна А. Зализняк. – М. : Языки славянских культур, 2006. – 671 с. – (Studia philologica).
65. Звегинцев В. А. Семасиология / В. А. Звегинцев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1957. – 323 с.
66. Іваненко Н.В. Когнітивні дослідження концепту добра / Н.В. Іваненко // Мова і культура. – К. : Видавничий світ Дмитра Бураго, 2002. – Вип. 5. – Т.1. – с.136-142.
67. Іващенко В. Л. Слово *концепт* у романських, германських та слов'янських мовах (з історії лексикографічної фіксації) / В. Л. Іващенко // Мовні і концептуальні картини світу : [зб. наук. праць]. – К. : КНУ, 2002. – № 7. – С. 189–198.
68. Іващенко В.Л. Термін *концепт* у лінгвопсихологічному осмисленні / В. Л. Іващенко // *Ucrainica I. Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury : sborník článků.* – Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci, 2004. – S. 92–99.
69. Іващенко В. Л. Функціональна типологія концептів як одиниць культури / В. Л. Іващенко // Вісник Львівського університету. Серія філологія. – Львів, 2004. – Вип. 34. – Ч. 1. – 2004. – С. 390–397.
70. Іващенко В. Компоненти змістової структури концепту як одиниці етнокультури / В. Іващенко // Українська мова. – 2004. – № 4. – С. 18–28.
71. Іващенко В. Науковий концепт і наукове поняття : проблема диференціації / В. Л. Іващенко // Українська мова. – 2005. – № 3. – С. 62–76.
72. Іващенко В. Л. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології) : [монографія] / В. Л. Іващенко ; [відп. ред. О. О. Тараненко] ; Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Видавничий

- Дім Дмитра Бураго, 2006. – 328 с.
73. Історія української культури / за заг. ред. І. Крип'якевича. – К. : Либідь, 1994. – 651 с.
74. Кавинкина И. Н. Гендерный дисплей в лингвокреативной деятельности носителей русского языка: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук: 10.02.02 / И.Н. Кавинкина. – Минск, 2003. – 16 с.
75. Карасик В. И. Культурные доминанты в языке / В. И. Карасик // Языковая личность : культурные концепты. – Волгоград-Архангельск, 1996. – С. 3–16.
76. Карасик В. И. Языковой круг : личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик ; Науч.-исслед. лабор. „Аксиологическая лингвистика”. – М. : Гнозис, 2004. – 390 с.
77. Караулов Ю. Н. Языковое время и языковое пространство (о понятии „хроногlossы”) / Ю. Н. Караулов // Вестник Московского университета. – 1970. – № 1. – С. 61–73.
78. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография / Ю.Н. Караулов. – М. : Наука, 1976. – 355 с.
79. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность / Ю.Н. Караулов. – М.: Наука, 1987. – 263 с.
80. Карпенко О. Ю. Проблематика когнітивної ономастики : [монографія] / О. Ю. Карпенко ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова; [відп. ред.: Колегаєва І. М.]. – Одеса : Астропринт, 2006. – 328 с.
81. Когнитивный поход: [научная монография]. / Отв. ред. акад. РАН В.А. Лекторский. – М. : „Канон+” РООН „Реабилитация”, 2008. – 464 с.
82. Колесов В. Язык и ментальность. – Спб. : «Петербургское Востоковедение», 2004. – 240с.
83. Колесов В. Русская ментальность в языке и тексте / В.В. Колесов. – СПб. : Петербургское востоковедение, 2007. – 624 с.
84. Колесов В.В., Л.В. Щерба : Книга для учащихся / В.В. Колесов. – М.

- : Просвещение, 1987. – 160 с.
85. Кондрашов В.А. Новейший философский словарь / В.А. Кондрашов, Д.А. Чекалов, В.Н. Копорулина; [под общ. ред. А.П. Ярещенко]. – Ростов н/Д.: Феникс, 2005. – 672 с. – (Словари).
86. Кононенко В. І. Символи української мови / Міністерство освіти України, АПН України; Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ : Плай, 1996. – 270 с.
87. Кононенко В. І. Концепти українського дискурсу / В. І. Кононенко. – К.-Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 247 с.
88. Кононенко В.І. Концептологія в лінгвістичному аспекті / В.І. Кононенко // Мовознавство. – 2006. – № 2-3. – С. 111–117.
89. Космеда Т. А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики : формування і розвиток категорії оцінки / Т. А. Космеда. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 2000. – 311 с.
90. Кочерган М. П. Загальне мовознавство : [підручник] / М.П. Кочерган. – К. : Видавничий центр «Академія», 2003. – 463 с. (Альма-матер)
91. Кошелев А. Д. Референциальный подход к анализу языковых значений / А. Д. Кошелев // Московский лингвистический альманах. – М. : Языки русской культуры, 1996. – Вып. 1. – С. 82–194.
92. Кошелев А. Д. О языковом концепте „долг” / А. Д. Кошелев // Логический анализ языка. Языки этики. – М. : Языки русской культуры, 2000. – С. 119–124.
93. Красавский Н.А. Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах / Волгоградский гос. пед. ун-т. Научно-исследовательская лаборатория «Аксиологическая лингвистика». – Волгоград : Перемена, 2001. – 494 с.
94. Краснобаева-Чорна Ж. Інтегральний підхід до інтерпретації концепту (філософський та лінгвокультурологічний вектори) / Ж. Краснобаева-Чорна // Лінгвістичні студії : [зб. наук. праць]. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – Вип. 14. – С. 27–31.

95. Краснобаєва-Чорна Ж.В. Формування ядра та периферії концепту „життя” в українській фраземіці / Ж. В. Краснобаєва-Чорна // Вісник Запорізького національного університету. – Філологічні науки. – 2006. – Запоріжжя, 2006. – № 2. – С. 141–146.
96. Краснобаєва-Чорна Ж. Класифікаційні параметри концепту ЖИТТЯ / Жанна Краснобаєва-Чорна // Лінгвістичні студії : [зб. наук. праць]. – Вип. 15. – Донецьк : ДонНУ, 2007. – С. 48–54.
97. Краткий словарь когнитивных терминов / [Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина] ; под общей ред. Е. С. Кубряковой. – М. : МГУ, 1996. – 245 с.
98. Кубрякова Е. С. Об одном фрагменте концептуального анализа слова ПАМЯТЬ / Е. С. Кубрякова // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М. : Наука, 1991. – С. 85–91.
99. Кубрякова Е. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука / Е. Кубрякова // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4. – С. 34–47.
100. Кубрякова Е. С. Концепт // Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов, М. : Издательство Московского Университета, 1996 – с. 90-93.
101. Кубрякова Е. С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира / Е. С. Кубрякова // Роль человеческого фактора в языке : Язык и картина мира / Б. А. Серебренников, Е. С. Кубрякова, В. И. Постовалова и др. ; АН СССР. Ин-т языкознания ; [отв. ред. акад. Б. А. Серебренников]. – М. : Наука, 1998. – С. 141–172.
102. Кубрякова Е. С. Язык и знание : На пути получения знаний о языке : Части речи с когнитивной точки зрения : Роль языка в познании мира / Рос. академия наук. Ин-т языкознания / Е. С. Кубрякова. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 560 с. – (Язык. Семиотика. Культура).
103. Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность / А. А. Леонтьев. – М. : Просвещение, 1969. – 214 с.

104. Леонтьев А. А. Основы психолингвистики / А.А. Леонтьев. – М. : Лань, 2003 – 285 с.
105. Леонтович О. А. Русские и американцы : парадоксы межкультурного общения : [монография] / О. А. Леонтович. – М. : Гнозис, 2005. – 352 с.
106. Лисицин А. Г. К проблеме концептуального анализа / А. Г. Лисицин // Язык и культура : [III межд. конф. : докл. и тез. докл]. – К., 1994. – С. 90–98.
107. Лисиченко Л. А. Мовна картина світу та її рівні / Л. А. Лисиченко // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – Т. 6. – Х., 1998. – С. 129–144.
108. Лисиченко Л. А. Структура мовної картини світу / Л. А. Лисиченко // Мовознавство. – 2004. – № 5–6. – С. 36–41.
109. Лисиченко Л. А. Динамічні процеси в українській мовній картині світу / Л. А. Лисиченко // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. праць. – Вип. 15. – Х. : ХДПУ, 2005. – С. 122–130.
110. Лихачев Д. С. Концептосфера русского языка / Д. С. Лихачев // Русская словесность : от теории словесности к структуре текста : антологія / [под ред. В. Н. Нерознака] ; Ин-т народов России, Москов. гос. лингв. ун-т, Общество любителей рос. словесности. – М. : Academia, 1997. – С. 280–287.
111. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка / Д.С. Лихачев // Известия Российской Академии наук. Серия литература и языки. – 1993. - №1 – с.3–9.
112. Логический анализ языка. Культурные концепты. – М. : Наука, 1991. – 204 с.
113. Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке / отв. ред. Н. Д. Арутюнова, И. Б. Левонтина. – М. : Индрик, 1999. – 424 с.
114. Лосев А. Ф. Философия. Мифология. Культура / А. Ф. Лосев. – М. : Политиздат, 1991. – 525 с.
115. Лукин В. А. Слово *противоречие*, одноименное семантическое поле и

- концепт противоречия в русском языке / В. А. Лукин // Словарь. Грамматика. Текст. – М., 1996. – С. 140–154.
116. Ляпин С. Х. Концептология : к становлению похода / С. Х. Ляпин // Концепты. Научные труды Центроконцепта. – Вып. 1. – Архангельск, 1997. – С. 11–35.
117. Малявін А. Концепт „умова” : спроба когнітивного аналізу / А. Малявін // Лінгвістичні студії : [зб. наук. праць]. – Донецьк : ДонНУ, 1999. – Вип. 5. – С. 16–18.
118. Мамич М.В. Концепти ПРАВДА / НЕПРАВДА в українській літературній мові : семантико-стилістичний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / М. В. Мамич. – Одеса, 2002. – 20 с.
119. Манакин В. Н. Сопоставительная лексикология / В. Н. Манакин. – К. : Знання, 2004. – 326 с.
120. Маслова В. А. Введение в лингвокультурологию : [уч. пособие] / В. А. Маслова. – М. : Наследие, 1997. – 208 с.
121. Маслова В. А. Лингвокультурология : [учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений] / В. А. Маслова. – М. : Academia, 2001. – 208 с. – (Высшее образование).
122. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика : [уч. пособие] / В. А. Маслова. – Минск : ТетраСистемс, 2004. – 256 с.
123. Маслова В. А. Введение в когнитивную лингвистику : учебное пособие / В. А. Маслова. – [3-е изд., испр.] – М. : Флинта; Наука, 2007. – 296 с.
124. Мацько Л. І. та ін. Стилістика української мови: [підручник] / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько; За ред. Л. І. Мацько. – К. : Вища школа, 2003. – 462 с.
125. Мех Н. Концепт *пісня* у поетичній мові В. Сосюри / Н. Мех // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : філологічні науки. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2003.–

- Вип. 7. – С. 225–229.
126. Мех Н. О. Наскрізнi концепти *слово, мова, думка* у філософсько-релігійній та мовній картинах світу Григорія Сковороди / Н. О. Мех ; НАН України. Ін-т укр. мови. Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – К., 2005. – 237 с.
127. Мех Н. О. Лінгвокультурема ЛОГОС : когнітивний, прагматичний, функціонально-стилістичний аспекти : автореф. дис. на здобуття д-ра філол. наук: 10.02.01. НАН України; Інститут української мови / Н.О. Мех. – К., 2009. – 36 с.
128. Мифы народов мира : энциклопедия : в 2 т. / гл. ред. С. А. Токарев. – Т. 1 : А–К. – М. : Сов. энциклопедия, 1980. – 672 с.
129. Нежевская О.С. Культурологические когнитивные аспекты концепта *spirit дух* // Вісник Харківського ун-ту. Сер. Філологія. – 2000. – № 491. – с. 87-93.
130. Нерознак В. П. От концепта к слову: к проблеме филологического концептуализма / В. П. Нерознак // Вопросы филологии и методики преподавания иностранных языков : [сб. науч. тр.]. – Омск : Изд-во Омск. гос. пед. ун-та, 1998. – С. 80–85.
131. Никитина С. Е. Сердце и душа фольклорного человека // Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке / С. Е. Никитина ; [отв. ред. Н. Д. Арутюнова, И. Б. Левонтина]. – М. : Индрик, 1999. – С. 26–38.
132. Новейший философский словарь / А.А. Грицанов (сост.); А.И. Мерцалова (ред.). – Минск, 1999. – 896 с.
133. Новий тлумачний словник української мови : у 3-х томах / [укл. В. Яременко, О. Сліпущко]. – К. : Аконт, 2007. – Т. 1. – 910 с.; Т. 3. – 862 с.
134. Павиленис Р. И. Проблема смысла : современный логико-философский анализ языка / Р. И. Павиленис. – М., 1983. – 287 с.
135. Падучева Е. В. Метафора и ее родственники / Е. В. Падучева // Сокровенные смыслы : Слово. Текст. Культура : [сб. статей в честь

- Н. Д. Арутюновой] / отв. ред. Ю. Д. Апресян. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – С. 187–203.
136. Пименова М. В. Странствия русской души / М. В. Пименова, О. Н. Кондратьева // Культурное пространство путешествий : [материалы науч. форума]. – СПб. : Центр изучения культуры, 2003. – С. 179–181.
137. Плачинда С. П. Словник давньоукраїнської міфології / С. П. Плачинда. – К. : Укр. письменник, 1993. – 63 с.
138. Попова З. Д. Понятие „концепт” в лингвистических исследованиях / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1999. – 196 с.
139. Попова З. Д. Очерки по когнитивной лингвистике / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж : Истоки, 2001. – 192 с.
140. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика : [уч. Издание] / З. Д. Попова, И. А. Стернин ; Федеральное агентство по образованию. Воронежский гос. ун-т. – М. : АСТ: Восток – Запад, 2007. – 314 [6] с. – (Лингвистика и межкультурная коммуникация. Золотая серия).
141. Постовалова В. И. Картина мира в жизнедеятельности человека / В. И. Постовалова // Роль человеческого фактора в языке : Язык и картина мира / Б. А. Серебренников, Е. С. Кубрякова, В. И. Постовалова и др. ; АН СССР. Ин-т языкознания / [отв. ред. Б. А. Серебренников]. – М. : Наука, 1988. – С. 8–69.
142. Постовалова В. И. Лингвокультурология в свете антропологической парадигмы // Фразеология в контексте культуры. – М. : Языки русской культуры, 1999. – с. 25-33.
143. Прихода Я. В. Концепт „Європа” в українській публіцистиці. Когнітивно-лінгвістичні аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 – „Українська література” / Я. В. Прихода. – Львів, 2004. – 20 с.
144. Радзиевская Т. В. Слово *судьба* в современных контекстах / Т. В. Радзиевская // Логический анализ языка. Культурные концепты. –

- Вып. 4. – М., 1991. – С. 64–72.
145. Радзієвська Т. В. Концепт шляху в українській мові : поєднання ідеї простору і руху / Т. В. Радзієвська // Мовознавство. – 1997. – № 4–5. – С. 17–26.
146. Радзієвська Т. В. Сумління й совість крізь призму української мови / Т. В. Радзієвська // Мовознавство. – 1999. – № 1. – С. 31–39.
147. Радзієвська Т. В. Український концепт *grix* : семантика, синтаксис, прагматика (у зіставному аспекті) / Т. В. Радзієвська // Проблеми зіставної семантики. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 21–24.
148. Рахилина Е. Когнитивный анализ предметных имен : семантика и сочетаемость / Е. Рахилина. – М. : Русские словари, 2000. – 416 с.
149. Ребст Лев. Теорія націй / Л. Ребст. – Львів: Всеукраїнський політичний журнал державність, 1997 – 192 с.
150. Релігієзнавчий словник / [за ред. проф. А. Колодного і Б. Ломовика] ; Укр. асоціація релігієзнавців. Відділення релігієзнавців Ін-ту філософії НАН України. – К. : Четверта хвиля, 1996. – 390 с.
151. Религиоведение / Энциклопедический словарь. – М. : Академический Проспект, 2006. – 1256 с.
152. Русанівський В.М. Мовна картина світу в етнокультурній парадигмі / В.М. Русанівський // Мовознавство. – 2004. – № 4. – С. 3-7.
153. Рябцева Н.К. „Вопрос” : прототипическое значение концепта // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М. : Наука, 1999. – с.72-78 (204с).
154. Селиванова Е. Принципы концептуального анализа / Е. Селиванова // Актуальні проблеми менталінгвістики. – К.-Черкаси : Брама, 1999. – С. 11–14.
155. Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) / О. О. Селіванова. Черкаський держ. ун-т ім. Б. Хмельницького.– К. : Фітосоціоцентр, 1999. – 148 с.
156. Селиванова Е. А. Когнитивная ономазиология : [монографія] /

- Е. А. Селиванова ; Черкасский гос. ун-т им. Б. Хмельницкого. – К. : Фитосоциоцентр, 2000. – 248 с.
157. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) : [монографія] / О. Селіванова ; Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – К.–Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.
158. Селіванова О. Концептуальний аналіз : проблеми та принципи / О. Селіванова // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія „Лінгвістика”. – Херсон, 2006. – Вип. 4. – С. 194–197.
159. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля – К., 2006. – 716 с.
160. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сепир ; [пер. с англ. ; под ред. и с предисл. А. Е. Кибрика]. – М. : Прогресс, 1993. – 655 с.
161. Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке : Язык и картина мира. – М. : Наука, 1988. – 213 с.
162. Славянская мифология: Энциклопедический словарь: А-Я/ С.М. Толстая (отв.ред). РАН Институт славяноведения – [2 изд. испр и доп.]. – М.: 2002 – 509с.
163. Славянские древности : этнолингвистический словарь в 5-и томах / под общ. ред. Н. И. Толстого. – М. : Международные отношения, 1995. – Т. 1 : А–Г. – 584 с. ; 1999. – Т. 2 : Д–К (Крошки). – 699 с. ; 2004. – Т. 3 : К (Круг) – П (Перепелка). – 704 с.
164. Словник синонімів української мови : у 2 т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. – Т. 1. – К. : Наук. думка, 2001. – 1040 с. ; Т. 2. – К. : Наук. думка, 1999–2000. – 960 с.
165. Словник української мови : в 11-ти томах. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980.
166. Словник фразеологізмів української мови. – К.: Наук. думка, 2003. – 1098 с.
167. Словарь философских терминов / Научная редакция профессора В. Г.

- Кузнецова. – М.: Инфра – М., 2005. – XVI, 731 с. – (Библиотека лаварей „Инфра – М”).
168. Скаб М. В. Концептуалізація сакральної сфери : дис. на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук: спеціальність 10.02.01 – „українська мова”; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2008. – 620 с.
169. Слухай Н. В. Сучасні лінгвістичні теорії концепту як мовно-культурного феномену / Н. В. Слухай // Мовні і концептуальні картини світу : [зб. наук. праць]. – К. : КНУ ім. Т. Г. Шевченка, 2002. – № 7. – С. 462 – 470.
170. Слухай Н. Проблеми етногенезу в дзеркалі геобіодетермінізму / Н. Слухай // Біблія і культура : [зб. наук. статей]. – Чернівці : Рута, 2004. – Вип. 6. – С. 378–392.
171. Слухай Н. В. Етноконцепти та міфологія східних слов'ян в аспекті лінгвокультурології / Н. В. Слухай. – К. : ВПЦ „Київський університет”, 2005.
172. Слышкин Г. Г. От текста к символу : лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе / Г. Г. Слышкин. – М. : Academia, 2000. – 128 с.
173. Снитко Т. Н. Предельные понятия в западной и восточной лингвокультурах / Т. Н. Снитко. – Пятигорск : Изд-во Пятиг. гос. ун-та, 1999. – 156 с.
174. Соколовская Ж. П. „Картина мира” в значениях слов : „семантические фантазии” или „катехизис семантики”? / Ж. П. Соколовская. – Симферополь : Таврия, 1993. – 231с.
175. Соколовская Ж. П. Семантическая структура слова и „картина мира” : „семантические фантазии” или „катехизис семантики”? / Ж. П. Соколовская. – Симферополь : РИО ТЭИ, 1998. – 183 с.
176. Старко В. Ф. Концепт „гра” (Game) : На перехресті підходів до значення / В. Ф. Старко // Семантика мови і тексту : [зб. статей VI

- Міжнар. конф.]. – Івано-Франківськ : Плай, 2000. – С. 517–522.
177. Старко В. Ф. Концепт ГРА в контексті слов'янських і германських культур (на матеріалі української, російської, англійської та німецької мов) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.15 „Загальне мовознавство” / В. Ф. Старко. – К., 2004. – 16 с.
178. Степаненко В. А. Слово / Logos / Имя – имена – концепт – слова : сравнительно-типологический анализ концепта „Duша. Seele. Soul” (на материале русского, немецкого и английского языков) : автореф. дис. на соискание уч. степени докт. филол. наук : спец. 10.02.04 „Германские языки” и 10.02.20 „Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание” / В. А. Степаненко. – Иркутск, 2006. – 38 с.
179. Степанов Ю.С. Краткая справка о системе взглядов / Ю.С. Степанов // Философия языка: в границах и без границ. – Х. : Око, 1999. – с. 8-13.
180. Степанов Ю. С. Константы : словарь русской культуры / Ю. С. Степанов. – [3-е изд., испр. и доп.]. – М. : Академический Проект, 2004. – 992 с.
181. Степанов Ю. Концепты. Тонкая пленка цивилизации / Ю. С. Степанов. – М. : Языки славянских культур, 2007. – 248 с.
182. Стернин И. А. Методика исследования структуры концепта / И. А. Стернин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 2001. – С. 58–65.
183. Столярова Л. П. Базовый словарь лингвистических терминов / Л. П. Столярова, Т. С. Пристайко, Л. П. Попко. – К. : Изд-во Государственной академии руководящих кадров культуры и искусства, 2003. – 192 с.
184. Телия В. Н. Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке / В. Н. Телия. – М. : Наука, 1981. – 269 с.
185. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и

- лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Языки русской культуры, 1996. – 288 с.
186. Телия В. Н. Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в контексте культуры / В.Н. Телия // Фразеология в контексте культуры. – М.: Языки русской культуры, 1999. – с. 13 – 24.
187. Толстая С. М. Славянские мифологические представления о душе / С. М. Толстая // Славянский и балканский фольклор. Народная демонология. – М. : Индрик, 2000. – С. 52–95.
188. Толстой Н. И. Язык и народная культура : очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Н. И. Толстой. – М. : Индрик, 1995. – 512 с.
189. Трубачев О. Н. Этимологические исследования и лексическая семантика / О. Н. Трубачев // Принципы и методы лингвистических исследований. – М. : Наука, 1976. – С. 147–180.
190. Ужченко В. Нові лінгвістичні парадигми „концепт – фразеологізм – мовна картина світу” / В. Ужченко // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку : зб. наук. праць, присвячених 100-річчю від дня народження проф. С. П. Самійленка. – Запоріжжя, 2006. – С. 146–152.
191. Українська душа. – К. : Фенікс, 1992. – 127 с.
192. Українська мова : енциклопедія. – [2-е вид., випр. і доп.] – К. : Вид-во „Укр. енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
193. Урысон Е. В. Ум, разум, рассудок, интеллект / Е. В. Урысон // Новый объяснительный словарь синонимов русского языка. – Вып. 1. – М., 1997. – С. 447–450.
194. Урысон Е. В. *Дух и душа* : к реконструкции архаичных представлений о человеке / Е. В. Урысон // Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке / [отв. ред. Н. Д. Арутюнова, И. Б. Левонтина]. – М. : Индрик, 1999. – С. 11–25.
195. Урысон Е. В. Душа / Е. В. Урысон // Новый объяснительный словарь

- синонимов русского языка / под общим рук. акад. Ю. Д. Апресяна. – Вып. 1. – М., 1999. – 552 с.
196. Урысон Е. В. Словарная статья душа 1, сердце 2 / Е. В. Урысон // Новый объяснительный словарь синонимов русского языка / под общ. рук. Ю. Д. Апресяна. – [2-е изд., испр. и доп.] – М. : Вена, 2004. – С. 302–306.
197. Федик О. Мова як духовний адекват світу (дійсності) / О. Федик. – Львів : Місіонер, 2000. – 300 с.
198. Фелицына В. П. Русские фразеологизмы : Лингвострановедческий словарь / В. П. Фелицына, В. М. Мокиенко ; под ред. Е. М. Верещагина, В. Г. Костомарова ; Ин-т рус. языка им. А. С. Пушкина. – М. : Русский язык, 1990. – 224 с.
199. Философский словарь / Под ред. Розенталя М. М., Юдина П. Ф. – М., 1968. – 431 с.
200. Философский энциклопедический словарь // [Редкол.: С.С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичев и др.]. – 2-е изд. – М. : Советская энциклопедия, 1989. – 815 с.
201. Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук (голова редкол); НАН України Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
202. Фразеологічний словник української мови : у 2-х кн. – Кн. 1–2. – К. : Наук. думка, 1993. – 980 с.
203. Фрумкина Р.М. Есть ли у современной лингвистики эпистемиология? / Р.М. Фрумкина // Язык и наука конца XX века. – М., 1995. – с. 74 – 117.
204. Харитоновна Т. Лінгво-когнітивна структура „картини світу” / Т. Харитоновна // Матеріали Міжнародної славістичної конференції пам'яті проф. К. Трофимовича. – У 2-х т. – Львів : Літопис, 1998. – Т. 1. – С. 328–329.
205. Холодная М.А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования. –

- Спб.: Питер, 2002. – 272 с.
206. Цапок О. М. Мовні засоби репрезентації концепту „краса” в поезії українських шістдесятників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / О. М. Цапок. – Черкаси, 2003. – 21 с.
207. Цивьян Т.В. Лингвистические основы балканской модели мира / Т.В. Цивьян. – М., 1990. ???
208. Человеческий фактор в языке / отв. ред. Е.С. Кубрякова. – М., 1988. – 289 с.
209. Чернейко Л. О. Гештальтная структура абстрактного имени / Л. О. Чернейко // Филологические науки. – 1995. – № 4. – С. 73–83.
210. Чернейко Л. О. Имя СУДЬБА как объект концептуального и ассоциативного анализа / Л. О. Чернейко, В. А. Долинский // Вестник Московского университета. – Сер. 9. – Филология. – 1996. – № 6. – С. 20–41.
211. Чижевський Д. Українська філософія / Д. Чижевський // Українська культура : [лекції за редакцією Д. Антоновича]. – К. : Либідь, 1993. – С. 167–196.
212. Шмелев А. Д. *Дух, душа и тело* в свете данных русского языка / А. Д. Шмелев // Зализняк Анна А., Левонтина И. Б., Шмелев А. Д. Ключевые идеи русской языковой картины мира. – М. : Языки славянской культуры, 2005. – С. 133–152.
213. Шмелев А. Д. Лексический состав русского языка как отражение „русской души” / А. Д. Шмелев // Зализняк Анна А., Левонтина И. Б., Шмелев А. Д. Ключевые идеи русской языковой картины мира. – М. : Языки славянской культуры, 2005. – С. 25–36.
214. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енциклопедичний словник. – К. : Арт Ек, 1998. – 336 с.
215. Щерба Л. В. Опыт общей теории лексикографии / Л. В. Щерба // Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974. – С.

- 265–312.
216. Юнг К. Г. Проблемы души нашего времени / К. Г. Юнг ; [пер. с нем.] – М. : Прогресс, 1996. – 331 с.
217. Яворська Г. М. Мовні концепти кольору (до проблеми категоризації) / Г. М. Яворська // Мовознавство. – 1999. – № 2–3. – С. 43–50.
218. Яворская Г. М. О концепте 'ДОМ' в украинском языке / Г. М. Яворская // Сокровенные смыслы : Слово. Текст. Культура : [сб. статей в честь Н. Д. Арутюновой] / отв. ред. Ю. Д. Апресян. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – С. 716–728. – (Язык. Семиотика. Культура).
219. Яковенко Е. Б. *Серце, душа, дух* в английской и немецкой языковых картинах мира (опыт реконструкции концептов) / Е. Б. Яковенко // Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке / отв. ред. Н. Д. Арутюнова, И. Б. Левонтина. – М. : Индрик, 1999. – С. 39–51.
220. Bartmiński J. Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji / Jerzy Bartmiński // L. Nępor-Ajdaczyć Polska etnolingwistyka kognitywna. – Kijów : CWP “Uniwersytet Kijowski”, 2007. – S. 57-67.
221. Bartmiński J. Definicja leksykograficzna a opis języka / Jerzy Bartmiński // Słownictwo w opisie języka / [red. K. Polański]. – Katowice : Uniwersytet Śląski, 1984. – S. 9-19.
222. Lakoff G. *Metaphors We Live By* / G. Lakoff, M. Johnson. – Chicago : Chicago Univ. press., 1980. – 242 p.
223. Lakoff G. *Women, Fire and Dangerous Things : What Categories Reveal about the Mind* / G. Lakoff. – Chicago, 1987. – 614 p.
224. Wierzbicka A. *Semantics, Culture and Cognition : Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations* / Anna Wierzbicka. – New York ; Oxford : Oxford univ. press, 1992. – 487 p.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Багряний І. Вибрані твори / Іван Багряний ; [упоряд., передм. і комент. М. Балаклицький]. – К. : Смолоскип, 2006. – 687с.
2. Васильченко С. Оповідання. Повісті. Драматичні твори / Степан Васильченко. – К. : Наук. думка, 1988. – 594 с.
3. Винниченко В. Раб краси: Оповідання, повість, щоденникові записи / В. Винниченко / [Упоряд., передм., приміт. В.Є. Панченка]. – К.: Веселка, 1993. – 383 с.
4. Вінграновський М. Вибрані твори / М. Вінграновський / Передм. Л. М. Талалая. – К.: Дніпро, 2004. – 832 с. (Сер. „Бібліотека Шевченківського комітету”).
5. Гончар О. Твори в шести томах / Олесь Гончар. – К. : Дніпро, 1978–1979.
6. Гончар О. Собор / Олесь Гончар. – К. : Дніпро, 1989. – 270 с.
7. Грабовський П. Вибрані твори / П. Грабовський. – К.: Дніпро, 1974. – 351 с.
8. Грінченко Б. Твори в двох томах / Борис Грінченко. – Т. 1. – Поетичні твори. Оповідання. Повісті. – К. : Наук. думка, 1990. – 633 с. ; Т. 2. – Повісті. Драматичні твори. – К. : Наук. думка, 1991. – 604 с.
9. Гулак-Артемівський П. Поетичні твори. Гребінка Є. Поетичні твори. Повісті та оповідання. – К. : Наук. думка, 1984. – 605 с.
10. Гуцало Є. Твори : в 5 т. / Євген Гуцало ; [ред. М. Москаленко]. – К. : Дніпро, 1996. – . – (Бібліотека української класики „Дніпро”).
Т. 1 : Оповідання ; новели. – 1996. – 454 с.
11. Загребельний П. „Диво” Роман. – К. : Махаон-Україна, 2000. – 576 с.
12. Іващенко В. Загляньмо в душу. Вірші. – К. : Поліграфтехніка, 1997. – 80 с.
13. Квітка-Основ'яненко Г. Повісті та оповідання. Драматичні твори / Григорій Квітка-Основ'яненко. – К. : Наук. думка, 1982. – 542 с.
14. Карпенко-Карий І. Драматичні твори / Іван Карпенко-Карий. – К. : Наук.

думка, 1989. – 604 с.

15. Кобилянська О. Повісті. Оповідання. Новели / Ольга Кобилянська. – К. : Наук. думка, 1988. – 671 с.

16. Костенко Л. Вибране / Ліна Костенко. – К. : Дніпро, 1989. – 559 с.

17. Костенко Л. Маруся Чурай : [історичний роман у віршах] / Ліна Костенко. – К. : Дніпро, 1982. – 136 с.

18. Костомаров М. Твори : В 2 т. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 1 : Поезії; Драми; Оповідання / [Упоряд., авт. передм. та приміт. В. Л. Смілянська]. – 538 с.

19. Котляревський І. Поетичні твори. Драматичні твори. Листи / Іван Котляревський. – К. : Наук. думка, 1982. – 319 с.

20. Коцюбинський М. Твори в двох томах / Михайло Коцюбинський. – Т. 1. – Повісті та оповідання (1884 – 1906). – К. : Наук. думка, 1988. – 578 с. ; Т. 2. – Повісті та оповідання (1907 – 1912). Статті та нариси. – К. : Наук. думка, 1988. – 491 с.

21. Коцюбинський М.М. Твори в трьох томах. / М. Коцюбинський. – Т. 1. Т. 2. – К. : Дніпро, 1979. – 286 с. ; Т. 1. – К. : Дніпро, 1979. – 375 с.

22. Кропивницький М. Драматичні твори / Марко Кропивницький. – К. : Наук. думка, 1990. – 602 с.

23. Куліш П. Твори в 2-х томах / Пантелеймон Куліш. – К. : Дніпро, 1989.

24. Українка Леся. Зібрання творів у дванадцяти томах / Леся Українка. – К. : Наук. думка, 1975–1979.

25. Малишко А. Поетичні твори. Літературно-критичні статті / Андрій Малишко. – К. : Наук. думка, 1988. – 733 с.

26. Маланюк Є. Повернення : поезії ; літературознавство ; публіцистика ; щоденники ; листи / Євген Маланюк ; [упоряд. Т. Салига]. – Львів : Світ, 2005. – 496 с. – (Серія „Ad Fontes – До джерел”).

27. Маланюк Є. Невичерпальність. – К.: Веселка, 2001. – 318 с.

28. Мушкетик Ю. Твори в 2-х томах. Том 1. – К. : Дніпро, 1979. – 459 с.

29. Вовчок Марко. Оповідання. Казки. Повісті. Роман / Марко Вовчок. – К. : Наук. думка, 1983. – 638 с.

30. Панас Мирний та Іван Білик. Хіба ревуть воли, як ясла повні? К. : Дніпро, 1974. – 335 с.
31. Прислів'я та приказки : Природа. Господарська діяльність людини / [упоряд. М. М. Пазяк]. – К. : Наук. думка, 1989. – 480 с.
32. Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру / [упор. М. М. Пазяк]. – К. : Наук. думка, 1990. – 528 с.
33. Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми / [упор. М. М. Пазяк]. – К. : Наук. думка, 1991. – 440 с.
34. Нечуй-Левицький І. Твори у двох томах / Іван Нечуй-Левицький. – Т. 1. – Повісті та оповідання. П'єса. – К. : Наук. думка, 1985. – 638 с.; Т. 2. – Повісті та оповідання. – К. : Наук. думка, 1986. – 638 с.
35. О. Олесь. Твори: в двох томах / [Упоряд., авт. передм. та приміт. Р.П. Радишевський]. – К. : Дніпро, 1990. – 959 с.
36. О. Ольжич. Незнаному воякові. Фундація імені О. Ольжича. – К., 1994. – 431 с.
37. Павличко Д. Твори в трьох томах / Дмитро Павличко. – К. : Дніпро, 1989.
38. Рильський М. Твори в двох томах / Максим Рильський. – Т. 1. – Лірика. – К. : Дніпро, 1976. – 430 с. ; Т. 2. – Поєми й цикли. – К. : Дніпро, 1976. – 366 с.
39. Рильський М. Лірика / Передм. І. Ф. Драча. – К. : ВАТ „Вид-во „Київ, Правда”, 2005. – 240 с.: портр.
40. Руданський С. Усі твори в одному томі / [передм. Г. Латника]. – К. : Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2007. – 520 с. – (Поет. полицка „Перуна”).
41. Самчук У. Волинь : [роман] : в 2 т. / Улас Самчук. – К. : Дніпро, 1993. – Т.1 : Куди тече та річка ; Війна і революція. – 1993. – 573 с. ; Т.2 : Батько і син. – 1993. – 334 с.
42. Симоненко В. Лебеді материнства : [поезія, проза] / Володимир Симоненко. – К. : Молодь, 1981. – 342 с.
43. Сковорода Г. Твори у двох томах. – К. : АТ „Обереги”, 1994. – (Гарвардська б-ка давнього укр. письменства). – Т. 1. / Передм. О. Мишанича. –

528 с.

44. Сосюра В. Вибрані твори в двох томах / Володимир Сосюра. – Т. I : Поетичні твори. – К. : Наук. думка, 2000. – 646 с. ; Т. II : Поеми. Роман. – К. : Наук. думка, 2000. – 550 с.

45. Старицький М. Поетичні твори. Драматичні твори / Михайло Старицький. – К. : Наук. думка, 1987. – 573 с.

46. Старицький М. Вибрані твори / [Вст. стаття і прим. В. Олійника]. – К. : Дніпро, 1967. – 494 с.

47. Стельмах М. Твори в шести томах / Михайло Стельмах. – К. : Дніпро, 1972.

48. Стефаник В. Вибране / Василь Стефаник. – Ужгород : Карпати, 1979. – 391 с.

49. Стус В. І край мене почує : Поезії / [Упор. А. І. Лазаренко]. – Донецьк : Донбас, 1992. – 295 с.

50. Стус В. Листи до сина. – Ів.–Франківськ. : Лілея – НВ, 2001. – 192 с.

51. Тесленко А. Прозові твори. Драматичні твори. Вірші. Листи / Архип Тесленко. – К. : Наук. думка, 1988. – 477 с.

52. Тичина П. Зібрання творів у 12 томах. / Павло Тичина. – Т.1, 2. –К. : Наукова думка, 1984.

53. Українські приказки, прислів'я і таке інше : збірники О. В. Марковича та інших / [укл. М. Номис]. – К. : Либідь, 1993. – 766 с.

54. Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / [упор. М. М. Пазяк]. – К. : Наук. думка, 2001. – 391 с.

55. Федькович Ю. Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні твори. Листи / Юрій Федькович. – К. : Наук. думка, 1985. – 574 с.

56. Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах : художні твори / Іван Франко. –Т. 1–25. – К. : Наук. думка, 1976–1980.

57. І. Франко Твори: В 2-х т. Т. 1 / Передм. П. Колесника ; [Приміт., упоряд., підготовка текстів М. Гончарука]. – К.: Дніпро, 1986. – 622 с.

58. Хвильовий М. Новели, оповідання. „Повість про санаторійну зону”.

„Вальдшнепи” : Роман. Поетичні твори. Памфлети / Микола Хвильовий. – К. : Наук. думка, 1995. – 814 с.

59. Шевченко Т. Твори у п’яти томах / Тарас Шевченко. – Т. 1 – 5. – К. : Дніпро, 1970 – 1971.

60. Яновський Ю. Вершники. Мир / Юрій Яновський. – К. : Дніпро, 1980. – 267 с.

61. Яновський Ю. Оповідання / Юрій Яновський // Твори в 5-ти томах. – Т. 1. – К. : Дніпро, 1982. – 523 с.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- Багр. – І. Багряний
Вас. – С. Васильченко
Вин. – В. Винниченко
Вінгр. – М. Вінграновський
Войт. – Войтович В. Міфи та легенди давньої України / В. Войтович. –
Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2008. – 392 с.: іл.
Гонч. – О. Гончар
Гр. – П. Грабовський
Грінч. – Б. Грінченко
Г.-Арт. – П. Гулак-Артемівський
Гуц. – Є. Гуцало
Загр. – П. Загребельний
Іващ. – В. Іващенко
Кв.-Осн. – Г. Квітка-Основ'яненко
К.-Кар – І. Карпенко-Карий
Коб. – О. Кобилянська
Кост. – Л. Костенко
Костом. – М. Костомаров
Котл. – І. Котляревський
Коц. – М. Коцюбинський
Кроп. – М. Кропивницький
Кул. – П. Куліш
Л. У. – Леся Українка
Мал. – А. Малишко
Малан. – Є. Маланюк
Малик – А. Малик
Мушк. – Ю. Мушкетик
М. В. – Марко Вовчок

Н.-Лев. – І. Нечуй-Левицький

Номис – Українські приказки, прислів'я і таке інше: збірники
О. В. Марковича та інших / укл. М. Номис. – К. : Либідь, 1993. – 766 с.

Ол. – О. Олесь

Ольж. – О. Ольжич

Павл. – Д. Павличко

Пазяк – Прислів'я та приказки : Природа. Господарська діяльність людини /
упоряд. М. М. Пазяк. – К. : Наук. думка, 1989. – 480 с.

Пазяк – Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру /
упор. М. М. Пазяк. – К. : Наук. думка, 1990. – 528 с.

Пазяк – Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми / упор. М. М. Пазяк.
– К. : Наук. думка, 1991. – 440 с.

Пазяк – Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних
пам'яток / упор. М. М. Пазяк. – К. : Наук. думка, 2001. – 391 с.

П. М. – Панас Мирний

Рил. – М. Рильський

Руд. – С. Руданський

Сам. – У. Самчук

Сим. – В. Симоненко

Сков. – Г. Сковорода

Сос. – В. Сосюра

Стар. – М. Старицький

Ст. – М. Стельмах

Стеф. – В. Стефаник

Стус – В. Стус

Тесл. – А. Тесленко

Тич. – П. Тичина

Ю.Ф. – Ю. Федькович

Фр. – І. Франко

Хвил. – М. Хвильовий

Т. Ш. – Т. Шевченко

Ян. – Ю. Яновський

СУМ – Словник української мови : в 11 т. / [гол. ред. кол. І.К. Білодід]. – К. : Наукова думка, 1970-1980.

ССУМ – Словник синонімів української мови : в 2 т. / [уклад. А.А. Бурячок та ін.]. – К. : Наукова думка, 2006. – . – (Словники України).

ФС - Фразеологічний словник української мови : у 2-х кн. – Кн. 1–2. – К. : Наук. думка, 1993. – 980 с.